

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БОНДАР ТЕТЯНА ВАЛЕРІЇВНА

УДК 37.014(477)(09)"1947/2018"

ДИСЕРТАЦІЯ

**ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ»
В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ)**

галузь знань 01 Освіта/Педагогіка
спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Т. В. Бондар
(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: **ЗЕЛЕНСЬКА Людмила Дмитрівна**
доктор педагогічних наук, професор

Харків – 2021

АНОТАЦІЯ

Бондар Т. В. Громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» в Україні (друга половина XX – початок XXI століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі 01 Освіта/Педагогіка за спеціальністю 011 – Освітні, педагогічні науки. – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2021.

Дисертаційна робота є історико-педагогічним теоретичним дослідженням діяльності громадських товариств в Україні. Робота присвячена дослідженню громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні у другій половині XX – на початку XXI століття.

У дисертації проаналізовано довідкову та історико-педагогічну літературу для встановлення суті базових понять, суміжних з проблематикою дослідження (товариство, громадське товариство, громадська діяльність, просвітницька діяльність, громадсько-просвітницька діяльність). Уточнено ключову дефініцію дисертації – «громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» в Україні», під якою розуміємо діяльність громадської організації, що спрямована на формування світогляду, забезпечення і задоволення інтересів, потреб (освітніх, культурних, творчих, вікових, соціальних тощо) громадськості та поширення знань (наукових, культурних, політичних, економічних, освітніх, релігійних тощо) серед різних верств населення.

Проаналізовано підходи вчених (М. Менджул, М. Кравчука, К. Павлюк, М. Цьвок, О. Бабкіної, В. Горбатенка, В. Кравчук, Д. Шелеста, Л. Саламона (Salamon), С. Войцех-Соколовського (Wojciech Sokolowski), Г. Анхеєра) до класифікації громадських товариств. У дисертації за основу взято класифікацію О. Бабкіної та В. Горбатенка, що ґрунтується на соціально-класовому чиннику і поділяє громадські товариства на молодіжні, жіночі, творчі, добровільні просвітницькі (у сфері науки, техніки, культури, освіти, соціальної допомоги тощо), релігійні, кооперативні. Це дало змогу розглядати діяльність Товариства «Знання» в Україні як просвітницької громадської організації.

У теоретичному розділі дослідження визначено суспільно-політичні і соціокультурні передумови становлення й розвитку Товариства «Знання» в Україні у період другої половини ХХ – початку ХХІ ст. З’ясовано, що появу Товариства «Знання» в Україні обумовили такі чинники: *суспільно-політичні* – тривала відсутність державності на українських землях, підпорядкування їх владі Австрійської та Російської імперій, прагнення останніх зберегти класово-становий устрій, намагання державних чиновників підпорядкувати науковий, освітній, культурний розвиток населення українських земель політичним інтересам й ідеологічним настановам імперій у кінці ХVІІ – ХVІІІ ст., перехід від феодальної системи відносин до капіталістичної, упровадження низки реформ (адміністративної, земської, аграрної, освітньої тощо) на українських землях у межах Австрійської та Російської імперій у ХІХ ст., комуністична ідеологія з тоталітарною державною системою у 1920–1940 рр.; *соціокультурні* – відсутність доступу широких прошарків населення до здобуття освіти; потреба в розвитку національної освіти, культури, науки; діяльність перших на українських землях громадських (просвітницьких, наукових, культурних, педагогічних, спортивних, політичних) товариств у період кінця ХVІІ ст. – початку ХХ ст.; прагнення українських діячів науки, культури, освіти до розв’язання національних питань (боротьба з масовою неписьменністю, заборона української мови й українських видань); рух за національно-культурне відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст.; репресії, заборона діяльності громадських (просвітницьких, культурних, наукових, педагогічних) товариств радянською владою; започаткування діяльності товариств ідеологічного спрямування в УСРР.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що: *вперше* цілісно в широких хронологічних межах досліджено громадсько-просвітницьку діяльність Товариства «Знання» в Україні у період другої половини ХХ – початку ХХІ ст. з урахуванням соціально-економічних, ідеологічних та педагогічних чинників; обґрунтовано етапи розвитку громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні: І етап (1947–1962 рр.) – етап започаткування діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» як суспільного інституту в умовах радянської політичної системи,

II етап (1963–1989 рр.) – етап розширення напрямів, започаткування нових форм та поглиблення змісту громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР у контексті реалізації засадничих положень політики розвинутого соціалізму, III етап (1990–2018 рр.) – етап реорганізації змісту, напрямів, форм громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України.

Узагальнено досвід громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні у досліджуваний період за такими напрямками: реалізація лекційної діяльності й налагодження роботи закладів і установ пропагандистського спрямування; форми і методи організації педагогічного всеобучу батьків; підготовка й друк науково-популярних і літературно-художніх видань.

Накреслено прогностичні тенденції розвитку громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні за такими напрями: науково-просвітницький, соціальний, здоров'язбережувальний, навчально-педагогічний, громадсько-політичний.

Уточнено суть базових понять: «товариство», «громадське товариство», «громадська діяльність», «просвітницька діяльність», «громадсько-просвітницька діяльність» та основної дефініції дослідження «громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» в Україні».

Подальшого розвитку набули уявлення про суспільно-політичні й соціокультурні передумови виникнення громадсько-просвітницького Товариства «Знання» України, професійний потенціал його очільників (професійна компетентність, організаційні вміння, управлінські якості).

Практичне значення результатів дослідження полягає в авторській інтерпретації громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні у другій половині XX – початку XXI століття, що дало підстави виділити прорахунки, накреслити тенденції та шляхи творчого використання позитивного досвіду діяльності досліджуваного Товариства на тлі розбудови громадянського суспільства в Україні й перебігу реформ, що відбуваються в освітньому просторі.

Матеріали дослідження склали основу для розроблення навчальної програми дисципліни вільного вибору «Основи андрагогіки» для здобувачів другого

(магістерського) рівня вищої освіти у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди (див. Додаток Т).

Основні наукові результати проведеного дослідження *упроваджено* в освітній процес Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (довідка № 01/10-429 від 02.07.2020 р.), ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (довідка № 1/572 від 03.07.2020 р.), Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького (довідка № 01-28/1507 від 23.09.2020 р.).

Одержані в процесі дослідження дані та висновки *можуть бути використані* під час укладання підручників, навчальних посібників, енциклопедичних і довідково-бібліографічних видань, розроблення дисциплін вільного вибору для здобувачів вищої освіти різних рівнів, підготовки магістерських робіт і наукових проєктів, а також викладання таких навчальних дисциплін, як «Історія України», «Теорія та історія соціальних комунікацій (наукова спеціалізація)», «Педагогіка» (модуль «Історія педагогіки»).

Матеріалами дослідження можуть *послугуватися* чинні громадсько-просвітницькі організації України в процесі розроблення статутної документації, планування напрямів, відбору змісту, форм роботи з різними віковими категоріями населення, заклади неформальної освіти в процесі проєктування й реалізації освітніх стратегій.

Ключові слова: громадсько-просвітницька діяльність, Товариство «Знання», етапи, лекційна діяльність, видавнича діяльність, педагогічний всеобуч, неформальна освіта.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Наукові статті у фахових (у т.ч. наукометричних) виданнях України:

1. Бондар Т. В. Напрями діяльності Харківського відділення Товариства «Знання» в 1947–1975 роках. *Актуальні питання гуманітарних наук* : міжвуз. зб. наук. праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету

імені Івана Франка. 2018. № 21, т. 1. С. 121–126. URL: http://www.apfn-journal.in.ua/archive/21_2018/part_1/23.pdf

2. Бондар Т. В. Видавнича діяльність науково-просвітницького Товариства «Знання» в Україні як джерела освітньої та суспільно-політичної просвіти (середина ХХ – початок ХХІ ст.). *Наук. часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки : реалії та перспективи*. 2019. Вип. 72, т. 1. С. 78–81. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/29912>

3. Бондар Т. В. Діяльність очільників громадсько-просвітницького Товариства «Знання» в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.). *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський зб. наук. пр. молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка*. 2020. № 27, т. 1. С. 185–191. URL: <http://journals.urau.ua/index.php/2308-4855/article/view/203397>

4. Бондар Т. В. Розвиток і напрями діяльності науково-просвітницького Товариства «Знання» України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) у контексті неформальної освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі школах* : зб. наук. праць. 2020. № 68, т. 1. С.15–19. URL: http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2020/68/part_1/4.pdf

Наукові статті в міжнародних виданнях:

5. Bondar T.V. Pedagogical education in the context of non-normal education: historical aspect. *Educational challenges*. 2020. Vol. 25. P. 21–30. URL: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:_NX0O4PWPVUJ:educationalchallenges.org.ua/index.php/education_challenges/article/view/9+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua

Наукові статті в зарубіжних виданнях:

6. Bondar T.V. Current of development and the knowledge company in Ukraine. *Балканско научно обозрение*. 2019. № 1 (3), т. 3 С. 15–17. URL: <https://balkan-sci-review.com/wp-content/uploads/2020/10/BSR-2019-T.3-13.pdf>

7. Zelenska L., Bondar T., Bondar O. Historical and pedagogical aspects as a subject of content analysis of popular science publication. *Pedagogy and education manegement*

review. 2020 № 2. Р. 17–26. URL:
<https://public.scnchub.com/perm/index.php/perm/article/view/15>

Опубліковані статті, які додатково відображають наукові результати:

8. Бондар Т. В. Activiti of «Knowledge» society in Ukraine: providing pedagogical educatoin of parents. *Український психолого-педагогічний науковий збірник*. 2019. № 17. С. 9–13.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Бондар Т. В. Напрями просвітницької діяльності педагогічних товариств в Україні. *Освіта у констеляціях постсучасності* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 5-6 груд. 2017 р. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2018. С. 42–46.

10. Бондар Т. В. Суспільно-політичні і соціокультурні передумови заснування Товариства «Знання». *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти сучасних викликів:теорія і практика* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 10 квіт. 2018 р. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2018. С. 7–10.

11. Бондар Т. В. Діяльність і розвиток секцій Товариство «Знання» України (1947–1977). *Наука та освіта у дослідженнях молодих учених* : зб. матеріалів I Всеукр. наук.-практ. конф., Харків, 22 квіт. 2019 р. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2019. С.12–15.

12. Бондар Т. В. Діяльність, напрями та форми роботи Харківської секції педагогіки та психології Товариства «Знання» України (1949–1990-х роках). *Теоретичні та практичні аспекти розвитку сучасної педагогіки та психології* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Львів, 21–22 черв. 2019 р. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2019. С. 66–68.

13. Бондар Т. В. Заснування та діяльність Київського будинку науково-технічної пропаганди товариства «Знання» України (1957–1968 роки). *Традиції та новації у сфері педагогіки та психології* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 6–7 груд. 2019 р. Київ : Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2019. С. 10–12.

14. Бондар Т. В. Наукові підходи до розв'язання проблем організаційно-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.). *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 12 груд. 2019 р. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2019. С. 6–9.

15. Бондар Т. В. Організація неформальної освіти дорослих Товариством «Знання» в Україні (кінець XX – початок XXI ст.). *Наука та освіта в дослідженнях молодих учених* : матеріали усеукр. наук.-практ. конф., Харків, 14 трав. 2020 р. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2020. С. 35–38.

16. Бондар Т. В. Громадсько-просвітницька-діяльність Товариства «Знання» в Україні : педагогічний всеобуч батьків (1947–1990 роки). *Актуальні проблеми навчання і виховання в умовах інтеграційних процесів в освітньому та науковому просторах* : матеріали III Всеукраїн. наук.-пед. інтернет-конф., Мукачєво, 06 листоп. 2020 р. С. 331–332. URL: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/10909/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%2C%20%D0%A1.%2087-90%20%D0%9E%D0%B1%D1%80%D0%B5%D0%B7.%20%281%29.pdf>

SUMMARY

Bondar T. V. Public and educational activities of the «Knowledge» Society in Ukraine (second half of the XX – beginning of the XXI century). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy in branch 01 Education/Pedagogy on a specialty 011 – Educational, pedagogical sciences. – Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The dissertation is a historical and pedagogical theoretical study of the activities of public associations in Ukraine. The work is devoted to the study of public and educational activities of the «Knowledge» Society in Ukraine in the second half of the XX – early XXI century.

The dissertation analyzes the reference and historical and pedagogical literature to establish the essence of the basic concepts related to the research issues (society, public society, public activity, educational activity, public educational activity). The key definition of the dissertation is clarified – «public and educational activities of the Society «Knowledge» «in Ukraine», which means the activities of a public organization aimed at forming a worldview, ensuring and satisfying the interests (educational, cultural, creative, age, social, etc.) of the public and dissemination knowledge (scientific, cultural, political, economic, educational, religious, etc.) among different segments of the population.

The approaches of scientists (M. Mendzhul, M. Kravchuk, K. Pavlyuk, M. Tsvok, O. Babkina, V. Gorbatenko, V. Kravchuk, D. Shelesta, L. Salamon (Salamon), S. Wojciech-Sokolowski (Wojciech), G. Anheera) to the classification of public societies. The dissertation is based on the classification of O. Babkina and V. Gorbatenko, which is based on social and class factors and divides public associations into youth, women's, creative, voluntary educational (in science, technology, culture, education, social assistance, etc.), religious, cooperative. This made it possible to consider the activities of the «Knowledge» Society in Ukraine as an educational public organization.

The theoretical section of the study identifies the socio-political and socio-cultural prerequisites for the formation and development of the Society «Knowledge» in Ukraine

in the second half of XX – early XXI century. It was found out that the appearance of the «Knowledge» Society in Ukraine was caused by the following factors: *socio-political* – the long absence of statehood in the Ukrainian lands, their subordination to the Austrian and Russian empires, the desire of mentioned empires to preserve the class system, the efforts of government officials, cultural development of the population of the Ukrainian lands to the political interests and ideological guidelines of the empires in the late seventeenth – eighteenth centuries, the transition from a feudal to a capitalist system, the introduction of a number of reforms (administrative, land management, agrarian, educational, etc.) in the Ukrainian lands within the Austrian and Russian empires in the nineteenth century, communist ideology with a totalitarian state system in 1920–1940; *socio-cultural* – lack of access of broad sections of the population to education; the need for the development of national education, culture, science; activity of the first in Ukrainian lands public (educational, scientific, cultural, pedagogical, sports, political) societies in the late seventeenth century – early twentieth century; the desire of Ukrainian figures of science, culture, education to address national issues (the fight against mass illiteracy, the ban on the Ukrainian language and Ukrainian publications); movement for national and cultural revival of the late XIX – early XX centuries; repression, ban on the activities of public (educational, cultural, scientific, pedagogical) societies by the Soviet authorities; the beginning of the activities of ideological societies in the USSR.

The scientific novelty of the obtained results of the research is that: for *the first time* the public-educational activity of the Society «Knowledge» in Ukraine in the period of the second half of the XX – the beginning of the XXI century is investigated integrally within wide chronological limits. taking into account socio-economic, ideological and pedagogical factors; the stages of development of public educational activity of the «Knowledge» Society in Ukraine are substantiated: Stage I (1947–1962) was the stage of initiating the activities of the «Ukrainian Society for the Dissemination of Political and Scientific Knowledge» as a social institution in the conditions of the Soviet political system, Stage II (1963–1989) – the stage of expanding directions, initiating new forms and deepening the content of public and educational activities of the «Knowledge» Society of the USSR in the context of implementing the basic provisions of the policy of advanced

socialism, Stage III (1990–2018) – the stage of reorganization of the content, directions, forms of public education of the «Knowledge» Society of Ukraine.

The experience of public-educational activity of the «Knowledge» Society in Ukraine in the researched period in the following directions is generalized: realization of lecture activity and adjustment of work of propagandistic directed establishments; forms and methods of organizing pedagogical comprehensive education of parents; preparation and printing of popular science and literary and artistic publications.

The prognostic tendencies of development of public-educational activity of the «Knowledge» Society in Ukraine in the following directions are outlined: scientific-educational, social, health-preserving, educational and pedagogical, socio-political.

The essence of the basic concepts is clarified: «society», «public society», «public activity», «educational activity», «public educational activity» and the main definition of the research «public educational activity of the «Knowledge» Society in Ukraine».

The idea of socio-political and socio-cultural preconditions for the emergence of the public-educational Society «Knowledge» of Ukraine and professional potential of its leaders (professional competence, organizational skills, managerial qualities) was further developed.

The practical significance of the results of the study lies in the author's interpretation of public and educational activities of the Society «Knowledge» in Ukraine in the second half of XX – early XXI century, which gave grounds to highlight miscalculations, outline trends and ways of creative use of positive experience of activities of studied Society and the course of reforms taking place in the educational space of Ukraine.

The research materials formed the basis for the development of the curriculum of the discipline of free choice «Fundamentals of Andragogy» for students of the second (master's) level of higher education at the Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda.

The main scientific results of the study were *introduced* into the educational process of Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda (reference № 01/10-429 from 02.07.2020), State Institution «Luhansk National University named after

Taras Shevchenko» (reference № 1/572 from 03.07.2020), Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytsky (reference № 01-28/1507 from 23.09.2020).

The data and conclusions obtained during the research can be used during the compilation of textbooks, manuals, encyclopedic and reference bibliographic publications, development of elective courses for higher education students of different levels, preparation of master's theses and research projects, as well as teaching such disciplines, as «History of Ukraine», «Theory and history of social communications (scientific specialization)», «Pedagogy» (module «History of pedagogy»).

The materials of the research can be used by current public educational organizations of Ukraine in the process of developing statutory documentation, planning directions, selection of content, forms of work with different age groups, non-formal education institutions in the process of designing and implementing educational strategies.

Keywords: public-educational activity, «Knowledge» Society, stages, lecture activity, publishing activity, pedagogical general education, non-formal education.

LIST OF PUBLISHED PAPERS ON THE TOPIC OF THE DISSERTATION

Scientific articles in professional (including scientometric) editions of Ukraine:

1. Bondar T.V. Napriamy diialnosti Kharkivskoho viddilennia Tovarystva «Znannia» v 1947–1975 rokakh. [Areas of activity of the Kharkiv branch of the «Knowledge» Society in 1947–1975]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zb. Nauk. pr. molodykh uchenykh Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*. 2018. № 21, т. 1. S. 121–126. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/21_2018/part_1/23.pdf [in Ukrainian].

2. Bondar T.V. Vydavnycha diialnist naukovo-prosvitnytskoho Tovarystva «Znannia» v Ukraini yak dzherela osvitnoi ta suspilno-politychnoi prosvity (seredyna XX – pochatok XXI st.). [Publishing activity of the scientific and educational Society «Knowledge» in Ukraine as a source of educational and socio-political education (mid XX – early XXI century.)]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 5. Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy*. 2019. № 72, т. 1. S. 78–81. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/29912> [in Ukrainian].

3. Bondar T.V. Diialnist ochilnykiv hromadsko-prosvitnytskoho Tovarystva «Znannia» v Ukraini (druha polovyna XX – pochatok XXI st.). [Activities of the leaders of the public educational Society «Knowledge» in Ukraine (second half of the XX – beginning of the XXI century)]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zb. Nauk. pr. molodykh vchenykh Dr ohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Ivana Franka*. 2020. № 27. S. 185–191. URL: <http://journals.urau.ua/index.php/2308-4855/article/view/203397> [in Ukrainian].

4. Bondar T.V. Rozvytok i napriamy diialnosti naukovo-prosvitnytskoho Tovarystva «Znannia» Ukrainy (kinets XX – pochatok XXI st.) u konteksti neformalnoi osvity. [Development and activities of the scientific and educational Society «Knowledge» of Ukraine (late XX – early XXI century.) In the context of non-formal education]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkoli shkolakh* : zb.nauk.pr. Zaporizhzhia : KPU, 2020. № 68. т. 1. S.15–19. URL: http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2020/68/part_1/4.pdf [in Ukrainian].

Scientific articles in foreign publications:

5. Bondar T.V. [Pedagogical education in the context of non-formal education: historical aspect]. *Educational challenges*. 2020, Vol. 25. 21–30. URL: <https://balkan-sci-review.com> [in English].

Papers Published in foreign scientific journals:

6. Bondar T.V. Current of development and the «Knowledge» company in Ukraine. 2019. № 1 (3). 15–17. URL: <https://balkan-sci-review.com/> [in English].

7. Zelenska L., Bondar T., Bondar O. [Historical and pedagogical aspects as a subject of content analysis of popular science publication. Pedagogy and education management review]. 2020 № 2. 17–26. URL: <https://public.scnchub.com/perm/index.php/perm/article/view/15> [in English].

Published articles that further reflect the scientific results:

8. Bondar T.V. [Activity of Society «Knowledge» in Ukraine: providing pedagogical education of parents]. *Ukrainian Psychological and Pedagogical Scientific Collection*. 2019. № 17. 9–13. [in English].

Papers Published for Approbation Purposes

9. Bondar T.V. Napriamy prosvitnytskoi diialnosti pedahohichnykh tovarystv v Ukraini. [Directions of educational activity of pedagogical societies in Ukraine]. *Osvita u konsteliatsiiakh postsuchasnosti* : mater. III Mizhnar. Nauk.-prakt. konf., Kharkiv, 5-6 hrudnia 2017. Kharkiv : KhNPU im. H. S. Skovorody, 2018. S. 42–46. [in Ukrainian].

10. Bondar T. V. Suspilno-politychni i sotsiokulturni peredumovy zasnuvannia Tovarystva «Znannia». [Socio-political and socio-cultural preconditions for the establishment of the «Knowledge» Society]. *Psykhologo-pedahohichni problemy vyshchoi i serednoi osvity suchasnykh vyklykiv: teoriia i praktyka*: mater. III Mizhnar. nauk.-prakt. konf., Kharkiv, 10 kvitnia 2018. Kharkiv : KhNPU im. H. S. Skovorody, 2018. S. 7–10. [in Ukrainian].

11. Bondar T. V. Diialnist i rozvytok sektsii Tovarystvo «Znannia» v Ukraini (1947–1977). [Activity and development of sections of the Society of «Knowledge» in Ukraine (1947–1977)]. *Nauka ta osvita u doslidzhenniakh molodykh uchenykh* : mater. I Vseukrain. nauk.-ped. konf., Kharkiv, 22 kvitnia 2019. Kharkiv : KhNPU im. H. S. Skovorody. 2019. S. 12–15. [in Ukrainian].

12. Bondar T. V. Diialnist, napriamy ta formy roboty Kharkivskoi sektsii pedahohiky ta psykhologhii Tovarystva «Znannia» v Ukraini (1949–1990-kh rokakh). [Activity, directions and forms of work of the Kharkiv section of pedagogy and psychology of the «Knowledge» Society in Ukraine (1949–1990s)]. *Teoretychni ta praktychni aspekty rozvytku suchasnoi pedahohiky ta psykhologhii* : mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. Lviv, 21-22 chervnia, 2019. Lviv : HO «Lvivska pedahohichna spilnota», 2019. S. 66-68. [in Ukrainian].

13. Bondar T. V. Zasnuvannia ta diialnist Kyivskoho budynku naukovo-tekhnichnoi propahandy tovarystva «Znannia» v Ukraini (1957–1968 roky). [Establishment and activity of the Kyiv House of Scientific and Technical Propaganda of the «Knowledge» Society in Ukraine (1957–1968)]. *Tradytsii ta novatsii u sferi pedahohiky ta psykhologhii* : mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf., Kyiv, 6–7 hrudnia 2019. Kyiv : Tavriiskyi natsionalnyi universytet im. V.I.Vernadskoho. S. 10–12. [in Ukrainian].

14. Bondar T. V. Naukovi pidkhody do rozviazannia problem orhanizatsiino-prosvitnytskoi diialnosti Tovarystva «Znannia» v Ukraini (druha polovyna XX – pochatok XXI st.). [Scientific approaches to solving the problems of organizational and educational activities of the Society «Knowledge» in Ukraine (second half of XX – early XXI century.)]. *Psykhologo-pedahohichni problemy vyshchoi i serednoi osvity v umovakh suchasnykh vyklykiv: teoriia i praktyka* : mater. III Mizhnar. nauk.-prakt. konf., Kharkiv, 12 hrudnia 2019. Kharkiv : KhNPU im. H. S. Skovorody. 2019. S. 6–9. [in Ukrainian].

15. Bondar T. V. Orhanizatsiia neformalnoi osvity doroslykh Tovarystvom «Znannia» v Ukraini (kinets XX – pochatok XXI st.). [Organization of non-formal adult education by the «Knowledge» Society in Ukraine (end of the XX – beginning of the XXI century)]. *Nauka ta osvita v doslidzhenniakh molodykh uchenykh* : mater. useukr. nauk.-prakt. konf., Kharkiv, 14 travnia 2020. Kharkiv : KhNPU im. H. S. Skovorody. 2020. S. 35–38. [in Ukrainian].

16. Bondar T. V. Hromadsko-prosvitnytska-diialnist Tovarystva «Znannia» v Ukraini: pedahohichni vseobuch batkiv (1947–1990 roky). [Public educational activity of the Society «Knowledge» in Ukraine: pedagogical comprehensive education of parents (1947–1990.)]. *Aktualni problemy navchannia i vykhovannia v umovakh intehratsiinykh protsesiv v osvitnomu ta naukovomu prostorakh* : mater. Vseukrain. nauk.-ped. Internet-konf., Mukachevo, 06 lystopada 2020. S. 331–332. [in Ukrainian].

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ» В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ).....	33
1.1. Термінологічне поле досліджуваної проблеми.....	33
1.2. Суспільно-політичні і соціокультурні передумови започаткування діяльності Товариства «Знання» в Україні	50
1.3. Етапи громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття).....	65
Висновки до розділу 1.....	103
Список використаних джерел до розділу 1.....	107
РОЗДІЛ 2. ДОСВІД ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ» В УКРАЇНІ У ДОСЛІДЖУВАНИЙ ПЕРІОД.....	138
2.1. Реалізація лекційної діяльності й налагодження роботи закладів і установ пропагандистського спрямування.....	138
2.2. Форми і методи організації педагогічного всеобучу батьків.....	162
2.3. Підготовка та друк науково-популярних і літературно-художніх видань.....	178
2.4. Прогностичні тенденції розвитку громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні в сучасних умовах.....	208
Висновки до розділу 2.....	225
Список використаних джерел до розділу 2.....	231
ВИСНОВКИ.....	260
ДОДАТКИ.....	264

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АН – Академія наук;
 ВУАН – Всеукраїнська академія наук;
 ВКП(б) – Всесоюзна Комуністична партія більшовиків;
 ВР СРСР – Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік;
 ВР УРСР – Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки;
 ДТСААФ – Добровільне товариство співпраці армії, авіації та флоту;
 ЗВО – заклад вищої освіти;
 ЗМІ – засоби масової інформації;
 КБ НТП – Київський будинок науково-технічної пропаганди;
 КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу;
 КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України;
 КПУ – Комуністична партія України;
 МОН України – Міністерство освіти і науки України;
 МТС – механіко-технічні станції;
 НАН – Національна академія наук;
 НАПН – Національна академія педагогічних наук;
 НПЦ – науково-просвітницькі центри;
 ООН – Організація Об'єднаних Націй;
 СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік;
 УНР – Українська Народна Республіка;
 ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка;
 УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка;
 УЦР – Українська Центральна Рада;
 ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної Комуністичної партії більшовиків;
 ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України;
 ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу;
 ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України;

ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури.

ВСТУП

Актуальність і доцільність теми дослідження. Розвиток громадянського суспільства в Україні є важливим і водночас складним, багатоаспектним, довготривалим процесом розбудови демократичних суспільних відносин, свободи особистості, соціальної солідарності і правової захищеності. Цей процес базується на усвідомленому напрацюванні принципово нового суспільно-політичного мислення, нормах поведінки та суспільної взаємодії громадян на засадах власної гідності, взаємоповаги, взаємодопомоги, активізації громадянської участі у вирішенні найбільш важливих проблем життєдіяльності суспільства й держави.

Непересічне значення у цих процесах належить громадським об'єднанням, діяльність яких ставить за мету сприяти економічному зростанню України, поширенню національно-державницьких ідей, розвитку науки, культури, мистецтва, збереженню ментальності українського народу.

Право кожної повнолітньої особи на вільну участь у громадських об'єднаннях (просвітницьких, наукових, педагогічних, культурних, освітніх, благодійницьких, дитячих тощо) гарантовано Законом України «Про громадські об'єднання» (редакція від 28.04.2020 р.) [120]. Саме члени громадських об'єднань складають ту активну частину населення, яка характеризується високим рівнем громадянської та просвітницької участі, освіченістю та мобільністю, є тим потужним соціальним ресурсом, інтелектуальним та духовним потенціалом, що здатний забезпечити реалізацію національних освітньо-культурних та соціально-економічних програм.

Вищезазначене актуалізує звернення до вивчення й теоретичного узагальнення громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні у період другої половини XX – початку XXI ст. У визначених хронологічних межах названим Товариством було накопичено цінний досвід реалізації громадсько-просвітницьких ініціатив різних за формою і змістом, відбувся процес трансформації Товариства «Знання» в Україні з провладної організації в самостійний культурно-освітній осередок, що може слугувати підґрунтям для творчого використання позитивних

здобутків в умовах розбудови громадянського суспільства в Україні на сучасному етапі.

Аналіз ступеня наукової розробки проблеми засвідчив, що громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» в Україні розглядається вітчизняними науковцями в таких аспектах:

- визначення специфіки діяльності рівневих організацій Товариства «Знання» в Україні у другій половині ХХ ст. (М. Артинов, Н. Житкова, І. Козинець, М. Коропатник, Л. Круглова);

- аналіз досвіду ідеологічної пропаганди, що здійснювалася Товариством «Знання» в Україні в 1970–1980-х рр. (В. Івашко, В. Василяшко, В. Василенко, Л. Кравчук, В. Половець, М. Ненашев, І. Хохліна, Л. Шлемкевич, Е. Ямкова);

- складання автобіографічних нарисів очільників Товариства «Знання» в Україні у період другої половини ХХ – початку ХХІ ст. (О. Грищенко, Л. Ковпак, В. Комісаренко, П. Коротков, Д. Ключин, В. Кушерець, С. Ляшко, І. Сергієнко, З. Ульберг, П. Федченко);

- узагальнення досвіду діяльності Товариства «Знання» в Україні за окремими напрямками (В. Кремень, І. Крячко Я. Логвинюк, В. Меншун та ін.).

Цінними для нашого дослідження є дисертації, монографії, статті вітчизняних учених різних галузей знань, у яких представлено досвід діяльності громадських (наукових, педагогічних, культурних, освітніх тощо) товариств конкретного історичного періоду, як-от: В. Вихрущ «Громадсько-просвітницька діяльність Волинської Просвіти в Україні: друга половина ХІХ – початок ХХ століття»; О. Гомотюк «Становлення і розвиток наукових засад українознавства (90-ті рр. ХІХ – перша третина ХХ ст.)»; О. Демуз «Наукові товариства на теренах України ХІХ початку ХХ ст.: полілог учених і епох»; І. Дичківська, О. Друганова, О. Іонова, С. Лупаренко «Догляд за дітьми та освітня діяльність релігійних та громадських організацій Західної України в 1900–1930 роках»; В. Кравчук «Взаємовідносини громадських організацій і держави в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти)»; К. Левчук «Створення та діяльність громадських організацій в умовах трансформацій українського

суспільства (1985–1996 рр.)»; Т. Лутаєва «Педагогічна та громадсько-просвітницька діяльність фундаторів вищої медичної та фармацевтичної освіти: регіональний історико-педагогічний аспект», «Чинники інтенсифікації громадсько-просвітницької діяльності фундаторів вітчизняної медичної й фармацевтичної освіти наприкінці XIX – на початку XX ст.»; С. Лупаренко «Діяльність громадських товариств із соціокультурного забезпечення дітей в Україні (кінець XIX ст. – початок XX ст.)»; К. Павлюк «Взаємодія органів державної влади та неурядових громадських організацій у системі забезпечення національної безпеки України»; С. Черкашина «Просвітницько-педагогічна діяльність студентських громадських організацій університетів України (друга половина XIX – початок XX ст.)»; С. Церковник «Становлення та функції українських наукових громадських та культурно-освітніх інституцій Східної Галичини в другій половині XIX – першій половині XX століття: історико-правовий вимір» та ін.

Питання просвіти батьків та окремі аспекти її формування в освітньому процесі висвітлено в працях: О. Башкір «Науково-педагогічна діяльність кафедр педагогіки у вищих педагогічних навчальних закладах України: історико-педагогічний аспект»; В. Воднік «Проблеми профілактики алкоголізму в умовах побудови громадянського суспільства в Україні»; Ю. Грицкова «Проблема формування педагогічної культури батьків у вітчизняній педагогічній думці другої половини XX століття»; О. Запорожець «Питання просвіти батьків засобами масової інформації в Україні (друга половина XX – початок XXI століття)»; Л. Зеленська, С. Лупаренко «Громадсько-педагогічна діяльність кафедри педагогіки Харківського педагогічного інституту ім. Г. С. Сковороди (середина 40-х початок – 60-х років XX ст.)» та ін.

Питання організації освіти дорослих у визначених хронологічних межах знайшли відображення у працях А. Боярської-Хоменко, В. Вихрущ, Л. Лук'янової, А. Марчук, О. Огієнко та ін.

Водночас результати вивчення наукових розвідок засвідчують, що в науковому просторі відсутнє цілісне дослідження, яке б узагальнило та систематизувало теорію і практику громадсько-просвітницької діяльності

Товариства «Знання» в Україні у визначених хронологічних межах (друга половина XX – початок XXI ст.).

Актуальність дослідження зумовлена потребою розв'язання низки *суперечностей*, що об'єктивно наявні в соціокультурній і освітній сферах України, зокрема між:

- вимогами держави до розширення змісту, форм, напрямів діяльності громадських об'єднань, закладів і установ неформальної освіти та недосконалістю організаційних підходів до їх реалізації в умовах розбудови громадянського суспільства в Україні;

- запитом суспільства на реалізацію концепції освіти впродовж життя, що має перетворитися на процес безперервного розвитку людської особистості, її знань, навичок, здатності критично мислити та свідомо діяти задля виконання соціальних ролей у процесі життя і трудової діяльності та не розробленістю механізмів її практичного втілення у діяльності громадських об'єднань і товариств;

- накопиченим цінним досвідом громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні у період другої половини XX – початку XXI століття та недостатньою увагою громадськості, науковців, педагогів, культурних діячів до його теоретико-практичного узагальнення і використання в сучасних умовах.

Отже, актуальність означеної проблеми, недостатній рівень її вивчення в історико-педагогічному плані, об'єктивна необхідність усунення виявлених суперечностей зумовили вибір теми дослідження **«Громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» в Україні (друга половина XX – початок XXI століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди **«Підвищення ефективності навчально-виховного процесу в середніх загальноосвітніх і вищих навчальних закладах»** (РК№-1-200199004104).

Тема затверджена вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 9 від 22 грудня 2017 р.).

Мета дослідження – розкрити теоретичні питання й узагальнити досвід громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні у період другої половини ХХ – початку ХХІ ст. для творчого використання прогресивних здобутків у сучасних умовах.

Відповідно до мети сформульовано такі **завдання** дослідження:

1. Уточнити суть базових понять досліджуваної проблеми.
2. Охарактеризувати суспільно-політичні і соціокультурні передумови виникнення Товариства «Знання» в Україні.
3. Обґрунтувати етапи й визначити провідні напрями громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні у період другої половини ХХ – початку ХХІ ст.
4. Узагальнити досвід громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні досліджуваного періоду й накреслити прогностичні тенденції розвитку названого Товариства в сучасних умовах.

Об’єкт дослідження – діяльність громадських організацій в Україні у період другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Предмет дослідження – теорія і практика громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні у досліджуваний період.

На різних етапах наукового пошуку використовували традиційні для історико-педагогічних досліджень **методи**:

загальнонаукові – аналіз, синтез, порівняння, зіставлення, узагальнення, систематизація, інтерпретація довідкової й наукової літератури для з’ясування суті базових понять суміжних з проблематикою дослідження; *спеціальні*: *історико-генезисний* дозволив розкрити передумови становлення й розвитку досліджуваної проблеми в часовій послідовності та динаміці; *історико-діахронний, хронологічний, критеріально-комплексний* забезпечили визначення й обґрунтування етапів громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні в досліджуваний період; *історико-порівняльний, логіко-історичний* – сприяли

характеристиці провідних напрямів та змістових аспектів громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні в досліджуваний період; *типологічний, ретроспективний* дозволили розкрити досвід реалізації лекційної діяльності й налагодження роботи закладів і установ пропагандистського спрямування, форм і методів організації педагогічного всеобучу батьків, підготовки та друку науково-популярних і літературно-художніх видань Товариством «Знання» в Україні у період другої половини ХХ – початку ХХІ ст.; *персоналістично-біографічний* став основою для виявлення і розкриття особистісного й професійного потенціалу очільників Товариства «Знання» в Україні; *прогностичний й інтерпретативного аналізу* дали змогу окреслити прогностичні тенденції розвитку громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні на сучасному етапі.

Джерельну базу дослідження становлять такі групи джерел:

- *нормативні-правові* документи (закони, звіти партійних з'їздів, конференцій, резолюції пленумів Центрального комітету КП(б)У, КПУ, дані статистичних збірок, інформаційні повідомлення, накази, постанови державних структур УРСР, СРСР, Міністерства освіти УРСР та СРСР, Міністерства освіти і науки України);

- *архівні матеріали*: постанови Ради Міністрів УРСР, КПРС, КП(б)У, постанови, резолюції з'їздів «Товариства з поширення політичних і наукових знань» (з 1963 р. Товариства «Знання» УРСР), рішення президії правління «Товариства з поширення політичних і наукових знань» (з 1963 р. Товариства «Знання» УРСР); протоколи засідань комітетів, обласних, районних, міських відділень, бюро секцій, комісій та бюро з лекційної пропаганди «Товариства з поширення політичних і наукових знань» (з 1963 р. Товариства «Знання» УРСР); стенограми конференцій та республіканських семінарів з питань пропаганди знань «Товариства з поширення політичних і наукових знань» (з 1963 р. Товариства «Знання» УРСР); довідки та звіти про роботу «Товариства з поширення політичних і наукових знань» (з 1963 р. Товариства «Знання» УРСР); листування республіканського Товариства з ЦК КПРС, ЦК КП(б)У та Всесоюзним товариством з поширення політичних і наукових знань; навчальні, тематичні плани, програми, плани заходів «Товариства з поширення

політичних і наукових знань» (з 1963 р. Товариства «Знання» УРСР) тощо – *Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України* (Ф. 4618 «Товариство «Знання» Української РСР (1947–1971 рр.)», Ф. 5134 «Будинок науково-технічної пропаганди Київської міської організації товариства з розповсюдження політичних і наукових знань УРСР (1957–1979 рр.)» та *Державного архіву Харківської області* (Ф. Р-6113 «Харківське обласне відділення товариства з розповсюдження політичних і наукових знань УРСР (1948–1979 рр.)»); довідки, звіти, доповідні записки відділу пропаганди та агітації КПУ, обкомів КПУ тощо – *Центрального державного архіву громадських об'єднань* (Ф. 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України. Особливий сектор ЦК КПУ (таємна частина) (1941–1946 рр.)», «Центральний комітет Комуністичної партії України. Особливий сектор ЦК КПУ (загальна частина) (1940–1952 рр.)», «Центральний комітет Комуністичної партії України. Особливий сектор ЦК КПУ (загальна частина) (1950–1954 рр.)», «Центральний комітет Комуністичної партії України. Особливий сектор ЦК КПУ (таємна частина) (1941–1949 рр.)», «Центральний комітет Комуністичної партії України. Особливий сектор ЦК КПУ (таємна частина) 1950–1953 р.»», «Центральний комітет Комуністичної партії України. Особливий сектор ЦК КПУ (таємна частина) (1954–1967 рр.)», «Центральний комітет Комуністичної партії України. Особливий сектор ЦК КПУ (таємна частина) (1961–1970 рр.)», «Центральний комітет Комуністичної партії України. Відділ пропаганди та комунікації ЦК КПУ (1940–1967 рр.)», «Центральний комітет Комуністичної партії України. Документи загального відділу ЦК КПУ (секретна частина) (1968–1979 рр.)», «Центральний комітет Комуністичної партії України. Документи загального відділу ЦК КПУ (секретна частина) (1970–1988 рр.)», «Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ ЦК КПУ (III сектор) (1970–1978 рр.)», «Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ ЦК КПУ (III сектор) (1979–1985 рр.)», «Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ ЦК КПУ (III сектор) (1986–1991 рр.)»; протоколи, стенограми, резолюції з'їздів, звіти та доповіді президії правління Товариства «Знання» України; інформація про основні напрями

діяльності Товариства «Знання» України; програми інформаційно-освітньої та науково-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України; тематичні плани, положення видавничого відділу Товариства «Знання» України – поточного *Архіву Товариства «Знання» України* («Матеріали Товариства «Знання» України (1947–2018 р.)»; відомості про керівників Товариства «Знання» в Україні (1947–2018 рр.) (О. Палладіна, В. Комісаренка, Л. Кухаренко, Ф. Овчаренка, М. Сиваченка, І. Конділенка, І. Ляшка, В. Шинкарука, В. Кременя) – *Галузевого державного архіву Служби безпеки України*.

- *публіцистичні та довідково-статистичні матеріали радянського періоду* – збірник документів і матеріалів «Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст.» (1991 р.); статті журналів «Наука і суспільство», «Трибуна лектора», «Наука і життя», «Наука і релігія» «Войовничий атеїст» (з 1967 р. «Людина і світ»), «Наука і культура» та ін.; статті газет «Радянська Україна», «Радянська освіта», «Правда України», «Київська правда»; *періоду незалежності України* – статті журналів «Трибуна», «Наука і суспільство», «Наше небо», «Наука і культура», «Редакторське око», статті фахових та періодичних видань «Банківська справа», «Мультиверсум», «Суспільство і наука» (правничі науки), «Людина і суспільство» (філософські науки), статті газет «English learner's Digest», «Альма матер» тощо.

- *інтерпретаційно-дослідницькі* (дисертації провідних науковців із досліджуваної проблеми, монографії, статті);

- *електронні ресурси* (офіційні сайти ВР України (<https://zakon.rada.gov.ua>), Кабінету Міністрів України (<https://www.kmu.gov.ua/>), МОН України (<https://mon.gov.ua>), Товариства «Знання» України (<http://znannya.org.ua>), Законодавства України (<http://search.ligazakon.ua>) тощо).

Хронологічні межі дисертації охоплюють період другої половини ХХ – початку ХХІ століття. *Нижня хронологічна межа* дослідження – 1947 р. – пов'язана з ухвалою постанови Ради Міністрів УРСР «Про організацію «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» (1947 р.), що зумовило відкриття перших відділів та секцій в УРСР.

Верхня хронологічна межа – 2018 р. – зумовлена прийняттям низки нормативних актів, зокрема Законів України «Про об'єднання громадян» (редакція від 22.07.2018 р.), «Про місцеве самоврядування» (редакція від 04.11.2018 р.), «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» (2018), в яких знайшли відображення нові вектори розвитку громадських організацій, зокрема Товариства «Знання» України (реалізація концепції неперервної освіти, розвиток взаємозв'язків та співробітництва з іншими громадськими організаціями, у тому числі за межами України, створення нових, відокремлених підрозділів Товариства (філій приватного ЗВО в Україні, видавництва тощо), запровадження новітніх технологій у сферу просвітницької діяльності тощо).

Територіальні межі дослідження охоплюють діяльність осередків Товариства «Знання» в Україні, які функціонували у межах УРСР (1947–1990 рр.) та України (1991–2018 рр.).

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що *вперше*:

- цілісно в широких хронологічних межах досліджено громадсько-просвітницьку діяльність Товариства «Знання» в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. з урахуванням соціально-економічних, ідеологічних та педагогічних чинників;

- обґрунтовано етапи розвитку громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні: І етап (1947–1962 рр.) – етап започаткування діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» як суспільного інституту в умовах радянської політичної системи; ІІ етап (1963–1989 рр.) – етап розширення напрямів, започаткування нових форм та поглиблення змісту громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР у контексті реалізації засадничих положень політики розвинутого соціалізму; ІІІ етап (1990–2018 рр.) – етап реорганізації змісту, напрямів, форм громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України;

- узагальнено досвід громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні у досліджуваний період за такими напрямками:

- *реалізація лекційної діяльності й налагодження роботи закладів і установ пропагандистського спрямування* (прочитання циклів лекцій для різних вікових груп на педагогічну, науково-технічну та ідеологічну тематики; започаткування роботи «Київського будинку науково-технічної пропаганди», відкриття «Шкіл молодих лекторів», «Шкіл лекторів міжнародників», «Університетів лекторської майстерності», Республіканських курсів лекторів з питань методики усної пропаганди та лекторської майстерності, Університету Сучасних Знань, його філій та науково-просвітницьких центрів (НПЦ);

- *форми і методи організації педагогічного всеобучу батьків* (налагодження роботи «Батьківських університетів», «Народних університетів педагогічних знань», «Шкіл молоді матері», «Шкіл для батьків», відкриття консультаційних пунктів при дитячих садочках та жіночих відділеннях у поліклініках, педагогічних лекторіїв, а також поширення знань про розвиток, виховання дитини, організацію освітнього процесу в навчальних закладах тощо);

- *підготовка й друк: науково-популярних і літературно-художніх видань* («Наука і життя» (з 1965 р. «Наука і суспільство»), «Трибуна лектора» (з 1991 р. «Трибуна»), «Міжнародне життя», «Наука і релігія», «Войовничий атеїст» (з 1967 р. «Людина і світ»), «Наука і культура», *брошур-стенограм лекцій* («Походження релігійних обрядів і свят», «Хімія і технічний прогрес», «Науково-атеїстичне виховання в сім'ї», «В Китайській народній республіці», «Шлюб і сім'я у соціалістичному суспільстві», «Наукові основи раціонального харчування»), *методичної й художньо-публіцистичної літератури* («Використання художньої літератури в лекціях», «Роль ілюстрацій у читанні лекцій», «Методика проведення бесіди», «Духовні скарби України», «Історія релігії в Україні», «Етнос буття», «Феномен нації» та ін.); *брошур* («Києво-печерська лавра», «Економічна свобода», «Християнські свята», «Історія козацтва» та ін.); *науково-практичних журналів* «Банківська справа», «Мультиверсум», «Суспільство і наука» (правничі науки), «Людина і суспільство» (філософські науки), «Наше небо», «Редакторське око», *газет* «English learner's Digest» («Дайджест для тих, хто вивчає англійську мову»), «Альма матер»; *посібників* з різних галузей знань, розрахованих на викладачів,

студентів ЗВО та учнів професійно-технічних закладів, а також для самоосвіти дорослих і дітей.

- накреслено прогностичні тенденції розвитку громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України в сучасних умовах за такими напрямками: *науково-просвітницький* (відновлення роботи «Батьківських університетів» та створення «Університетів третього віку»; відкриття осередків Товариства при закладах вищої освіти та інституціях підвищення кваліфікації; популяризація академічної, грантово-проектної мобільності та пошук джерел їх фінансування; організація та створення відкритого порталу з інформування про стажування і навчання громадян України за кордоном, організація експедицій мальовничими, історичними, заповідними місцями України; відновлення та активізація видавничої діяльності науково-популярних видань у сучасному форматі); *соціальний* (заснування і відкриття клубів за інтересами; відкриття юридичної онлайн-платформи з питань соціального захисту населення); *здоров'язберезувальний* (сприяння утвердженню здорового способу життя); *навчально-педагогічний* (підготовка інтерактивної науково-пізнавальної літератури; поширення віртуальних екскурсій музеями, галереями та створення мобільних додатків для його реалізації; оцифровування україномовної літератури, документів, архівних матеріалів; створення онлайн-бібліотеки Товариства «Знання» України; популяризація наукових відкриттів серед дітей і молоді; створення масштабної мережі альтернативних шкіл дистанційної неформальної освіти дорослих; сприяння міжнародно-науковій співпраці з закладами освіти різних рівнів та громадськими організаціями); *громадсько-правовий* (інформування та консультування громадян щодо їх прав та обов'язків, громадянська освіта, залучення до реалізації громадських проєктів (у межах територіальних громад), активне та відкрите поширення успішних проєктів з просвітницькою метою (демонстраційні проєкти) тощо).

У процесі наукового пошуку *уточнено* суть базових понять: «товариство», «громадське товариство», «громадська діяльність», «просвітницька діяльність»,

«громадсько-просвітницька діяльність», «громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» в Україні».

Подальшого розвитку набули уявлення про суспільно-політичні і соціокультурні передумови виникнення Товариства «Знання» в Україні, професійний потенціал його очільників (професійна компетентність, організаційні вміння, управлінські якості).

До наукового обігу *вперше* введено невідомі архівні документи (загальною кількістю 37 одиниць), факти й положення, які уточнюють зміст, форми й напрями громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні, окремі відомості біографічного характеру очільників і активних учасників громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні – О. Палладіна, В. Комісаренка, Л. Кухаренко, Ф. Овчаренка, М. Сиваченка, І. Конділенка, І. Ляшка, В. Шинкарука, В. Кременя.

Практичне значення результатів дослідження полягає в авторській інтерпретації громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні у другій половині ХХ – початку ХХІ століття, що дало підстави виділити прорахунки, накреслити прогностичні тенденції та шляхи творчого використання позитивного досвіду діяльності досліджуваного Товариства на тлі розбудови громадянського суспільства в Україні й перебігу реформ, що відбуваються в освітньому просторі.

Матеріали дослідження склали основу для розроблення навчальної програми дисципліни вільного вибору «Основи андрагогіки» для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди.

Основні наукові результати проведеного дослідження *впроваджено* в освітній процес Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (довідка № 01/10-429 від 02.07.2020 р.), ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (довідка № 1/572 від 03.07.2020 р.), Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 01-28/1507 від 23.09.2020 р.).

Одержані в процесі дослідження дані та висновки *можуть бути використані* під час укладання підручників, навчальних посібників, енциклопедичних і довідково-бібліографічних видань, розроблення дисциплін вільного вибору для здобувачів вищої освіти різних рівнів, підготовки магістерських робіт і наукових проєктів, а також викладання таких навчальних дисциплін, як «Історія України», «Теорія та історія соціальних комунікацій (наукова спеціалізація)», «Педагогіка» (модуль «Історія педагогіки»), «Андрагогіка».

Матеріалами дослідження можуть *послугуватися* чинні громадсько-просвітницькі організації України в процесі розроблення статутної документації, планування напрямів, відбору змісту, форм роботи з різними віковими категоріями населення, заклади неформальної освіти в процесі проєктування й реалізації освітніх стратегій.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, результати й висновки дослідження обговорено на засіданнях кафедри педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (2017–2020 рр.) й оприлюднено на конференціях різних рівнів:

- *міжнародних*: «Освіта у констеляціях постсучасності» (Харків, 2017 р.), «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в контексті сучасних викликів: теорія і практика» (Харків, 2018 р.), «Гуманістична філософія освіти як складова успішних посттоталітарних трансформацій» (Харків, 2018 р.), «Теоретичні та практичні аспекти розвитку сучасної педагогіки та психології» (Львів, 2019 р.), «Традиції та новації у сфері педагогіки та психології» (Київ, 2019 р.), «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (Харків, 2019 р.);

- *усеукраїнських*: «Наука та освіта в дослідженнях молодих учених» (Харків, 2019 р.); «Наука та освіта в дослідженнях молодих учених» (Харків, 2020 р.), Актуальні проблеми навчання і виховання в умовах інтеграційних процесів в освітньому та науковому просторах (Мукачєво, 2020 р.).

Особистий внесок здобувача у праці, опублікованій у співавторстві, полягає в обґрунтуванні частоти висвітлень різнобічних педагогічних аспектів і їм супутніх

складових у науково-популярному виданні «Наука і суспільство» в конкретний історичний період [208].

Публікації. Основні положення й результати дослідження відображено в 16 публікаціях, із них 4 статті опубліковано в наукових фахових виданнях України, 2 – в іноземних наукових виданнях (1 – у співавторстві), 1 – у міжнародному періодичному виданні, 1 – в інших виданнях України; 8 тез доповідей у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел до кожного розділу (471 найменування, з них – 95 архівних справ). Загальний обсяг роботи становить 303 сторінки, з них основного тексту – 181 сторінка. Робота ілюстрована 7 таблицями (на 8 сторінках) та має 31 додаток (на 40 сторінках).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ» В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ)

1.1. Термінологічне поле досліджуваної проблеми

Трансформації, що відбуваються в соціально-економічному та суспільно-політичному житті України потребують посиленої уваги дослідників у вивченні участі громадських товариств у цих процесах. В епоху інноваційного суспільства громадські товариства виступають потужним соціальним ресурсом, носієм інтелектуального, духовного, культурного, освітнього та політичного потенціалу, який здатний забезпечити розвиток держави.

Разом з тим вимогою часу стає формування творчо та критично мислячої людини, здатної швидко орієнтуватися в сучасному інноваційному просторі, приймати нестандартні рішення, вчитися і розвиватися впродовж усього життя та підтримувати ціннісне ставлення до українського народу і держави.

Вищезазначене продукує потребу визначення термінологічного поля, як-от: «суспільство», «громадянське суспільство», «освіта», «формальна освіта», «неформальна освіта», «інформальна освіта», «товариство», «громадське товариство», «наукове товариство», «просвітницьке товариство», «культурне товариство», «педагогічне товариство», «громадська діяльність» «громадсько-просвітницька діяльність», а також здійснення класифікації громадських товариств, чинних на різних етапах розвитку українського суспільства.

Вивчення наукової літератури [30; 146; 187] дозволяє констатувати, що поняття «суспільство» найчастіше трактується як сукупність усіх способів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалася історично та має вияв взаємозалежності одне від одного. Водночас, учений О. Скакун наголошує на тому, що «спільними ознаками

об'єднаного суспільства є культура, спільна територія та ідентичність» [146]. Учена Н. Черниш це поняття характеризує як «найзагальнішу систему взаємозв'язків і взаємовідносин між людьми, соціальними групами, спільнотами та соціальними інститутами» [187].

Натомість Г. Дворецька, визначаючи поняття «суспільство», характеризує його як «відносно стійку систему соціальних зв'язків і відносин, що склалися в процесі історичного розвитку їх спільної життєдіяльності, спрямованої на відновлення умов для існування та задоволення життєвих потреб» [30].

Відповідно до вітчизняних [35; 108; 146; 148] та іноземних [197; 200; 204] наукових та довідкових джерел термін «*громадянське суспільство*» характеризується як асоціація вільних громадян, що взаємодіють між собою виключно на ґрунті власних інтересів, правових норм та спільно погоджених чи вироблених регуляторів.

В аспекті досліджуваної проблеми викликає інтерес підхід до трактування цього поняття І. Танчина, який охарактеризував його як «змагання, компроміс диференційованих громадян» [162]. Натомість американський учений К. Фергюсон (Ferguson) [181], під цим поняттям розуміє суспільство, в якому пропагуються позитивні соціальні норми, культурні традиції та інновації.

Європейські вчені А. Еверс (Evers) [199] та П. Пакстон (Paxton) [204] наголошують на необхідності демократичних засад держави для формування громадянського суспільства, а також участі громадських товариств у цьому процесі. На противагу їм, учений К. Фергюсон [181] наголошує, що процес формування громадянського суспільства відбувається через членство громадян у громадських товариствах.

Цієї позиції дотримується й німецький учений В. Хайнс (Heins) [201], котрий стверджує, що громадянське суспільство пов'язане з правопорядком, характеризується позитивними та негативними аспектами, оскільки з одного боку громадянське суспільство вибудовує спільні цінності та переконання, які забезпечують демократичне державотворення, і навпаки, може надмірно критикувати і контролювати демократичні процеси в державі.

Розроблення досліджуваної проблеми вимагає уточнення суті поняття «освіта». У сучасному вітчизняному науковому дискурсі це поняття характеризується як «суспільно-організований і нормований процес постійної передачі попередніми поколіннями наступним поколінням соціально значущого досвіду» [52].

Більш загальне визначення цього поняття знаходимо у вітчизняній науковій [191] та зарубіжній довідковій літературі [207], де «освіта» трактується як процес і результат засвоєння знань, умінь, навичок поглядів і переконань, розвиток розуму та почуттів, формування світогляду та пізнавальних інтересів.

«Енциклопедія освіти» за редакцією В. Кременя поняття «освіта» розкриває як соціокультурний інститут, який сприяє економічному, соціальному, культурному функціонуванню й удосконаленню суспільства за допомогою спеціально організованої цілеспрямованої соціалізації та інкультурації окремих індивідів, вираженому в системі, що містить освітні установи, органи управління ними, освітні стандарти, які забезпечують їхнє функціонування і розвиток [44, с. 165].

Наголосимо, що Україна, наслідуючи досвід і здобутки європейської та світової цивілізації, одними з перших документів самостійної держави ухвалила Закон України «Про освіту», №1060-XII від 23.05.1991 [115] і Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI ст.»), постанова № 896 від 3. 11. 1993 р. [116].

Наразі спрямувавши розвиток національної освіти в русло євроінтеграційних процесів, Верховною Радою (далі ВР) України прийнято Закони України «Про вищу освіту», №1556-VII від 1.07.2014 р. [117], «Про освіту», №1060-XII від 08.07.2017 [115] та інші.

Показово, що чинний Закон України «Про освіту» (2017 р.) [115] ставить за мету освіти всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності для суспільства. У цьому ж законі наголошується на розвиткові талантів людини, її інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формуванні цінностей, які необхідні для успішної самореалізації. Акцентовано увагу на вихованні відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, для збагачення

інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу українського народу, підвищення освітнього рівня громадян, сталого розвитку України та її європейського вибору.

Статтею 8 цього закону наголошується на тому, що реалізувати своє право на освіту впродовж життя можна шляхом формальної, неформальної та інформальної освіти. Ці поняття знайшли відображення у згаданому Законі України «Про освіту» (2017 р.) [115], європейських документах, як-от: Меморандум неперервної освіти Європейського Союзу (*A Memorandum of Lifelong Learning*) (2000 р.) [193], Рекомендації Ради Європейського Союзу з оцінювання неформальної та інформальної освіти (*Council Recommendation of 20 December 2012 on the validation of non-formal and informal learning. Official Journal of the European Union. C 398/1. 22.12.2012*) [198], а також у документах всесвітньої організації ЮНЕСКО (*UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*), Програма навчання впродовж життя: освіта та навчання для всіх (*The Lifelong Learning Programme: education and training opportunities for all, 2011*) [205], Звіт про цілі сталого розвитку (*The Sustainable Development Goals Report, 2017*) [206].

Відповідно до Закону України «Про освіту» (2017 р.) [115] *формальну освіту* (ст. 8 п. 2) визначено як вид освіти, яка здобувається за освітніми програмами, передбачає результати навчання відповідного рівня освіти та здобуття кваліфікації, що визначається державою. Тотожне трактування цього терміну подає освітній глосарій ЮНЕСКО, водночас зазначаючи, що сукупність публічних організацій та приватних установ створюють систему формальної освіти держави [103]. Про це також йдеться в Меморандумі неперервної освіти Європейського Союзу (*A Memorandum of Lifelong Learning*) (2000 р.) [193].

Неформальну освіту Закон України «Про освіту» (2017 р.) (ст. 8 п. 3) визначає як вид освіти, яка здобувається, як правило, за освітніми програмами та не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти. Вона може завершуватися присвоєнням професійних або частковим присудженням освітніх кваліфікацій [115]. Щодо останнього аспекту тотожну думку знаходимо в Меморандумі неперервної освіти Європейського Союзу (*A*

Memorandum of Lifelong Learning) (2000 р.) [193]. Натомість у цьому ж документі та освітньому глосарії ЮНЕСКО (*UNESCO*) [103] *неформальна освіта (non-formal learning)* характеризується як навчання, що відбувається поряд з основною (формальною) системою освіти, також може слугувати для доповнення формальної освіти. Утім може забезпечуватися на робочому місці та через діяльність громадських товариств [193]. Неформальна освіта охоплює програми, спрямовані на соціальний або культурний розвиток, сприяє грамотності дорослих і молоді, формуванню життєвих та професійних навичок, а також освіті дітей, що не відвідують школу [103].

Інформальну освіту (самоосвіту) Закон України «Про освіту» (2017 р.) (ст. 8 п. 4) [115] визначає як вид освіти, яка передбачає здобуття особою певних компетентностей і знань, пов'язаних із її професійною, громадською або іншою діяльністю поза межами формальних організацій і установ. У тому ж Меморандумі неперервної освіти Європейського Союзу (*A Memorandum of Lifelong Learning*) (2000 р.) [193] під поняттям «*інформальна освіта (самоосвіта)*» (*informal learning*) розуміють спонтанну освіту, яка відбувається в повсякденному житті людини, є необов'язковою та здійснюється не за визначеною структурою й ліцензійними програмами. В освітньому глосарії ЮНЕСКО (*UNESCO*) цей термін характеризується як не інституалізована форма здобуття освіти, що є навмисним або свідомим вибором людини [103].

Саме в контексті реалізації неформальної й інформальної освіти набуває значення діяльність громадських товариств.

З огляду на предмет дослідження науково-цінними є підходи до визначення поняття «товариство». Зазначимо, що вивчення наукової [1; 163] та довідкової літератури [19; 40; 47; 49; 151; 153] вказує на широкий синонімічний ряд терміну «товариство», як-от: «організація», «об'єднання», «угрупкування», «рух», «братство», «асоціація», «спілка» тощо.

«Енциклопедичний словник» (1897 р.) поняття «*товариство*» тлумачить як «об'єднання людей для досягнення об'єднаними силами загальних цілей – відомих у

всіх народів і у всі часи, заснованих на природньому або примусовому державою єднанні, нібито вільному зголошенні, в останньому випадку» [47].

Згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови термін «товариство» визначається як організація, об'єднання людей, які ставлять перед собою спільні завдання, мету, програму дій і відповідно діють для їх виконання, здійснення [19]. Тотожне твердження знаходимо в зарубіжних довідкових джерелах «Council Dictionary» [197] та «Your Dictionary» [207]

Схоже тлумачення подає «Словник української мови» та додає ще одне визначення цього терміну. «Товариство – коло або група людей, взагалі пов'язаних певною спільністю (походженням, становищем у суспільстві, інтересами тощо)» [151].

«Етимологічний словник української мови» вказує, що мовознавці не мають переконливого й однозначного висновку щодо походження терміну «товариство». Одні акцентують увагу на його походженні з тюркських мов (І. Огієнко, П. Коваль, Н. Москаленко), інші (Г. Ільїнський та Є. Отін) – вказують на слов'янське походження [49].

Ми поділяємо позицію, що поняття «товариство» – організація, створена шляхом об'єднання осіб, пов'язаних спільними завданнями, метою, програмою дій, які мають право участі в цьому товаристві.

Також нагальною є потреба у визначенні терміну *«громадський»*. У словниках української мови [140; 152] це поняття пов'язується з тим, що «відбувається в суспільстві або стосується його; суспільний (порядок, транспорт, організація, життя тощо)». Подібне трактування терміну *«громадський»* (*«public»*) знаходимо в іноземних словниках «Dictionary» [194] та «Dictionary Cambridge» [195] – це поняття пов'язується з тим, що стосується або до чого долучають людей та не обмежується їхньою кількістю.

У розрізі досліджуваної теми поняття *«громадська діяльність»* ученими В. Павленко та І. Тимочко трактується як діяльність направлена на розв'язання суспільних потреб під час якої для досягнення мети учасники співпрацюють з іншими людьми, установами та організаціями [104; 165].

У дослідженні поняття *«громадська діяльність»* розглядаємо як діяльність направлену на забезпечення інтересів людей та суспільних потреб членами тієї чи іншої громадської організації (громади).

У вітчизняних наукових джерелах [87; 104] *«просвітницька діяльність»* трактується як різновид людської діяльності (зокрема, й професійної), спрямованої на поширення знань серед різних верств населення, зокрема й на благодійних засадах.

Ми поділяємо цю позицію та розуміємо поняття *«просвітницька діяльність»* як діяльність спрямовану на формування та збереження певних знань, цінностей та традицій серед різних категорій населення.

У результаті *«громадсько-просвітницька діяльність»* позиціонується як вид діяльності, спрямований на формування, збереження та передачу національних цінностей, знань і традицій серед різних прошарків населення [87; 104; 165].

Далі є потреба проаналізувати поняття *«громадське товариство»*. Так, в «Енциклопедії сучасної України» поняття «громадські товариства» визначається як об'єднання громадян для задоволення і захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів. Вони є основою громадянського суспільства, визначеною як сукупність соціальних, економічних кодексів та інституцій, відокремлених від держави [45, с.524-525]. Довідкова зарубіжна література [197; 207] термін *«громадське товариство»* (*non governmental organization*) характеризує як товариство, яким не керує уряд.

В Україні діяльність громадських товариств (організацій) регулюється Концепцією сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства (№ 1035-2007 р.) [118], Порядком сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, постановою Кабінету Міністрів України (№ 976 від 5.11.2008 р.) [119] та Законом України «Про громадські об'єднання» (№ 4572-VI від 13.02.2020)) [120]. Відповідно до ст. 1. п. 3 Закону України «Про громадські об'єднання» «громадська організація – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи» [120].

Крім згаданих нормативних актів діяльність громадських товариств регулюються спеціальними законодавчими актами, як-от: Законами України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1997 р.), «Про благодійництво та благодійні організації (1998 р.)», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» (1998 р.), «Про організації роботодавців, їх об'єднань, права і гарантії їх діяльності» (2001 р.) тощо [118].

Отже, громадське товариство в дисертації розглядаємо як об'єднання громадян, яке створюється з метою реалізації спільних інтересів (соціальних, освітніх, наукових, культурних, політичних, економічних, релігійних, професійних, гендерних, вікових тощо).

З огляду на предмет дослідження важливим аспектом є аналіз підходів до класифікації громадських товариств. Вивчення наукової літератури [1; 78; 94; 163; 185; 189] дає підстави стверджувати, що класифікація громадських товариств відбувається за певними *критеріями та напрямками діяльності*.

У вітчизняній науковій літературі [78; 94 с. 39-41; 185] зустрічаються різні критерії класифікації громадських товариств.

Так, українська дослідниця М. Менджул [94, с. 39-41] громадські товариства поділяє за такими критеріями:

- 1) за суб'єктним складом (вік, професія, стать тощо, як-от: дитячі, молодіжні, жіночі товариства, товариства інвалідів, ветеранів, підприємців);
- 2) за сферою діяльності (правозахисні, освітні, культурні, творчі, спортивні, екологічні тощо);
- 3) за статусом або територією діяльності (місцеві, регіональні, всеукраїнські, міжнародні);
- 4) за способом обліку членів (фіксоване і нефіксоване членство);
- 5) за метою створення та діяльності (суспільно корисні (розвиток науки, мистецтва, культури, освіти, надання соціальних або правових послуг) та приватно-корисні (діють з метою інтересів своїх членів));
- 6) за способом легалізації (зі статусом або без статусу юридичної особи);
- 7) за кількістю членів (масові, звичайні).

Український учений М. Кравчук [79, с. 144-145] бере до уваги такі критерії, групуючи товариства за:

- 1) умовами членства (документовані, недokumentовані та з «вільним» членством;
- 2) за внутрішньою структурою (централізовані, нецентралізовані);
- 3) за соціальною сферою (політичні, економічні, наукові, екологічні, спортивні, мистецькі тощо);
- 4) за територіальною ознакою (міжнародні, загальнонаціональні, місцеві);
- 5) за організаційно-правовою формою;
- 6) за соціально-правовим статусом (легальні, долегалі, нелегалі).

Викликає зацікавлення класифікація, яку у своєму дисертаційному дослідженні подає К. Павлюк. Дослідниця звертає увагу на такі критерії громадських товариств:

- 1) кадрове забезпечення;
- 2) легальність;
- 3) результативність діяльності;
- 4) спеціалізація;
- 5) матеріально-технічний потенціал;
- 6) часові показники [105, с. 93-94].

Деяку іншу класифікацію громадських товариств запропонувала вчена М. Цьвок [185]. Вона пропонує брати до уваги критерії соціальної справедливості громадських товариств, поділяючи їх за:

- 1) правовим статусом;
- 2) спрямованістю діяльності стосовно суб'єкта (задоволення власних потреб та інтересів або діяльність спрямована на допомогу людям, які не можуть себе захистити);
- 3) метою діяльності (політичного, соціального, економічного, правового спрямування тощо);
- 4) методами діяльності (легальні, нелегалі, формальні, неформальні);
- 5) суб'єктом діяльності (професійні, жіночі, молодіжні, дитячі, пенсіонерів тощо);

6) сферою діяльності (економічні, політичні, соціальні, екологічні, освітні, спортивні, культурно-просвітницькі, конфесійні, етнічні тощо);

7) характером членства (з колективним, індивідуальним, фіксованим, нефіксованим членством);

8) законодавчим регулюванням (ті, що регулюються загальним Законом України «Про громадські об'єднання» та ті, що окрім зазначеного нормативного документу регулюються спеціальними законодавчими документами);

9) джерелом фінансування (за рахунок фінансової державної підтримки, членських внесків, пожертв громадян, підприємств, установ, майна, набутого в результаті підприємницької діяльності цього товариства, власних коштів, іноземних грантів);

10) віковим критерієм (членами (учасниками) можуть бути особи, які досягли 14 років; молодіжні, члени яких особи віком від 14–35 років; дитячі члени яких особи віком від 6–18 років); за способом представницьких повноважень (з представницькими повноваженнями в правовідносинах з державою, структурами та ін. особами від імені громадської організації та зі статусом визначеної юридичної особи для здійснення всіх правомірних дій).

Науковці О. Бабкіна та В. Горбатенко [1] під час класифікації громадських товариств пропонують перш за все звертати увагу на такі критерії як:

- 1) спільний інтерес створення і діяльності;
- 2) правовий статус;
- 3) легітимність.

Подана класифікація є дещо спрощеною, але, на нашу думку, включає в себе основні критерії та не є суперечливою.

Узагальнюючи викладене зазначимо, що до найпоширеніших критеріїв класифікації громадських товариств належать такі:

- 1) мета створення і діяльності (суспільно корисні, приватно-корисні);
- 2) соціально-організаційне формування (стихійні, свідомо організовані);
- 3) сфера діяльності (правозахисні, освітні, культурні, творчі, спортивні, екологічні тощо);

- 4) характер членства та спосіб обліку учасників (масові, елітарні та формально нефіксовані (не документовані) чи з фіксованим членством);
- 5) соціально-правовий статус (легальні, нелегальні та державні, недержавні);
- 6) масштаб діяльності (місцеві, регіональні, всеукраїнські, міжнародні);
- 7) суб'єктний склад (вік, професія, стать тощо, як-от: дитячі, молодіжні, жіночі товариства, товариства інвалідів, ветеранів, підприємців);
- 8) внутрішня структура (централізовані, нецентралізовані);
- 9) характер комерційності (прибуткові, неприбуткові).

Доцільно розглянути класифікацію громадських товариств за напрямками їх діяльності [1; 78; 94 с. 39-41; 163, с.221-223; 189]. Так, В. Кравчук [78] у дисертаційному дослідженні пропонує всі громадські товариства України об'єднати в такі групи:

- 1) захист прав людини (правозахисні товариства, які захищають право на життя, здоров'я, недоторканність, демократію, свободу держави, а також релігійні, молодіжні, студентські, ветеранські товариства тощо);
- 2) професійна діяльність (професійні спілки та товариства);
- 3) поліпшення соціально-економічного становища країни (благодійні товариства з надання допомоги малозабезпеченим верствам населення: багатодітні сім'ї, біженці, мігранти, постраждалі внаслідок екологічної, техногенної та інших катастроф, а також товариства спрямовані на допомогу талановитій молоді, дітям тощо);
- 4) сім'я і діти (жіночі товариства, товариства багатодітних сімей, дитячі громадські товариства, товариства сприяння захисту материнства та дитинства);
- 5) захист здоров'я населення та навколишнього середовища (товариства, що сприяють розвитку природно-заповідних фондів та природоохоронної справи, товариства пропагування здорового способу життя тощо);
- 6) освіта (науково-освітні товариства, ті, що сприяють розвитку освіти і науки);
- 7) культура (культурно-просвітницькі товариства, ті, що сприяють розвитку національної культури) [78, с. 87-88].

На нашу думку, запропонована класифікація має таку перевагу, як представлення достатньо широких соціальних напрямів діяльності.

Спробу класифікувати громадські товариства за напрямками діяльності було здійснено також ученим Д. Шелестом [189, с. 106-110]. Він згрупував громадські товариства за п'ятьма напрямками:

- 1) сфера економічних і трудових відносин (підприємницькі асоціації, спілки споживачів, профспілки);
- 2) соціальна сфера (об'єднання ветеранів, товариств інвалідів, добровільних спілок);
- 3) сфера дозвілля і відпочинку (спортивні спілки, спілки філателістів тощо);
- 4) сфера релігії, науки й культури (секти, наукові асоціації, спілки художників, письменників, артистів тощо);
- 5) політична сфера (екологічні рухи, рухи за мир, жінок, національних меншин тощо).

Запропонована класифікація може бути корисною для багатьох досліджень, оскільки є достатньо деталізованою та представляє фактично весь спектр сфер і напрямів, де діють громадські товариства, але, на нашу думку, мало відображає мету діяльності громадських товариств.

Дещо відмінною від попередньої є класифікація за напрямками представлена О. Бабкіною та В. Горбатенком [1]. В її основу покладено соціально-класова складова:

- 1) молодіжні товариства (ті, що спрямовані на захист, задоволення потреб та інтересів, мобілізацію, інтеграцію, виховну роботу з молоддю);
- 2) жіночі товариства (ті, що спрямовані на захист жінок у їх гендерній рівноправності, поліпшенні умов материнства та дитинства, боротьбі за мир, демократію, національну злагоду, соціальний прогрес тощо);
- 2) жіночі товариства (ті, що об'єднують людей творчих професій – письменників, композиторів, художників, журналістів тощо);

4) добровільні просвітницькі товариства (ті, що діють здебільшого у сфері науки, техніки, культури, освіти, спорту, соціальної допомоги, розвитку дружби з народами іноземних країн тощо);

5) релігійні товариства (ті, що сприяють взаємодії різних релігійних конфесій з суспільством та державою);

6) кооперативні товариства (непартійні товариства, що мають матеріальний інтерес та належать до політичної системи суспільства – житлово-побутові потреби, садівничо-огородні товариства тощо).

Натомість американськими вченими Л. Саламоном (Salamon), С. Войцех-Соколовським (Wojciech Sokolowski) та Г. Анхеєром (Anheier) [202] розроблено міжнародну класифікацію товариств з урахуванням таких напрямів їх діяльності:

- 1) культура;
- 2) освіта та наука;
- 3) здоров'я;
- 4) соціальні послуги;
- 5) навколишнє середовище;
- 6) професійний розвиток;
- 7) громадська та адвокатська діяльність;
- 8) філантропія;
- 9) міжнародна діяльність;
- 10) релігія.

Наголосимо, що кожна з вищевказаних класифікацій має свої переваги та дає змогу глибше і ширше усвідомити соціально-економічне та суспільно-політичне значення громадських товариств. Проте, на нашу думку, дотримуючись міжнародної класифікації, слід брати до уваги критерії запропоновані науковцями О. Бабкіною та В. Горбатенком.

Отже, проаналізувавши підходи вчених (М. Менджул, М. Кравчука, К. Павлюк, М. Цьвок, О. Бабкіної, В. Горбатенка, В. Кравчук, Д. Шелеста, Л. Саламона (Salamon), С. Войцех-Соколовського (Wojciech Sokolowski), Г. Анхеєра) до класифікації громадських товариств, у дисертації дотримуємося класифікації представленої вченими

О. Бабкіною та В. Горбатенком, в основу якої покладено соціально-класовий чинник, що дає змогу розглядати діяльність Товариства «Знання» в Україні як просвітницької громадської організації.

Беручи до уваги таку позицію і враховуючи предмет нашого дослідження, звернемо увагу на тлумачення таких різновидів громадських товариств, як «наукове товариство», «просвітницьке товариство», «культурне товариство», «педагогічне товариство».

Так, в «Енциклопедії українознавства» за редакцією В. Кубійовича термін *«наукове товариство»* характеризується як об'єднання вчених, фахівців і осіб, зацікавлених у розвитку окремих ділянок науки з метою організації наукових дослідів, публікації наукових праць та поширення наукових знань серед населення [46].

У довідковій літературі радянського періоду та сучасності [15; 148, с. 344] поняття *«наукове товариство»* трактується як добровільне об'єднання спеціалістів, покликане сприяти розвитку окремих галузей науки, техніки, виробництва та культури, поширювати наукові знання серед населення.

Поняття *«культурне товариство»* «Енциклопедія історії України» (т. 10) визначає як «громадські добровільні об'єднання, що утворюються й діють для реалізації культурно-освітніх, мовних, релігійних, інформаційних та інших соціальних потреб» [42, с. 112].

Поняття *«педагогічне товариство»* «Енциклопедія освіти» за редакцією В. Кременя трактує як «добровільні громадські об'єднання педагогів, учителів, діячів педагогічної науки та інших працівників народної освіти з метою участі у розробці актуальних проблем теорії та практики навчання і виховання» [44]. Подібне трактування цього поняття знаходимо в «Енциклопедії українознавства» [46, с. 1974].

Поняття *«просвітницькі товариства»* в «Енциклопедії історії України» (т. 9) трактується як «об'єднання інтелігенції, що вірить у перетворючу силу освіти» [41, с. 647]. Важливою складовою їх ідеології є науково-освітній та етико-гуманістичний напрям діяльності [41, с. 647-649]. Більш точно цей термін розкрив дослідник О.

Стасюк. У названій енциклопедії (т. 7) він зазначає, що це «громадські організації, які проводять культурно-освітню роботу серед населення та мають певні ідеологічні ознаки» [41, с. 37-39].

Водночас, у словнику Б. Грінченка акцентована увага на тому, що товариства можуть бути наукові, промислові, комерційні тощо [153]. У цьому ж виданні наведено приклади товариств, а саме Наукове Товариство ім. Шевченка, «Просвіта», «Шкільна поміч», «Львівський боян» та інші. Звернення до тлумачення вище згаданих товариств, дозволяє констатувати, що Наукове Товариство ім. Шевченка – це громадсько-наукова організація [40]. «Просвіта» – це культурно-освітня організація [19]. Натомість «Енциклопедія освіти» [44] за редакцією В. Кременя товариство «Просвіта» визначає як науково-просвітницьке об'єднання. Водночас «Шкільна поміч» характеризується як педагогічне товариство [40], «Львівський боян» – як хорове (культурне) товариство [40].

Окремо слід наголосити, що в Україні досить поширеними є просвітницькі громадські товариства. Наприклад, до їх переліку відносяться Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Григорія Ващенка, «Товариство прихильників освіти», «За український Київ», Товариство «Знання» України та інші. Основні засади громадсько-просвітницької діяльності цих товариств відображають їх статuti, протоколи з'їздів, зборів та засідань, листування, замітки у наукових та освітніх виданнях тощо. Вказані нормативні акти містять важливу інформацію, що висвітлює мету створення й діяльності товариства, його структуру, склад, керівні органи, підпорядкування, джерело фінансування, напрями просвітницької діяльності, його роль у державотворенні тощо.

Так, наприклад, з ініціативи Наукового товариства ім. Т. Шевченка в 1927 р. у Львові було створено просвітницьке «Товариство прихильників освіти», метою діяльності якого було «надання українським студентам високих шкіл наукової, матеріальної допомоги, сприяння утвердженню їх моральних та фізичні сил». Першим головою цього Товариства став професор, громадсько-політичний діяч, член Наукового товариства ім. Т. Шевченка В. Децикевич [157, с.14; 158].

Ученими Т. Логвиненко та О. Гуком із архівних матеріалів встановлено, що Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Григорія Ващенка було створено 22 травня 1995 р. на Установчому з'їзді Товариства. На цьому ж з'їзді було розроблено проєкт Статуту, відповідно до якого метою зазначеного просвітницького Товариства було визначено обстоювання засад української національної освіти, пропагування, захист та наслідування системи освіти і виховання, що створили видатні педагоги В. Ващенко, Б. Грінченко, В. Сухомлинський, С. Русова, Г. Сковорода тощо. Ще на початку своєї діяльності Товариство розробило власний проєкт реформування та демократизації освіти в Україні. Оприлюднило два видання фундаментальних праць педагога Г. Ващенка – «Загальні методи навчання», книги новаторських педагогічних концепцій «Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні», методичний посібник О. Вишневського «Сучасне українське виховання» [85]. Вчені Т. Логвиненко та О. Гук основними напрямками роботи Товариства зазначають «організацію лекцій, науково-практичних конференцій, семінарів, співпрацю з педагогічними установами, творчими спілками, державними й громадськими освітньо-культурними закладами» [85]. Головою зазначеного Товариства впродовж п'ятнадцяти років, починаючи від дня заснування, був А. Погрібний – академік, доктор, професор Київського університету ім. Т. Шевченка, письменник, журналіст [23].

Серед чинних в Україні просвітницьких товариств виділяємо Товариство «Знання» України та «За український Київ». Так, Товариство «Знання» України має значний досвід громадсько-просвітницької діяльності, оскільки як суспільний інститут бере свій початок з 1947 р. Нині під головуванням президента Товариства В. Кременя (президента НАПН України, політичного та державного діяча) та голови Товариства В. Кущерця організовується освіта різних категорій населення, зокрема й дорослого, що базується на сучасних соціально-економічних, соціально-культурних і суспільно-політичних запитах та сприяє розвитку й вихованню дітей [81].

Натомість товариство «За український Київ» має досить незначний досвід громадсько-просвітницької діяльності, оскільки створене лише в 2017 р. Товариство об'єднує сучасних науковців, освітян, громадських та культурних діячів України задля спільної мети, яка передбачає забезпечення всебічного розвитку і функціонування державної української мови в усіх сферах суспільного життя м. Києва, контроль над виконанням рішень місцевої влади «Про заходи щодо забезпечення регіональної мовної політики в місті Києві» (від 5.10.2017 р.), а також формування національної свідомості, самоповаги, виховання почуття відповідальності за українську державність киян. Головою Товариства є громадський діяч, президент Інституту реформ та розвитку Києва О. Вовченко, заступниками голови є відомі діячі, як-от: український мовознавець, літературознавець, перекладач, громадський діяч, професор І. Ющук, український громадський діяч, політичний експерт А. Смолій, керівник координаційної ради у Громадському русі «Українська Патріотична Альтернатива» В. Горбач. До складу головної ради Товариства входять: український поет, перекладач, громадсько-політичний діяч Д. Павличко, український учений, громадсько-політичний діяч Ю. Гнаткевич, українська акторка, громадська діячка Г. Яблонська, український освітянин, секретар Всеукраїнського товариства «Просвіта» М. Нестерчук, журналіст, громадсько-державний діяч, фахівець з мовної політики Т. Марусик, поет, журналіст, секретар Товариства «Знання» України В. Василяшко та інші [51].

Отже, на підставі вищезазначеного доходимо висновку, що «товариство» – це організація, створена шляхом об'єднання осіб, пов'язаних спільними завданнями, метою, програмою дій, які мають право участі в цьому товаристві. Громадське товариство – це об'єднання громадян, яке створюється з метою реалізації спільних інтересів (соціальних, освітніх, наукових, культурних, політичних, економічних, релігійних, професійних, гендерних, вікових тощо). «Громадсько-просвітницька діяльність» позиціонується як різновид людської діяльності (зокрема, й професійної), спрямованої на поширення знань серед різних верств населення, зокрема й на благодійних засадах. У результаті під «громадсько-просвітницькою діяльністю Товариства «Знання»» розуміємо, діяльність громадської організації, що спрямована на

формування світогляду, забезпечення і задоволення інтересів, потреб (освітніх, культурних, творчих, вікових, соціальних тощо) громадськості та поширення знань (наукових, культурних, політичних, економічних, педагогічних, релігійних тощо) серед різних верств населення.

1.2. Суспільно-політичні і соціокультурні передумови започаткування діяльності Товариства «Знання» в Україні

Історико-педагогічний аналіз розвитку й діяльності громадських товариств є актуальним як з точки зору осмислення пройденого ними творчого шляху, так і з точки зору обґрунтування подальших перспектив розвитку в нинішніх умовах змін, що проявляються в освітній, науковій та культурній сферах України. Саме ці засади є одними з найголовніших умов становлення й зміцнення будь-якої держави. Запорукою їх розвитку є національна свідомість та соціальна взаємодія суспільства, тому однією з соціально значущих проблем педагогічної науки і практики на сьогодні є ґрунтовна оцінка низки подій і явищ попереднього періоду, об'єктивне висвітлення ролі громадських товариств у здійсненні фундаментальних досліджень, їхній внесок у громадсько-просвітницьку діяльність суспільства. Зокрема, нагальною є потреба дослідження історичного досвіду діяльності громадсько-просвітницьких товариств, які функціонували на теренах українських земель, починаючи з XVII ст., для використання позитивних й урахування негативних чинників.

Вивчення наукової літератури [24; 41; 56; 67] дає підстави стверджувати, що на генезис громадських товариств на українських землях мали вагомий вплив суспільно-політичні та соціокультурні обставини, що сприяли організації й розвитку культурно-освітнього руху. Виникнення самобутніх громадських товариств на українських землях у кінці XVII ст. було зумовлене тривалою відсутністю державності, підпорядкуванням їх владі Австрійської та Російської імперій,

прагнення останніх зберегти класово-становий устрій, намаганням державних чиновників підкорити науковий, освітній, культурний розвиток населення українських земель політичним інтересам й ідеологічним настановам імперій тощо. Соціокультурними складовими виникнення самобутніх громадських товариств на українських землях були відсутність доступу широких прошарків населення до здобуття освіти; потреба в розвитку національної освіти, культури, науки тощо. Власне, ці суспільно-політичні і соціокультурні передумови посприяли розвитку Просвітництва в цілому та заснуванню громадських товариств як його проявів у кінці XVII ст. – XVIII ст.

На переконання вченого В. Литвинова [41, с. 37-39], в кінці XVII ст. представники громадських (просвітницьких) товариств боролися за секуляризацію (змирщення) церкви, підпорядкування її державі, виступали за розвиток науки, культури та прогресивні реформи в суспільному житті, за широку світську освіту. Починаючи з другої половини XVIII ст., у розвитку Просвітництва на українських землях відбувається якісно новий етап, який характеризується поширенням західноєвропейських ідей: розвиток освіти, науки, техніки та протест широких мас проти феодально-кріпосницького гноблення. Тож, дослідник у розвитку Просвітництва виокремлює два етапи. На першому етапі (кінець XVII ст. – перша половина XVIII ст.) у формуванні українського Просвітництва своєрідним було те, що у його складі не було середнього класу, українські просвітники – це дворяни та міщани, об'єднані вірою в перетворювальну силу освіти. Критикуючи існуючий суспільний лад, вони вимагали пом'якшення експлуатації селян, раціоналізації сільського господарства, промислового виробництва, звільнення селян з кріпацтва, демократизації суспільства. Свій суспільний ідеал просвітники формували на основі ідей свободи, рівності й власності. Висувалася концепція доброчесності. Розглядаючи другий етап, дослідник зазначає, що вершиною розвитку українського Просвітництва (друга половина XVIII ст.) є творчість видатного українського просвітника, філософа, педагога, поета, випускника Києво-Могилянської академії Г. Сковороди [41].

Підкреслимо, що українське Просвітництво мало своїм ідейним підґрунтям як власні, так і запозичені ідеї французьких енциклопедистів – Вольтера, Дідро, Руссо, Ламетрі, Монтеск'є, Маблі, Жерардена, Деліля, Сен-Ламберта, Мельвуа та ін. Власні традиції – це ідеї діячів братств та Києво-Могилянської академії. Саме випускники зазначеної академії стали першими носіями ідей Просвітництва на українських землях. У своїх маєтках просвітники організовували гуртки вчених, де обмірковували ідеї суспільного процесу. Вони ж створили у Петербурзі гурток під назвою «Зібрання», громадсько-просвітницька діяльність якого була направлена на переклад книг [41, с. 38]. У цій діяльності відзеркалювалися тенденції європейських просвітників та їх наукова думка [23]. Керівником цього гуртка був Г. Козицький (за 15 років 1768–1783 рр. видали 173 томи творів французьких просвітників, «Енциклопедію» Дідро) [41; 59].

Серед просвітників-випускників Києво-Могилянської академії були літератори, перекладачі, публіцисти, зокрема Я. Козельський, В. Капніст, В. Каразін та ін [59]. Саме вони стали організаторами громадських (просвітницьких, наукових, культурних, педагогічних тощо) товариств як на Наддніпрянських, так і на західноукраїнських землях.

У процесі наукового пошуку з'ясовано, що одними з перших товариств, які засновувались і діяли на українських землях із середини XVIII ст., були просвітницькі товариства. Так, на Слобожанщині в с. Попівка (нині Сумщина) у маєтку просвітника, громадського діяча, поета, перекладача О. Паліцина випускниками Києво-Могилянської академії у 1760-х було започатковано культурно-просвітницький гурток «Паліцинська академія». Громадсько-просвітницька діяльність гуртка була спрямована на вивчення та переклад творів французьких просвітників та поширення цих ідей серед його слухачів. Гурток ретельно піклувався про освіту в краї. Діячі гуртка в маєтку О. Паліцина організували школу, де постійно навчалося 10–12 осіб. Деякі слухачі заїжджали сюди навчатися на кілька тижнів 1–2 рази на рік. Навчання включало теоретичну і практичну складову з архітектури, живопису, словесності, української мови, співів, господарських справ тощо [164]. Слухачами та діячами цього гуртка в різні роки

були відомі у столичних колах В. Каразін, Г. Сковорода, В. Капніст, Іполіт та Іван Богдановичі та ін. Також сини багатих поміщиків (Г. Шидловського, Т. Надаржинського) та вихідці дрібнопомісних дворян – С. Глінка, М. Алфьоров, М. Ушинський, П. Байков, Л. Байков та ін. [164; 167]. Часто до гуртка приїздили поети, художники, архітектори, гравери, літератори, перекладачі творів французьких просвітителів, поміщики на семінари-конференції, де обговорювали праці членів гуртка та літературні твори інших письменників, поетів. Підіймали й обговорювали політичні питання, зокрема, скасування кріпосницького права та проведення реформ у Російській імперії [164; 167].

«Бібліотека гуртка нараховувала більш ніж 10 000 книжок, а колекція живопису – близько 2 000 картин італійських художників і німецьких граверів, а також старовинних православних ікон.» [167]. Високого рівня розвитку гурток набув у 1790-х рр. [167]. Тут виникла ідея створення Харківського університету, яку реалізував у 1805 р. член гуртка В. Каразін [159].

У кінці XVIII–XIX ст. на українських землях у межах Австрійської та Російської імперій появи громадських товариств (просвітницьких, наукових, культурних, педагогічних, спортивних, політичних) з одного боку сприяли перехід від феодальної системи відносин до капіталістичної, упровадження низки реформ (адміністративної, земської, аграрної, освітньої тощо), з іншого – потреба широких прошарків населення до здобуття освіти, прагнення українських діячів науки, культури, освіти до розв’язання національних проблем, зокрема, боротьба з заборонаю української мови й українських видань.

Вчена-українознавець О. Гомотюк рубіж XVIII–XIX ст. окреслює як «період кристалізації нації, ментального одужання та духовного зростання, що сприяло утвердженню національної свідомості та прокладання шляху для порятунку від «напівлюдського» існування у Російській та Австрійській імперіях, збереженню України на геополітичній карті світу» [24, с. 74]. Дослідниця зазначає, що соціокультурною складовою цього періоду було «національне відродження пов’язане з творчістю Т. Шевченка, діяльністю кирило-мефодіївців, «Руської трійці», «громадівців», «тарасівців»» [24, с. 74].

Так, на рубежі XVIII–XIX ст. вагому соціокультурну роль у розвитку і відродженні українців відіграли громадські товариства, що діяли на території українських земель, які контролювала Австрійська імперія. Це просвітницьке товариство «*Studium rutenum*» («Провізорський науковий інститут в руській мові») (1787–1809 pp.) [59], культурне товариство «Руська (українська) трійця» (1833 р.) [60, с. 79-85; 67, с. 21], культурно-освітнє товариство «Галицько-руська матиця» (1848 р.) [143], яка передувала утворенню у Львові товариства «Просвіта» [18; 109]. Його у 1868 р. очолив професор А. Вахнянин [73]. Учений М. Коробка [73] зазначає, що громадсько-просвітницька діяльність товариства «Просвіта» відповідно до його першого Статуту була спрямована на «освічення народу шляхом збирання та видання усіх здобутків усної словесності і всього, що дає можливість вивчити народ та його історію». Вчений С. Церковник [184] у дисертації зазначає, що товариство «Просвіта» сприяло розвитку й відкриттю українських шкіл, кафедр української історії, відстоюванню права української мови в освітній галузі, піднесенню української культури, забезпечувало книговидавничу та бібліотечнознавчу роботу, засновувало книжні крамниці. За другу половину XIX ст. – початок XX ст. цим Товариством розвинута мережа філій і читалень, а також побачили світ журнали «Мета», «Вечорниці», газета «Слово». Філії «Просвіти» збирали етнографічні, фольклорні матеріали та предмети старовини, створюючи з них музеї (Косів, Самбір, Сокаль, Яворів) [18; 73; 184]. У різні роки учасниками товариства «Просвіта» стали К. Сушкевич, Ю. Романчук, К. Левицький та інші [39; 73; 184].

Своєрідним зачинателем процесу виникнення громадських (просвітницьких) товариств на західноукраїнських землях була поява недільних шкіл у 40-х роках XIX ст. Метою їх громадсько-просвітницької діяльності стало поширення грамотності серед народу, популяризація української книги, розповсюдження наукової літератури серед учителів гімназій, училищ, університетів. Підручники для недільних шкіл були укладені П. Кулішем, Т. Шевченком, О. Косинським, О. Строніним та ін. [24].

Громадсько-просвітницька діяльність громадських товариств відіграла важливу роль у суспільно-політичному житті населення західноукраїнських земель. Вони

відстоювали інтереси населення в органах влади, тим самим влітку 1849 р. було скасовано Австрійську конституцію, відмінено панщину, селяни отримали повну особисту свободу. Земля, якою вони користувались, переходила в їхню власність [59].

Водночас освітні й культурні діячі Наддніпрянської України (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) пильно стежили за розвитком та громадсько-просвітницькою діяльністю галицького товариства «Просвіта», звідки надсилали досить цінні матеріали до їх бібліотеки від П. Куліша, М. Костомарова, О. Білозерського та ін. Серед матеріалів були автографи та рукописи Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, Г. Глібова, Б. Грінченка та ін.. Х. Алчевська – педагог і поетеса власноруч передавала свої твори до галицької «Просвіти». Її праця про народну освіту та виховання сприяла духовному зближенню Сходу і Заходу України, виробленню однієї літературної мови [73].

Суспільно-політичні умови Наддніпрянської України у другій половині XIX ст., що перебувала під владою Російської імперії, спричинили об'єднання інтелігенції в національно-культурні нелегальні гуртки – «Громади». Початок етапу національно-визвольного руху на зазначеній території припадає на 1861 р. «Громади» діяли в Києві, Харкові, Одесі, Чернігові, Дніпрі. Громадсько-просвітницька діяльність «громадівців» була спрямована на відновлення культурно-освітніх складових українства: піднесення української свідомості через розвиток української науки, освіти, культури, етнографії, мови, історії тощо. Представниками «громадівців» були патріотично налаштовані студенти, колишні кирило-мефодіївські випускники, що відстоювали демократію, боротьбу проти самодержавства та залишків кріпосництва, серед них виділяють В. Антоновича, М. Рильського, П. Чубинського, М. Драгоманова, М. Старицького та ін. Результатом їхньої громадсько-просвітницької діяльності стало видання першого українського літературно-наукового часопису «Основа» (1861–1862 рр., виходив у Петербурзі), в якому висвітлювались освітньо-інформаційні, культурологічні проблеми українців, українські національні питання [44; 186]. Зокрема, «обстоювали розвиток української мови, пропагували створення в Україні мережі шкіл з навчанням

українською мовою, наголошували на необхідності систематичного видання науково-популярної літератури українською мовою для освіти народу та формування в нього національної свідомості» [186, с. 145-150].

Саме громадсько-просвітницька діяльність «Громад» була передумовою становлення «Просвіт» на території українських земель, що входили до складу Російської імперії [73]. Перші «Просвіти» на цій території виникли після ухвалення Маніфесту в жовтні 1905 р., яким проголошувалися політичні свободи, та схвалення у березні 1906 р. «Закону про товариства та спілки» [55]. Так, наприкінці 1905 р. товариства «Просвіти» з'явилися у Катеринославі та Одесі. В 1906 р. у Києві виникло товариство «Просвіта» імені Т. Г. Шевченка, головою став Б. Грінченко, заступником – Леся Українка. У цьому ж році відкрилася «Просвіта» в Чернігові.

Отже, дослідивши перші громадські (просвітницькі, культурні) товариства та їх статuti [58; 156; 173], констатуємо, що метою їх громадсько-просвітницької діяльності була: просвіта селян, поширення грамотності, популяризація української мови, науки, історії, піднесення українського духу, культурне та національне виховання населення. Основними напрямками громадсько-просвітницької діяльності були: лекційна та культурна робота, організація різноманітних тематичних вечорів, публічних читань; поширення грамотності; заснування газет, журналів; видання наукової літератури; переклад книг українською мовою тощо.

Водночас, генеза громадських (наукових) товариств на українських землях сягає початку ХІХ ст. Метою їх громадсько-просвітницької діяльності стало представлення окремої наукової дисципліни, обговорення актуальних тем досліджень, публікації нових видань тощо [32, с.7].

Перші наукові товариства з'являються на українських землях у межах Російської імперії при Харківському університеті. Так, у 1811 р. В. Каразіним створено технічне товариство – «Філотехнічне товариство» [12; 41, с.37-39]. В. Каразін особисто розробив хімічні й фізичні прилади та матеріали, якими було оснащено лабораторію цього Товариства, з метою сприяння розвитку природничих наук. Згідно зі Статутом «Філотехнічного товариства» (1811 р.) [89] його метою було розповсюдження й удосконалення всіх галузей дозвілля та домоведення,

підняття на вищий рівень культури землеробства, розробка природних й обробка добувних багатств Наддніпрянщини. Членами Товариства були заможні люди, поміщики Слобідсько-Української, Полтавської, Чернігівської, Курської, Воронезької, Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній та області донського Війська. Дійсні члени Товариства (на початок заснування Товариства їх було 48 осіб) керували зразковими закладами, серед яких заводи селітроваріння, винокуріння тощо. Товариство також видавало безкоштовний щомісячник «Об'яви публіці від Філотехнічного товариства». Окремо у провідних періодичних виданнях ХІХ ст. («Український Вісник», «Український Журнал», «Харківські Відомості», «Вісник Європи» та ін.) під рубрикою «Відомості» (з 1817 р. «Акти Філотехнічного товариства») публікувалися звіти наукових досліджень Товариства [89]. Це сприяло поширенню наукових знань серед читачів та практичному використанню наукових розробок Товариства.

У 1812 р. при Харківському університеті було засновано «Товариство наук». Головною метою і функціями цього Товариства стали поширення наукових досягнень шляхом видавництва загальнокорисних відкриттів. Одними з перших, активних і постійних членів «Товариства наук» були І. Срезневський, С. Гулак-Артемовський, М. Сухомлинів та ін. За сприяння цього Товариства з'являється перша у Наддніпрянській Україні газета «Харьковский еженедельник» [57]. З початку 1820-х р. розгорнулася активна діяльність цього Товариства. В 1830-х роках тут же, у Харкові, завдяки І. Срезневському, І. Петрову, Г. Квітки-Основ'яненку, О. Корсуну, І. Білецькому, з'являються перші українські альманахи: «Украинский альманах», «Утренняя звезда», «Сніп», «Молодик» [24, с.75]. Водночас громадсько-просвітницька діяльність «Філотехнічного товариства» та «Товариства наук» дала поштовх розвитку не лише наукових знань на українських землях у межах Російської імперії, а ще й сприяла поширенню рідної мови, історії, культури тощо.

Різновидами наукових товариств першої половини ХІХ ст. на українських землях у межах Російської імперії стали: «Одеське краєзнавче товариство» в 1823 р. засноване археологом, краєзнавцем І. Стемпковським; «Одеське товариство історії та старожитностей», засноване в 1839 р. освітніми та громадськими діячами

Д. Княжевичем, М. Мурзакевичом. А. Фабром, М. Кіріаковим [19, с.183-189]. Громадсько-просвітницька діяльність цих товариств була зосереджена на збереженні історико-культурних пам'яток, сприянні та накопиченні науково-дослідного досвіду, проведенні науково-просвітницької роботи серед різних верств населення.

Також у першій половині XIX ст. було започатковано діяльність наукових товариств медичного спрямування: Фізико-медичного товариства (1804 р.), Віленського медичного товариства (1805 р.), Товариства київських лікарів (1840 р.) та Товариства одеських лікарів (1849 р.) [24, с.75] тощо. Метою діяльності цих товариств став розвиток лікарської науки, вдосконалення медичної допомоги та забезпечення її доступності, зокрема, поширення медичних знань, надання медичної допомоги всім, хто звертався в заклади товариств (лікарню, аптеку), викорінення шарлатанства, врегулювання відносин лікарів і пацієнтів. Громадсько-просвітницька діяльність медичних наукових товариств була міцною опорою для закладення основ, на яких формувалася медична галузь, потужним фундаментом для медичних досліджень, дискусій, формування авторитету медичної науки. Окрім того, створення наукових медичних товариств стало однією з форм організації наукової діяльності Наддніпрянщини [33; 88].

Ще одним з різновидів наукових товариств, які розпочали свою діяльність при Київському (1869 р.), Харківському (1869 р.), Одеському (1870 р.) університетах, стали товариства природознавців. Також мали розповсюдження на Поділлі, Волині, у Криму в 1910 р.. Після революції 1917 р. наукові товариства діяли в основному при університетах та в системі Української Академії Наук (УАН) [46, с. 1714].

Зокрема, низка членів наукових товариств залучалися до створення перших народних університетів на території Російської імперії, що носили просвітницький та науковий характер. Зокрема, українська дослідниця Т. Лутаєва у монографії [87] підтверджує той факт, що «науковці-медики та природодослідники Харківського університету на початку XX ст. залучалися до реалізації на Слобожанщині ідеї народного університету як загальнодоступного закладу вищої освіти. ... Для безробітних навчання надавалося на безоплатній основі, для іншої категорії

населення – 15 коп. за вхід» [87, с. 384]. Також, учена зазначає, що це були перші недержавні заклади освіти, їх основною формою роботи була лекційна діяльність, яка впроваджувалася професорами та доцентами Харківського університету у вечірній час [87, с. 383-384].

Першими народними університетами Наддніпрянщини, окрім «Харківського міського народного університету» (1917 р.), стали «Український народний університет» (1917 р., Київ), «Єкатеринославський народний університет ім. А. Караваєва» (1917) та «Єврейський народний університет» (1918 р, Київ) [110, с. 314]. Науково-просвітницька діяльність народних університетів розподілялася за відділами. Зокрема, дослідниця Т. Павлова зазначає, що «Єкатеринославський народний університет ім. А. Караваєва» мав такі відділи: «науково-популярний (два роки навчання), підготовчий відділ (один рік навчання), академічний (чотири роки навчання), а також епізодичні курси [110, с. 314]. Дослідниця стверджує, що саме народні університети не лише сприяли підвищенню рівня освіти населення, а й відігравали важливе значення в підготовці спеціалістів з розповсюдження більшовицької ідеології у перші роки її існування [110, с. 328].

В останні десятиліття XIX ст. – на початку XX ст. розвинутими на українських землях у межах Російської імперії стали наукові товариства, головним чином філологічного та історичного спрямувань. Так, у 1872 р., при Київському університеті з ініціативи М. Максимовича було засноване «Історичне товариство ім. Нестора-Літописця». З 1920 р. це товариство діяло при Українській академії наук [36; 71]. Також наукові товариства філологічного та історичного спрямувань діяли при Київській духовній академії, Історико-філологічні товариства – при Харківському (1877–1919 рр.), Київському (1877–1919 рр.), Одеському (1889–1917 рр.) та Ніжинському університетах (1894–1920 рр.) [46].

Водночас одним із перших наукових товариств на українських землях у межах Австрійської імперії стало відкриття у Львові Літературного товариства ім. Т. Г. Шевченка (1873 р.) (з 1892 р. – Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка) [12]. Це Товариство було створене з ініціативи українських діячів К. Сушкевича, М. Драгоманова, О. Косинського, О. Огоновського, В. Шухевича, І. Пулюя та інших.

Метою його громадсько-просвітницької діяльності стало сповідування шевченківських ідей служіння Україні, відродження та розвиток української літератури, мови [32; 196].

Ще одним типом товариств, що діяли на українських землях у межах Російської імперії впродовж XIX – на початку XX ст. стали громадські політичні товариства. Суспільно-політичні умови, що склалися на українських землях у межах Російської імперії на початку XIX ст. вимагали від товариств відсутності в їх діяльності політичних засад, а їх заснування потребувало імператорського дозволу [45]. На протипагу імперським вимогам, що поширювались на території Наддніпрянської України, в середині 1840-х рр. засновуються таємні Кирило-Мефодіївські братства в м. Києві. Метою громадсько-просвітницької діяльності цих братств стала боротьба проти самодержавства та кріпосницького права, утворення федерації слов'янських республік з центром у Києві. Учасники Кирило-Мефодіївських братств проводили пропагандистську діяльність: писали прокламації, звернення до народу, виголошували свої ідеї в Київському університеті та інших навчальних закладах м. Києва, зокрема поширювали твори Т. Шевченка. Створювали школи для народу в селах, розробляли проєкти запровадження на українських землях у межах Російської імперії мережі початкових навчальних закладів. Складали шкільні підручники, видавали книги та журнали [45; 67; 76].

У кінці XIX ст. на українських землях у межах Російської імперії розпочався процес створення таємних політичних структур – «Братства тарасівців» (1891 р.). Метою громадсько-просвітницької діяльності «тарасівців» стали: національне визволення українців, повна автономія українських земель, поширення української мови серед населення, навчання грамоти дітей, читання лекцій, доповідей та поширення шевченківських ідей. Громадсько-просвітницька діяльність «тарасівців» проходила під пильним наглядом імперської влади, в результаті чого функціонування припинилось на початку 1890-х рр [45; 67, с. 46-54; 76].

Соціокультурною складовою на території Наддніпрянської України впродовж 80–90-х XIX ст. стали молодіжні літературні гуртки, як-от: «Читанка» («Хрестоматія») (існував до 1887 р.), «Плеяда» (1888–1893 рр.), заснований з

ініціативи Лесі Українки та М. Косача. Ці гуртки сприяли розвитку української мови – готували підручники та читанки для шкіл, художню літературу для дітей, збірники, альманахи («Весна» (Київ), «Десна» (Чернігів), «Спілка» (Одеса)), відкривали бібліотеки української літератури; займалися перекладами, організовували тематичні вечори на яких звучало українське слово тощо [90, с. 103-106].

На популяризацію української мови також спрямовувалася громадсько-просвітницька діяльність «Київського російського літературно-артистичного товариства» (1895–1905 рр.). Товариство проводило літературні бесіди, лекції, літературно-музичні вечори, концерти, театральні вистави, творчі конкурси, художні виставки, займалося видавничою діяльністю тощо. Серед учасників цього Товариства були О. Пчілка, Леся Українка, Л. Черняхівська, Л. Драгоманова, І. Стешенко та ін. [90, с. 107-108]. Про захист прав української мови, її поширення в різних сферах життєдіяльності суспільства дбали Київське (1882–1908) та Харківське товариства грамотності (1869–1917) [90, с. 103].

Товариство «Просвіта», крім культурно-освітньої діяльності серед українського народу друкованим словом, мало практику проведення лекційної роботи та літературно-музичних вечорів. У цьому напрямі громадсько-просвітницької діяльності своєю активністю вирізнялося Київське відділення [55; 73].

Наголосимо, що громадсько-просвітницька діяльність громадських товариств (просвітницьких, культурних, наукових, політичних), що діяли на українських землях у ХІХ ст. сприяла розвитку національно-культурних та національно-визвольних ідей, відродженню української державності на початку ХХ ст. Саме громадсько-просвітницька діяльність зазначених громадських товариств сприяла посиленню антиурядових протестів з боку суспільства на українських землях у межах Російської імперії.

Зауважимо, що крім громадських (просвітницьких, культурних, наукових, політичних) товариств на території Наддніпрянської України на початку ХХ ст. соціокультурною складовою стають громадські педагогічні товариства. У 1908 р. створено «Фребелівське товариство» у м. Києві [14]. У «Сучасній енциклопедії

України» Т. Філімонова зазначає, що фундаторкою даного Товариства була О. Сікорська, а очолив його І. Сікорський [161]. Учені А. Бойко та Н. Дем'яненко в статті «Гене́за вищої жіночої освіти в Україні: Київський Фребелівський педагогічний інститут» [7, с. 172] наголошують, що: «це був перший досвід навчально-виховного об'єднання... Головною функцією було координування діяльності навчально-допоміжних установ: педагогічної лабораторії, амбулаторії педагогічної патології, бібліотеки, вечірньої школи для дорослих, клубу для підлітків. Завданням була організація змісту навчання для отримання професійної підготовки педагога, а саме теоретичної і практичної підготовки вихователів». Пізніше, в Києві діють Київське обласне Педагогічне товариство (1916 р.), «Товариство Шкільної Освіти» (1917 р.), Науково-Педагогічне товариство при ВУАН (1927 р.) з філією у Харкові (ліквідоване на початку 1930-х років) [14; 46, с. 1974-1975]. На початку ХХ ст. громадсько-просвітницька діяльність педагогічних товариств спрямовувалася на вирішення питань шкільної та дошкільної педагогіки. Вони сприяли розв'язанню суспільно-педагогічних проблем: сумісного навчання, реформуванню змісту та методів роботи в школі, професійної підготовки педагогів [14; 44, с. 662-663].

Водночас, на початку ХХ ст. такі суспільно-політичні чинники як, демократична революція (1905–1907 рр.), утворення УНР, Перша світова війна активізували національно-визвольний рух на західноукраїнських землях, що позначилося на розвитку товариств, які набули нового витку. Починаючи з 1914 р., тут відбулися масові створення напіввоєнізованих товариств «Січ», «Пласт», «Сокіл» [2, с. 213]. Також продовжували діяти «Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка», «Дружеский лихвар» та ін. Громадсько-просвітницька діяльність цих товариств сприяла проголошенню в 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) на українських землях колишньої Австрійської імперії [45, с. 524-525].

Наголосимо, що громадсько-просвітницька діяльність громадських (просвітницьких, культурних, наукових, політичних) товариств початку ХІХ ст. – початку ХХ ст. носила переважно нелегальний характер, мала спільну мету –

національне визволення українців від Російської та Австрійської імперій, розповсюдження ідей національного відродження української нації.

Виходячи з вищезазначеного, складається думка, що одним із способів поширення культурно-просвітницької інформації, єднання зусиль інтелігенції з метою покращення умов освітнього, культурного, соціально-економічного розвитку українців, що перебували під владою Російської та Австрійської імперій, було формування і розвиток громадських (просвітницьких, культурних, наукових, педагогічних, політичних) товариств.

Утім з початком установлення радянської влади (1919–1920 рр.) в Україні просувалася ідея, що товариства мають бути невід’ємною складовою радянської політичної системи. У ході будівництва соціалістичної системи передбачалося злиття товариств з органами державної влади [35, с. 438]. Про це зазначалося більшовицькою владою, особисто В. Леніним, на II Всеросійському з’їзді профспілок 20 січня 1919 р. [35, с. 43]. Водночас відбувався процес творення і поширення мережі радянських громадських товариств (комсомольських, піонерських, комітетів незаможних селян, Спілка войовничих безвірників, Добровільне товариство співпраці армії, авіації та флоту (ДТСААФ) тощо) [26 с. 524-525; 29].

Незважаючи на громадську активність, політичні інструменти радянської влади негативно позначилися на діяльності добровільних громадських (просвітницьких, культурних, наукових, політичних, педагогічних) товариств, а саме репресіями та заборонаю їх діяльності. Починаючи з 1920-х років, громадсько-просвітницька діяльність громадських товариств підпорядковувалася радянському законодавству, що забезпечувало прямий політичний та адміністративний контроль через партійні й політичні органи.

Натомість у 1920-х роках набувають поширення товариства ідеологічного спрямування (профспілкові організації (Спілка споживацьких товариств Харкова, Харківське медичне товариство і профспілка лікарів та ін.) [112], технічні та науково-технічні товариства (Харківське наукове товариство (1924 р.), Всеукраїнська асоціація винахідників (1924 р.), Українська асоціація робітників – винахідників

(1925 р.), Українське науково-технічне товариство (1927 р.), Українське товариство робітників науки і техніки (1928 р.), «Техніка масам» (1928 р.), Всеукраїнська асоціація інженерів (1930 р.), Всеукраїнське товариство робітників винахідників (1930 р.) та ін.)) [82, с.50-56]. Це пов'язано з програмними завданнями як ВКП(б), так і КП(б)У, що стосувалися перетворення СРСР (у тому числі й УСРР) з аграрної держави на індустріальну. Тож метою таких товариств була популяризація ідей індустріалізації. Їх громадсько-просвітницька діяльність контролювалася з боку державних органів, мала постійну державну підтримку, зокрема, і фінансову. Варто зауважити, що громадсько-просвітницька діяльність технічних та науково-технічних товариств полягала в навчанні робітників на виробництвах, створенні ударних бригад, організації суботників тощо. Профспілкові організації займалися питаннями соцзмагань на виробництві з метою збільшення обсягів виробництва.

Наголосимо, що з 1928–1934 рр. більшовицька влада починає активну боротьбу проти проукраїнських добровільних громадських товариств та інтелігенції. Проти них фабрикуються справи, відбуваються депортації, ув'язнення, розстріли, впроваджується антицерковна політика, відбувається закриття українських шкіл, ліквідуються українські кафедри в університетах, забороняється друк та ввезення українського друкованого матеріалу.

Після приєднання до УРСР 1939 р. західноукраїнських земель, громадські товариства тут так само було ліквідовано впродовж кількох тижнів [45 с. 524-525; 76].

У процесі наукового пошуку встановлено, що впродовж наступного десятиліття нові громадські (просвітницькі, культурні, наукові, педагогічні тощо) товариства в УРСР практично не створювалися. Утім створювалися мережі громадських організацій і товариств, які функціонували на ідеологічно-політичних засадах. Зокрема, розпорядженням Ради Міністрів СРСР та Ради Міністрів УРСР було створено «Українське товариство з поширення наукових і політичних знань УРСР» (1947 р.) [12; 214, арк.1, 134]. Різновидом товариств, які було дозволено радянською владою залишалися також спортивні товариства, як-от: «Динамо», «Спартак», «Сталь», «Стахановець», «Локомотив» тощо [166, с. 71-95].

Таким чином, з'ясовано, що появу Товариства «Знання» в Україні обумовили такі чинники: *суспільно-політичні* – тривала відсутність державності в українських землях, підпорядкування їх владі Австрійської та Російської імперій, прагнення останніх зберегти класово-становий устрій, намагання державних чиновників підпорядкувати науковий, освітній, культурний розвиток населення українських земель політичним інтересам й ідеологічним настановам імперій у кінці XVII – XVIII ст., перехід від феодальної системи відносин до капіталістичної, упровадження низки реформ (адміністративної, земської, аграрної, освітньої тощо) в українських землях у межах Австрійської та Російської імперій у XIX ст., комуністична ідеологія з тоталітарною системою в 1920–1940 рр.; *соціокультурні* – відсутність доступу широких прошарків населення до здобуття освіти; потреба в розвитку національної освіти, культури, науки; діяльність перших на українських землях громадських (просвітницьких, наукових, культурних, педагогічних, спортивних, політичних) товариств у період кінця XVII ст. – початку XX ст.; прагнення українських діячів науки, культури, освіти до розв'язання національних питань (боротьба з масовою неписьменністю, заборона української мови й українських видань); рух за національно-культурне відродження кінця XIX – початку XX ст.; репресії, заборона діяльності громадських (просвітницьких, культурних, наукових, педагогічних) товариств радянською владою; започаткування діяльності товариств ідеологічного спрямування в УСРР.

1.3. Етапи громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні (друга половина XX – початок XXI століття)

Важливе значення у дослідженні громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.) займає питання періодизації, яке потребує комплексного підходу у вивченні.

Дослідники, що вивчали цю проблематику, звертаються переважно до пізньорадянського та пострадянського періодів. Однак, до сьогодні єдиний підхід у цьому питанні не випрацюваний.

Вивчаючи наукову літературу [17; 80; 99; 144; 145; 192] звертаємо увагу на те, що критеріями періодизації діяльності Всесоюзного товариства «Знання» загалом і Товариства «Знання» в Україні зокрема, слугували звітно-виборчі цикли правлячої партії (ВКП (б) – КП(б) УРСР), яка на своїх з'їздах, пленумах, засіданнях ЦК розробляла директиви щодо організації агітаційної та пропагандистської діяльності в державі, в тому числі й через діяльність Товариства «Знання» в Україні. Наприклад, у працях науковця А. Селезньова діяльність Товариства розглядається через призму виконання тих чи інших рішень партії і влади [145]. Поділяємо цю думку автора, проте, на наше переконання, такий підхід не лише застарів, але й не відображає внутрішні організаційні процеси, що супроводжували діяльність Товариства. Вчений залишає за межами дослідження зміни концептуальних підходів і цільових напрямів, які визначали громадсько-просвітницьку й організаційну діяльність Товариства у досліджуваний період.

Учений М. Коропатник [66; 74], досліджуючи діяльність Товариства «Знання» в Україні, виокремлює чотири етапи в його розвитку:

I – Товариство для поширення політичних і наукових знань: становлення та розвиток (1948–1962 рр.);

II – Товариство «Знання» УРСР – масова просвітницька організація (1963–1975 рр.);

III – У пошуках шляхів підвищення ефективності лекційно-просвітницької роботи (1976–1990 рр.);

IV – Товариство «Знання» України на сучасному етапі: досягнення, проблеми використання інтелектуального потенціалу для розбудови державності (1991–1995 р.).

На переконання автора дослідження, етапи періодизації Товариства «Знання» в Україні потрібно вибудовувати на основі аналізу внутрішніх змін у контексті загальноісторичного процесу, в рамках якого діяло це громадське Товариство. При

цьому джерельною базою дослідження можуть слугувати як архівні матеріали, що характеризують різні аспекти діяльності Товариства «Знання» в Україні, так і його нормативні документи.

Так, наприклад, у досліджуваний період Товариство «Знання» в УРСР діяло відповідно до єдиного Статуту Всесоюзного Товариства «Знання» [219, арк. 20А, 21–25], у якому, з одного боку встановлювались єдині правила, згідно з якими мало діяти зазначене Товариство, з іншого, – відбувалися зміни в цільових установках, формах роботи, формальних відношеннях у середині цього Товариства [154].

Наголосимо, що М. Коропатник визначає етапи розвитку Товариства «Знання» в Україні, виходячи переважно з історичного поступу України.

Доцільність наукового осмислення окресленої проблеми посилюється необхідністю врахування низки інших об'єктивних факторів, що зумовлювали якісні й кількісні зміни у розвитку досліджуваного феномену.

Отже, з урахуванням соціально-економічних, суспільно-політичних чинників розвитку УРСР; нормативно-правових документів, які визначали зміст і шляхи реалізації просвітництва в державі, зокрема конкретизували мету, завдання, функції, напрями діяльності Товариства «Знання» в Україні; поглядів державних і громадських діячів на місію та перспективи розвитку цієї просвітницької організації у дослідженні обґрунтовано три етапи громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні у період другої половини ХХ – початку ХХІ ст.:

I етап (1947–1962 рр.) – етап започаткування діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» як суспільного інституту в умовах радянської політичної системи;

II етап (1963–1989 рр.) – етап розширення напрямів, започаткування нових форм та поглиблення змісту громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР у контексті реалізації засадничих положень політики розвинутого соціалізму;

III етап (1990–2018 рр.) – етап реорганізації змісту, напрямів, форм громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України;

I етап (1947–1962 рр.) – етап започаткування діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» як суспільного інституту в умовах радянської політичної системи характеризується повоєнним періодом Другої Світової війни (1947–1953 рр.) та хрущовською «відлигою» (1956–1964 рр.).

Підкреслимо, що характерними ознаками повоєнного періоду стали з одного боку відбудова економіки та народного господарства УРСР [48, с. 370-372; 61, с.168-169], з іншого – зміцнення та ідеологічний наступ тоталітарної системи, що мав на меті тримати під контролем духовне життя, розвиток суспільної думки та суспільних процесів [3].

Основні напрями відбудови економіки та народного господарства були закріплені Законом «Про четвертий п'ятирічний план на 1946–1950 рр.», ухваленим Верховною Радою СРСР (далі ВР СРСР) (березень 1946 р.) та республіканським Законом «Про четвертий п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства УРСР на 1946–1950 рр.», ухваленим VIII сесією Верховної Ради УРСР (далі ВР УРСР) (30 серпня 1946 р.). Цими законами передбачалося забезпечити рівень довоєнних показників важкої промисловості і залізничного транспорту, а також піднесення сільського господарства та виробництва предметів споживання, подальший технічний прогрес у всіх галузях господарства, високі темпи розширення обсягів виробництва. Інший Закон «Про п'ятий п'ятирічний план на 1951–1955 рр.» (жовтень 1952 р.), ставив за мету забезпечити подальший підйом усіх галузей народного господарства, в першу чергу важкої промисловості, досягнення високих темпів продуктивності суспільної праці, поліпшення якості продукції та підвищення економічного соціального рівня населення [61, с.168-169].

Цей етап позначився також проведенням грошової реформи (постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) «Про проведення грошової реформи та про відміну карток на продовольчі та промислові товари» (14 грудня 1947 р.)), метою якої стало зміцнення курсу радянського карбованця шляхом вилучення значної маси грошей з обігу [3, с. 30-36].

Водночас характерною особливістю повоєнного періоду залишалася ідеологічна складова, яка проявилася у всебічному громадському контролі

міжособистісного спілкування та громадської думки, психологічним впливом з навіюванням, наслідуванням конформізму та страху за допомогою відділів пропаганди та лекційних бюро при партійних структурах центрального і місцевого рівнів (обласних, міських, районних комітетах). Це свідчить про такі її прояви, як централізація системи управління, масові репресії, ідеологізація та політизація науки, освіти та культури.

Утім переломним для СРСР та УРСР став 1953 р., коли політика тоталітаризму, управління за допомогою терору та примусу пішли на спад після смерті Генерального секретаря ЦК КПРС та ідеолога Й. Сталіна (5 березня). Знаковим став XX з'їзд КП СРСР (червень 1956 р.), коли М. Хрущов, обійнявши посаду Генерального секретаря ЦК КПРС (1953–1964 рр.), проголосив курс на подолання «культу особи Й. Сталіна» [61, с. 177]. Цей рік історики називають початком «відлиги» [3 с. 67-70; 61 с. 168-170; 62 с. 339-341; 106, с. 551-555]. Суспільно-політичними пріоритетами М. Хрущова стали: «десталінізація», зниження впливу ідеологічної цензури, спроби реформування народного господарства, економіки, освіти, а також посилення антирелігійної компанії.

Так, на рівні урядів СРСР та УРСР було ухвалено низку документів в освітній галузі: постанови «Про поліпшення роботи вечірніх шкіл робітничої та сільської молоді в УРСР» (№ 407 від 8.03.1946) [285], «Про експеримент з виробничого навчання учнів старших класів (8–10) на базі промислових підприємств, колгоспів» (1956 р.) [83, с. 68-72; 93, с. 46-48], «Про запровадження загального обов'язкового семирічного навчання та створення умови для запровадження 10-річного навчання» (1956 р.) [6]; «Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (17 квітня 1959 р.) [107, с. 69; 86, с. 51-53; 171, с. 27] тощо. Метою цих документів стало запровадження обов'язкової середньої освіти, залучення до розбудови промисловості населення різних вікових категорій та впровадження ідеологічних складових комуністичної партії через освітню галузь.

Знаковими стали і документи, що передбачали соціальний захист населення, як-от: постанови «Про заходи подальшого поліпшення обслуговування інвалідів

Вітчизняної війни та інших пенсіонерів» (від 16 серпня 1952 р.) [28, с. 84-97], Закон «Про державні пенсії» (14 липня 1956 р.) прийнятий ВР СРСР [102], «Положення про порядок призначення і виплати державних пенсій» (4 серпня 1956 р.) [102], якими було консолідовано основні види пенсій та встановлено єдині правила, порядок їх призначення і виплати. Указом президії ВР СРСР 25 квітня 1956 р. скасовано антиробітничий закон 1940 р., що забороняв зміну місця роботи за власним бажанням і прирівнював до карного злочину запізнення на роботу та прогул. Законом «Про заробітну плату» [28, с. 84-97] та постановою «Про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям» (1956 р.), було визначено обов'язковий мінімум заробітної плати (в містах 300 крб., у робітничих селищах 270 крб.) [28 с. 84-97; 125; 126]. Не менш значущими для суспільства стали Закони «Про оплачувану відпустку вагітним жінкам і молодим матерям» (1956 р.) [54], «Про регулювання умов праці неповнолітніх» (1956 р.) [100], постанова «Про строки завершення перевodu на семи- та шестигодинний робочий день і впорядкування заробітної плати робітників і службовців у всіх галузях народного господарства» [127], прийняті ВР УРСР тощо.

Особливістю визначеного етапу стало й посилення антирелігійної пропаганди. Ця тенденція знайшла відображення в постановах ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи для її поліпшення» (від 7 липня 1954 р.) та «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» (10 листопада 1954 р.) [141 с. 7-38], «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди»» (від 4 жовтня 1958 р.). В останньому документі наголошувалося на тому, що релігія є одним із найбільших пережитків класових формацій у свідомості людей, а звільнення від її впливу мало стати найвідповідальнішим завданням партійної ідеологічної роботи [141, с. 13].

Загалом на цьому етапі суспільно-політичною тенденцією стало те, що державні органи влади СРСР дотримувалися принципу керівництва всіма галузями життєдіяльності УРСР через політичну систему Комуністичної партії України (далі КПУ). Їх метою стало поширення та формування політичних і наукових знань серед

населення, зокрема, про зовнішню та внутрішню політику СРСР, міжнародні відносини, світове господарство, радянську економіку, народне господарство СРСР, наукову та культурну сфери радянського життя. Основними виконавцями КПУ стали відділи пропаганди та лекційні бюро при партійних структурах, серед яких Всесоюзне Лекційне Бюро при Міністерстві вищої освіти СРСР. Ним же було створене «Всесоюзне товариство для розповсюдження політичних і наукових знань», затверджене постановою №1377 від 26 квітня 1947 р. Ради Міністрів СРСР [8; 219; 220].

Наголосимо, що Всесоюзне Лекційне Бюро при Міністерстві вищої освіти СРСР було засноване Радою Народних Комісарів (РНК) СРСР від 31 липня 1943 р. Перейменоване у Всесоюзне Лекційне бюро при Міністерстві вищої освіти СРСР розпорядженням РНК СРСР №13138 від 3 вересня 1945 р. (див. Додаток А) [8; 219 арк. 11-12].

Окремим відділом «Всесоюзного товариства з поширення політичних і наукових знань» стало «Українське товариство з поширення політичних і наукових знань» [214 арк. 1, 5; 219, арк. 6], офіційна діяльність якого розпочалася 4 червня 1947 р., коли Радою Міністрів УРСР було ухвалено постанову № 797 «Про організацію «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань»» (див. Додаток Б) [214 арк. 1, 5; 219, арк. 6].

Ініціаторами цього процесу виступали заступник голови Ради Міністрів УРСР – Л. Корнієць, керівник Справами Ради Міністрів УРСР – В. Власенко, голова Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР – П. Овчаренко, начальник Управління вищої школи при Раді Міністрів УРСР – С. Бухало, уповноважений Бюро ЦК КПРС УРСР – А. Колибанов, заступник Командуючого військами Київської військової округи, генерал-лейтенант – В. Джаванадзе, заступник Міністра освіти УРСР – О. Філіпов, директор Лекційного бюро при управлінні в справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР – Г. Поленко [219 арк. 1-3; 220]. Членами Оргкомітету «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» затвердили президента АН УРСР – О. Палладіна, академіків М. Лаврентєва та М. Стражеска, директора Інституту електротехніки,

члена АН УРСР – С. Лебедева, Міністра просвітництва УРСР, поета – П. Тичину, директора Інституту зоології, члена АН УРСР – Д. Третькова, директора Ботанічного саду АН УРСР, члена АН УРСР – М. Гришка, членів-кореспондентів АН УРСР – Я. Фригіна, М. Петровського, директора Інституту філософії, проф. М. Омеляновського та його замісника – М. Овандера, ректора Київського університету, проф. – В. Бондарчука, проф. Харківського юридичного інституту – В. Корецького, проф. Дніпропетровського державного університету – Ф. Березовську, проф. Львівського державного університету – К. Леутського, голову Комітету з питань культурно-просвітницьких закладів – П. Овчаренка, а також вище згаданих С. Бухала, А. Колибанова, В. Джаванадзе, О. Філіпова, Г. Поленка (див. Додаток В) [219 арк. 4].

Водночас новоствореному «Українському товариству з поширення політичних і наукових знань» було передано в підпорядкування Лекційне Бюро, що діяло при Управлінні у справах вищої школи Ради Міністрів УРСР [219, арк. 2]. Цього ж року затверджено комітет і склад зазначеного Товариства. Головою призначено академіка О. Палладіна [8]. Діяльність названого Товариства на момент заснування регламентувалася першим Статутом «Всесоюзного товариства з поширення політичних і наукових знань», який затверджено постановою № 3401 від 29 вересня 1947 р. Ради Міністрів СРСР [8].

Мета громадсько-просвітницької діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» відповідно до цього Статуту (ст. 1 п. 1) полягала у розповсюдженні політичних та наукових знань серед населення Радянського Союзу (див. Додаток Г) [50; 219, с. 20А, 46]. Упродовж першого етапу **мета** громадсько-просвітницької діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» не була сталою і зазнавала окремих коригувань. Підтвердженням цьому слугує другий Статут «Всесоюзного товариства з поширення політичних і наукових знань», що був затверджений Радою Міністрів СРСР відповідно до постанови №706 від 12 квітня 1955 р. Згідно з положеннями цього Статуту першочерговим завданням громадсько-просвітницької діяльності Товариства стає укріплення Радянської соціалістичної держави шляхом широкого

розповсюдження серед населення Радянського Союзу політичних та наукових знань на основі марксизму-ленінізму (ст. 1 п. 1-2) [175; 268, с. 176].

Варто зауважити, що мета громадсько-просвітницької діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» упродовж цього етапу цілком синхронізувалася зі змістом ухвалених документів ВР СРСР, ВР УРСР і ЦК КП УРСР, що стосувалися економіки, освіти, науки, культури, суспільно-політичного життя громадян тощо. Внутрішня ж політика УРСР була комплементарною з політикою СРСР.

Відповідно до Статуту (ст. 2 п. 8) 1947 р. [219, с. 20А] **склад** «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» формувався з: почесних членів, членів-засновників, дійсних членів (індивідуальних та колективних), членів-змагальників [219, с. 20А, 46].

У цьому ж Статуті (ст. 2 п. 9) зазначалося, що почесні члени обираються на загальноукраїнському з'їзді, враховуючи їх «ідейні справи» в розповсюдженні політичних і наукових знань у СРСР [219, с. 21А].

Згідно зі Статутом (ст. 2 п. 11) для зарахування у дійсні члени та члени-змагальники (п. 12) необхідна була рекомендація наукової та/або громадсько-політичної організації або двох дійсних членів [219, с. 21А-22А]. Пунктами 10 та 15 цієї ж статті проголошувалося, що членами-засновниками могли стати наукові, культурні, громадські, державні, кооперативні установи та підприємства, які брали участь в організації та діяльності Товариства [219, с. 21А].

Виборчими органами управління відповідно до Статуту 1947 р. був з'їзд членів, правління та президії Товариства. Серед функцій визначалися такі: обрання правління Товариства та ревізійної комісії, розгляд доповідей правління про діяльність Товариства, затвердження звітів правління та фінансових звітів (ст. 5 п. 32, п. 35). На Всесоюзних з'їздах функції українських делегатів поширювалися і на право вирішення питань щодо зміни чи доповнення положень статуту [219, с. 23А]. На з'їздах для забезпечення керівництва «Українським товариством з поширення політичних і наукових знань» на 2 роки обиралося правління. Його функціями були (ст. 5 п. 41): затвердження планів робіт, кошторисів, посадових

окладів, керівництво діяльністю відділень Товариства, організація з'їздів. До функцій президії «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» належали (ст. 5 п. 42): керівництво діяльністю, представництво в усіх державних закладах, судах, арбітражах, укладання договорів та інших юридичних актів від імені «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань», фінансових угод, отримання усіх коштів, що належать Товариству та розпорядження ними, затвердження планів, звітів та кошторисів відділів «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» [219, арк. 24А].

Варто відмітити, що велика увага, особливо в повоєнний період, приділялася відбору інтелігенції до складу членів «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» за їхніми політичними та діловими якостями. Так, на 1952 р. до лав «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» було зараховано 9818 осіб. У той же час, вибуло – 9093 особи (на 1823 особи більше ніж у 1951 р.). Це пов'язано з пасивним ставленням до лекційної діяльності дійсних членів та членів-змагальників [220, арк. 50]. Матеріали архівних справ ЦДАВО України [220] серед пасивно діючих відділень на цей час вказують на Кіровоградське, Харківське, Одеське, Ворошиловградське [220, арк. 50], Львівське [220, арк. 57]. Саме така ситуація викликала посилення контролю з боку президії правління «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань», яке вимагало налагодження системної лекційної діяльності та підвищення теоретико-політичного рівня лекцій. З цією метою підвищувались вимоги до змісту текстів лекцій, проводилось їх рецензування, посилювався контроль за читанням лекцій в аудиторіях [220].

У 1953 р. було змінено очільника «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» В. Комісаренка, що очолював Товариство з 1948 р., на Л. Кухаренко [8; 106, с. 553] (див. Додаток Д). Від цього часу і до 1962 р. загострення у питанні відрахування членів «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» не спостерігалось. Водночас намітилася тенденція до зростання їх кількості та відбору за принципами, що сприяли б зміцненню Радянського соціалістичного суспільства [8; 106, с. 553].

У квітні 1955 р. відбувся II Всесоюзний з'їзд «Всесоюзного товариства з поширення політичних і наукових знань», на якому було ухвалено новий Статут [222, арк. 113]. Його затверджено постановою № 706 Ради Міністрів СРСР (від 12 квітня 1955 р.) [175, с. 1; 222, арк. 176]. Відповідно цього Статуту зазначали зміни права, обов'язки та склад членів Товариства. Статутом 1955 р. (ст. 2 п. 3) **склад** «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» визначався двома категоріями: індивідуальні члени та члени-колективи [74; 175; 222, арк. 171]. Було розширено функції пленуму правління (ст. 4 п. 24) [175 с. 10; 222, арк. 171], де окрім керівництва діяльністю відділень Товариства додалися визначення завдань пропаганди галузей знань. Чітко окреслено склад президії (ст. 4 п. 32) [175 с. 13; 222, арк. 176], а саме: голова правління, заступник голови правління, вчений секретар, члени президії. Додалися нові функції президії правління (ст. 4 п. 26): затвердження рекомендацій секції щодо орієнтовної тематики лекцій, скликання нарад і семінарів членів Товариства – лекторів з питань методики й організації лекційної пропаганди, затвердження видавничого плану [175, с. 222, арк. 176-182].

На підставі аналізу нормативно-правових документів [174; 175], констатуємо той факт, що **структура** Товариства у Статуті 1947 р. не була визначена. У ст. 4 п. 27 – 29 лише зазначалося, що республіканські відділення мають право створювати відділення на території Республіки. Утім архівні матеріали ЦДАВО України та ДАХО [209; 211; 219] підтверджують той факт, що впродовж 1947–1949 рр. були створені обласні, міські, районні організації «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань». Кожне обласне відділення мало структуру обласного, районного та первинного (підприємства, установи, заклади) рівнів.

На відміну від попереднього, у Статуті 1955 р. структура Товариства вже була конкретизована: республіканський (ст. 5 п. 27–32), обласний (ст. 6 п. 33–39), міський та районний рівні (ст. 7 п. 40–45) [175 с. 12-21; 222, арк. 176-180]. У таблиці 1.1 на с. 82 наведено дані про кількість організацій «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» у 1953–1962 рр. [216, арк. 40].

Таблиця 1.1

Кількість організацій «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» (1953–1962 рр.) [216, арк. 40]

Роки	Обласні відділення	Міські відділення	Районні відділення	Кількість членів товариства
1953	26	-	-	62620
1958	26	58	758	206515
1962	26	66	619	336214

Отже, дані таблиці 1.1 свідчать, що кількість обласних відділень «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» у 1953–1962 рр. залишалася незмінною, міські відділення набували розповсюдження, а кількість районних відділень, навпаки зменшувалася (див. Додаток К).

Загалом у межах першого етапу громадсько-просвітницької діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» президії правління обласних відділень особливу увагу приділяли розвитку секцій [9]. Вимога створення різногалузових секцій закріплювалася окремою ст. 3 п. 23–26 Статуту 1947 р. [174; 219]. На початок своєї діяльності «Українське товариство з поширення політичних і наукових знань» нараховувало такі секції: міжнародна, філософії, економічна, історична, держави і права, військова, фізико-математичних наук, технічних наук, природничих наук, сільськогосподарських наук, медична, педагогічна, літератури і мистецтва [9]. Президія правління «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» перед кожною секцією ставила конкретні завдання і вимоги. Секціями розроблялися робочі тематичні плани видань на рік (переважно брошур) [9]. Поступово протягом першого етапу кількість секцій дещо зросла та видозмінилася. Наприклад, у 1952 р. з'явилися секції гірничої справи, металургії і палива, залізничного транспорту тощо [5; 220, арк. 11]. У цьому ж році у Товаристві налічувалося 818 міських і районних відділень [167; 220], 25 секцій з різних галузей знань, їх кількість зросла вдвічі у порівнянні з 1949 р. [142; 220, арк. 11]. Водночас з боку президії правління відбувався постійний контроль за їх роботою на всіх рівнях. Так, наприклад,

президії правління обласних відділень за 1952 р. питання щодо покращення роботи секцій порушували – 99 разів, про роботу районних відділень – 129 разів [22; 220]. Показово, що Статут 1955 р. (ст. 9 п. 51) для створення секцій обласного, міського чи районного рівня регламентував такі приписи: у галузі сільського господарства та промисловості необхідне об'єднання не менше 5 членів Товариства [175 с. 24-26; 222, арк. 181-182], будь-якої іншої секції (ст. 9 п. 52) – 25–45 членів Товариства з числа найбільш кваліфікованих спеціалістів, яких затверджує президія правління [175 с. 24-26; 222, арк. 181-182]. Однак, суттєвих змін у роботі секцій до 1962 р. не спостерігалось.

Що стосується **фінансування** «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань», то протягом першого етапу основною статтею доходу були вступні та членські внески, дохід від лекційної та видавничої діяльності, що закріплено в Статутах 1947 та 1955 рр. Товариства [174; 175; 219]. У Статуті 1947 р. (ст. 8 п. 47) зазначалося, що вступні внески мали складати: для членів-засновників – 10 000 крб., для дійсних членів – 100 крб., для членів-змагателів – 50 крб. Щорічні членські внески: для членів-засновників – 2000 крб., для дійсних членів – 50 крб., для членів-змагателів – 25 крб. Утім Статутом 1955 р. (ст. 10 п. 58) наголошувалось лише на вступному внеску, який для індивідуальних членів складав 20 крб., а членський внесок – 10 крб. на рік [175 с. 27; 222, арк. 181-183].

Цінним в аспекті досліджуваної проблематики є питання щодо визначення **напрямів** громадсько-просвітницької діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» у межах визначеного етапу. Так, серед напрямів, закріплених у ст. 1. п. 2 Статуту 1947 р., визначалися такі:

– організація публічних, циклів лекцій з питань внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, радянської економіки, світового господарства і світової політики, історії міжнародних відносин, марксизму-ленінізму, історії філософії, матеріалістичного світогляду, юриспруденції, історичних наук, літератури та мистецтва, військових наук, педагогіки та психології, фізико-математичних,

хімічних наук, біології та медицини, географії та геології, сільського господарства і технічних наук;

- проведення тематичних вечорів і читань з різних галузей знань;
- демонстрація наукових досліджень у лабораторіях, науково-технічних станціях тощо;
- оприлюднення стенограм публічних лекцій і наукових доповідей;
- організація видавничої діяльності журналів і науково-популярної літератури;
- організація виставок у музеях тощо;
- організація роботи науково-консультативних бюро;
- участь у створенні наукових і науково-популярних кінофільмів, радіопередач та підготовка звукозаписів найбільш значущих лекцій з їх широкою демонстрацією [219, арк. 20А].

Підкреслимо, що з прийняттям другого Статуту (1955 р.) «Всесоюзного товариства з поширення політичних і наукових знань», за яким продовжувало функціонувати «Українське товариство з поширення політичних і наукових знань», напрями діяльності залишалися незмінними (ст. 1 п. 2) [175 с. 2; 222, арк. 172].

Водночас наголосимо, що **основним напрямом** громадсько-просвітницької діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» у межах першого етапу була лекційна пропаганда, яку організовували спеціально підготовлені лектори з різних галузей знань. Визначальними у виборі тематики ставали провладні директиви та державні програми, наприклад постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «планів п'ятирічок» про розвиток народного господарства [169; 205]. На цьому етапі це сприяло широкій лекційній діяльності у сільськогосподарських районах. Важливе місце у пропаганді займала популяризація досягнень техніки, технологій виробництва, досягнень науки. Постійно активізувалася і поширювалася пропаганда фізико-математичних, астрономічно-геодезичних, хімічних та геолого-географічних знань. На думку, М. Малиновського досягнення науковців радянських часів були дійсно видатними. Наприклад, в УРСР «вперше було розщеплено атом, створено найпотужніший радіотелескоп, розроблено низку прискорювачів заряджених часток, створено унікальні установки

радіолокаційного зондування атмосфери і вирощування монокристалів, здійснено і впроваджено видатні розробки в галузях машинобудування і приладобудування» [91].

Установлено, що характерною ознакою повоєнного періоду для УРСР було відновлення повноцінної діяльності закладів освіти і культури. Зокрема, відкривалися вечірні школи, курси для дорослих, професійні заочні школи, відбудовувалися вищі навчальні заклади тощо [142, с. 44]. Зважаючи на це, лекційна пропаганда «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» позначилася поширенням педагогічних знань серед дорослих. Так, із 1948 р. секцією педагогіки та психології при загальноосвітніх школах було організовано **діяльність лекторіїв для батьків** з виховання дітей у сім'ї [232]. Розвитку цього напрямку сприяли голова секції педагогіки та психології, член-кореспондент АПН РРФСР, проф., директор Інституту психології Міністерства освіти УРСР Г. Костюк [215, арк. 150; 231] та проф. С. Чадров, професори Д. Ніколенко, Т. Рубцова, В. Раєвський, Н. Новоміська, С. Олександров [231], І. Дадемков, Я. Рєзнік [230], доценти М. Задесенець, І. Селіханович, Ф. Гурвич, к. пед. наук Б. Ніжинський, викладач Р. Барун [230].

Вивчення архівних матеріалів ЦДАВО України з проблематики дослідження [212; 215; 222; 223; 237; 2238; 240; 244; 249; 255; 256; 257; 258; 259; 262; 267; 272; 273] дозволяє констатувати, що впродовж визначеного етапу громадсько-просвітницька діяльність «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» набуває поширення **антирелігійна пропаганда**. Це пов'язано з ухвалою постанови ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про суттєві недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходи для її поліпшення». У положеннях цієї постанови звертається увага на брак популярної атеїстичної літератури, на те, що її зміст не має «бойового, наступального характеру» та ставиться завдання перед партійними, державними органами та «Українським товариством з поширення політичних і наукових знань» розгорнути активну науково-атеїстичну пропаганду [220, арк. 11]. Як наслідок, у 1954 р. президією правління «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» було прийнято рішення про створення науково-

атеїстичних секцій при управлінні кожного міського і районного відділень Товариства [222, арк. 2-6]. Інша оприлюднена постанова ЦК КПРС «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» за підписом М. Хрущова (10 листопада 1954 р.) [22; 222, арк. 151-164; 224] вимагала жорсткішого підходу до відбору лекторських кадрів Товариства та контролю з боку партійних організацій за здійсненням науково-атеїстичної пропаганди.

Важливу роль у діяльності цього напрямку відіграли керівники секцій: науково-атеїстичної – І. Мікоян, О. Білоус [215, арк. 149]; природничої – С. Радіонов та секції філософії – М. Щербин [215, арк. 151]. Вони організовували роз'яснення широкому загалу антирелігійної пропаганди з позиції природничо-наукових знань, піднімаючи питання про створення Світу, закономірності явищ природи і походження життя на Землі тощо [221, арк. 2-6].

Установлено, що впродовж визначеного етапу окремим напрямом громадсько-просвітницької діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» стала організація роботи **«Київського будинку науково-технічної пропаганди»** (далі **КБ НТП**). Цю структуру було створено за сприяння Бюро КП УРСР в особі секретаря Київського міського комітету КПУ – М. Синиці та голови виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих – О. Давидова, які 10 вересня 1957 р. ухвалили постанову № 1505 «Про створення Київського міського будинку пропаганди нової техніки» з метою сприяння технічному прогресу в промисловості і будівництві, наданню промисловим підприємствам необхідної допомоги в освоєнні та впровадженні найновіших досягнень радянської науки і техніки, а також у поширенні передового досвіду кращих підприємств [11; 230, арк. 1-2]. У свою чергу президія правління «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» під керівництвом заступника голови правління Товариства Г. Кутузовкіна на основі вищезазначеної постанови ухвалила власну постанову від 9 жовтня 1957 р. протокол № 31 про створення зазначеної структури [230, арк. 3-4].

Вивчення наукової літератури [25; 81] та архівних матеріалів ЦДАВО України [215; 220; 241] дало змогу виявити ще один напрям громадсько-просвітницької діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» у

межах визначеного етапу – **керівництво планетаріями**. Цьому сприяла активна робота науковців: члена-кореспондента АН УРСР В. Цесевича, доцента О. Файдиша, проф. С. Всехсвятских [215, арк. 36].

Наголосимо, що результати проведеного дослідження свідчать, що «Українське товариство з поширення політичних і наукових знань» зіграло особливу роль у створенні суспільно-політичної думки на цьому етапі, що заклало перспективи для подальшої діяльності Товариства як авторитетної громадсько-просвітницької організації. Активною громадсько-просвітницькою діяльністю відзначилися академіки-хіміки О. Палладін, В. Комісаренко, К. Ситник, фізіолог В. Заболотний, математик М. Боголюбов, український педагог Г. Костюк, поет-академік П. Тичина, учені Б. Патон, Л. Кухаренко, І. Ляшко. Значний внесок у розгортання громадсько-просвітницької діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» зробили голови регіональних організацій: академіки О. Соколовський, В. Нікітін (м. Харків), В. Пак та професори Д. Оглобін (м. Донецьк), К. Леуцький (м. Львів), М. Фатов (м. Чернівці), член-кореспондент К. Бунін (м. Дніпропетровськ), доцент О. Плигунов (м. Київ) та інші [215; 220; 241].

Отже, перший етап громадсько-просвітницької діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» ознаменувався відбудовою народного господарства та економіки після Другої світової війни; антирелігійною пропагандою та впровадженням соціальних реформ; партійним контролем за життєдіяльністю громадян УРСР; оформленням структури Товариства; відкриттям обласних, міських, районних відділень; прийняттям статутів (1947 р., 1955 р.); визначенням мети (розповсюдження політичних та наукових знань серед населення СРСР, зокрема УРСР) і провідних напрямів діяльності – лекційний напрям, налагодження роботи закладів пропагандистського спрямування («Київського будинку науково-технічної пропаганди», планетаріїв тощо), видавничий напрям. На цьому етапі важливою була роль інтелігенції та громадсько-політичних діячів. Серед них О. Палладін, В. Комісаренко, І. Ляшко, Л. Кухаренко, Г. Костюк, О. Соколовський, П. Тичина та інші.

II етап (1963–1989 рр.) – етап розширення напрямів, започаткування нових форм та поглиблення змісту громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР у контексті реалізації засадничих положень політики розвинутого соціалізму.

Цей етап характеризується закінченням політики «відлиги», на зміну якій прийшов період «застою» (1964–1985 рр.). Він позначився системною кризою, що проявилась у всіх сферах життя: економіці, політиці, соціальній сфері, суспільній моралі тощо. Водночас період «застою» зумовив наступну суспільно-політичну та економічну ситуацію в державі, яка увійшла в історію як період «перебудови» (1985–1991 рр.), що означала оновлення всіх сфер життя після довготривалої кризи. Названі соціально-економічні й суспільно-політичні чинники позначилися і на громадсько-просвітницькій діяльності «Українського товариства для поширення політичних і наукових знань», яка обіймала такі напрями: лекційна діяльність у галузевих народних університетах, школах, республіканських курсах; поліпшення роботи бібліотек; організація і розвиток кіномереж; налагодження спеціалізованого туризму за кордон; сприяння роботі загальноосвітніх та вищих навчальних закладів; поширення педагогічної пропаганди серед дорослих; організація жіночих клубів.

Позитивним тенденціям політики «відлиги», що позначилася у соціально-політичній сфері, насамперед, «десталінізацією», реформуванням народного господарства, оплати та умов праці, освіти, проведенням грошової реформи, впровадженню пенсійного забезпечення, завадила системна економічна криза. Її розгортанню у 1963 р. сприяла надмірна завзятість М. Хрущова щодо впровадження надпрограм з розширення цілинних земель та перевищення планів у тваринництві. Знаковим стало 14 жовтня 1964 р., коли пленум ЦК КПРС затвердив відставку М. Хрущова з посади Першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР. Цього ж дня головою ЦК КПРС обрано Л. Брежнєва, а головою уряду О. Косигіна [106, с. 555; 142; 160].

Соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток УРСР на цьому етапі позначився посиленням централізованого управління, ролі Комуністичної партії в житті суспільства та планами п'ятох «п'ятирічок»: «Восьмий п'ятирічний план

1966–1970 рр.», ухвалений XXII з'їздом КПУ й КПРС (головною метою якого були: прискорений розвиток науки і техніки та їх модернізація, інтенсивний розвиток сільського господарства); «Дев'ятий п'ятирічний план 1971–1975 рр.», ухвалений XXIV з'їздом КПУ й КПРС (курс на значний підйом матеріального і культурного рівня населення на основі високих темпів розвитку виробництва та підвищення ефективності праці); «Десятий п'ятирічний план 1976–1980 рр.», ухвалений XXV з'їздом КПУ й КПРС (зорієнтований на прискорення соціально-економічного розвитку через інтенсифікацію економіки та технічну революцію); «Одинадцятий п'ятирічний план 1981–1985 рр.», ухвалений XXVI з'їздом КПУ й КПРС (нарощування виробничого потенціалу на новій технологічній основі).

Результати «Восьмого п'ятирічного плану 1966–1970 рр.» показали позитивну тенденцію зростання виробництва промисловості та сільського господарства. Як наслідок, зріс загальний рівень добробуту населення на 30%, що позитивно позначилося на умовах життя [48; 160]. Однак, соціально-економічне становище вже у 1965 р. характеризувалося диспропорцією між виробництвом товарів повсякденного та довготривалого попиту для населення з середніми грошовими доходами. Передусім причиною «дефіциту» стала недорозвиненість легкої та харчової промисловості. З 1970-х р. економіка пішла на спад (промислове виробництво знизилося з 8,4 до 3,5 %, с/г з 3,2 до 0,5 %), а у 1980-х роках економічний спад посилювався [48, с. 485-495; 106]. Найголовнішою причиною цієї тенденції дослідники [3; 48] вважають централізоване управління з боку органів влади СРСР, надлишкове вкладання коштів у розвиток військово-промислового комплексу та спрямування коштів на освоєння нових родовищ нафти та газу, замість вкладання їх у модернізацію народного господарства.

Посилення централізованого управління органів влади СРСР позначилося перш за все спрямуванням загальносоюзних коштів за власним розсудом [48]. Водночас 1974 р. ЦК КПРС проголосив курс на створення «нової історичної спільноти – радянського народу», що означало денаціоналізацію і перспективу ліквідації народів СРСР, у тому числі українського. Обертів набирала тенденція витіснення радянським режимом української мови і культури з суспільного життя,

прискорилося русифікація освіти, зменшилася кількість українських видань, відбулося жорстоке переслідування українських діячів культури, літератури тощо [106, с. 556-559; 160 с. 449-452].

Зміни Генерального секретаря ЦК КПРС упродовж 1982–1985 рр., що були спричинені смертю попередника (Л. Брежнєв (1982 р.), Ю. Андропов (1984 р.), К. Черненко (1985 р.)) [106, с. 563] не змінили ситуації, а у березні 1985 р. призвели до обрання на посаду Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова. За його керівництва відбувалися спроби зміцнити авторитет партії, влади в країні і на міжнародній арені, прискорити соціально-економічний розвиток. Ці наміри задокументовано в «Плані дванадцятої п'ятирічки 1986–1990 рр.» [60, с. 460-462]. Утім, вже 25–26 червня 1987 р. Пленум ЦК КПРС визнав фактичний провал цього плану. Так, 1987–1988 рр. стали переломними у суспільно-політичному житті держави. Ключову роль відіграли Положення січневого пленуму ЦК КПРС (1987 р.) підписані М. Горбачовим. У цих Положеннях ставився акцент на проведенні демократичних виборів, керівних органів по всій партійній вертикалі, відмові партійних органів від управлінських функцій, перетворенні рад на органи влади та проведення у них альтернативних демократичних виборів. Окрім цього в 1988 р. схвалено Конституційну реформу СРСР, метою якої стало пристосування радянського устрою до викликів тогочасної сучасності шляхом демократизації політичного режиму. Однак конституційна реформа перетворилася на некеровані суспільно-політичні процеси, які призвели до розпаду Комуністичної партії [43].

Зазначимо, що зміни на рівні досліджуваного Товариства на другому етапі почалися з реорганізації «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» у Товариство «Знання» УРСР. Про це свідчать нормативно-правові документи, що зберігаються в архівних фондах ЦДАВО України [213]. Реорганізація Товариства відбулася на основі постанови Всесоюзного товариства «Знання» протокол № 11БП від 1 червня 1963 р. та постанови президії правління «Українського товариства для поширення політичних і наукових знань» від 26 червня 1963 р. [213, арк. 1].

Підкреслимо, що **мета** громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР на другому етапі також відображала залежність від політики радянської влади. Це простежується у Статутах Товариства. На початку етапу відповідно до Статуту 1964 р. **мету** громадсько-просвітницької діяльності Товариства було визначено так: «ідеологічними засобами сприяти втіленню у життя програми КПРС, створенню матеріально-технічної бази комунізму, формуванню комуністичних суспільних відносин, вихованню нової людини (активного і свідомого будівельника комунізму, освіченого, вихованого патріота, що бореться з різними формами буржуазної ідеології) та розповсюджувати серед народів СРСР знання на основі марксизму-ленінізму в різних галузях» [176]. На XXIII з'їзді КПРС (березень-квітень 1966 р.) [111] та XXIII з'їзді КПУ (березень 1966 р.) [37] продовжувало декларуватися покращення науково-політичної пропаганди ідеології партії серед населення підпорядкованими їй організаціями, до яких належало Товариство «Знання» УРСР. Цей факт сприяв ухваленню нового Статуту Товариства (1968 р.), відповідно до якого **мета** громадсько-просвітницької діяльності Товариства ґрунтувалася на «сприянні пропаганді досягнень науки, техніки й передового досвіду», що цілком збігалось з метою «Восьмого п'ятирічного плану 1966–1970 рр.» [177].

На виконання завдань «Дев'ятого п'ятирічного плану 1971–1975 рр.», яким передбачалося прискорення науково-технічного прогресу, було прийнято новий Статут Товариства 1975 р. [178]. Відповідно цьому Статуту **мета** громадсько-просвітницької діяльності Товариства вбачалася у пропаганді наукових і політичних знань, що сприяла б науково-технічному прогресу радянської держави. Підкреслимо, що таких завдань раніше Товариство «Знання» УРСР перед собою не ставило.

Відзначимо, що у новому Статуті 1982 р. [179] вперше з'явилася теза й про те, що **мета** громадсько-просвітницької діяльності Товариства реалізується під керівництвом партійних органів, тобто Товариство є одним з інструментів ідеологічної пропаганди, а партія контролює і спрямовує його діяльність.

Наголосимо, що **склад** Товариства «Знання» УРСР відповідно до чинних упродовж визначеного етапу Статутів (1964, 1968, 1975, 1982 рр.) визначався двома категоріями учасників: індивідуальні члени та члени-колективу [175; 177; 178; 179; 268, арк.171]. Залишилися незмінними умови обрання до складу Товариства та обов'язки його членів – «виконувати пропагандистську роботу та брати активну участь у громадсько-просвітницькій діяльності Товариства». Відмінною рисою стало те, що згідно зі Статутами (1968, 1973, 1982 рр.) імена активних членів, які відзначилися у лекційній діяльності та організаторській роботі, стали заносити до «Книги Пошани» Всесоюзного товариства «Знання». Згідно зі Статутами 1975 і 1982 рр. активні члени нагороджувалися медалями «За активну роботу», грамотами, пам'ятними подарунками, туристичними путівками, грошовими винагородами [178; 179]. Статті про грошові винагороди членів Товариства вперше також з'являються у Статуті 1964 р. [176].

Підкреслимо, що впродовж другого етапу відповідно до Статутів (1964, 1968, 1975, 1982 рр.) незмінними залишаються органи керівництва Товариства «Знання» УРСР та процедури їх звітності: з'їзд членів Товариства, правління та президії Товариства, органи правління Товариства та ревізійної комісії, розгляд звітів правління про діяльність Товариства, затвердження звітів правління та фінансових звітів тощо.

У межах другого етапу відповідно до названих Статутів Товариства чітко визначеними залишалися питання про склад президії – голова правління, заступник голови правління, вчений секретар, члени президії та структуру Товариства – обласний, міський, районний рівні. Але у Статуті 1968 р. уперше з'являється окремий розділ (ст. 10) [177], присвячений первинним організаціям, які створювались на підприємствах промисловості, транспорту, в радгоспах, сільськогосподарських станціях, наукових, науково-дослідних установах, вищих і середніх навчальних закладах, державних установах, військових частинах. Їх мета полягала в тому, щоб сприяти залученню всіх членів Товариства до активної роботи з розповсюдження знань, сприяти виробництву досягнень науки та техніки, залученню нових його членів до реалізації поставлених завдань.

Відзначимо, що відповідно до Статуту Товариства, схваленому на IV з'їзді Всесоюзного товариства «Знання» 4 липня 1964 р., обласні та міські відділення Товариства «Знання» УРСР було реорганізовано на «Обласні та міські організації». Розпочалася перебудова Товариства «Знання» УРСР за новою структурою. Було створено бюро правління з керівництва діяльністю транспорту і бюро правління з керівництва лекційною пропагандою в сільськогосподарському виробництві. У правліннях обласних відділень Товариства «Знання» УРСР, поряд із президією, створювалися два бюро: бюро правління із керівництва промисловими секціями, відділеннями і групами та бюро правління з керівництва сільськогосподарськими секціями, відділеннями і групами. У виробничих колгоспно-радгоспних управліннях та у зональних промислових виробничих управліннях створювалися *єдині* відділення Товариства. На підприємствах промисловості, транспорту та будівництва, в колгоспах і радгоспах, закладах освіти й установах створювалися відповідні групи членів Товариства [216, арк. 1-2].

Упродовж другого етапу основним **джерелом доходу**, як і на першому етапі, були вступні та членські внески, дохід від лекційної та видавничої діяльності. Статті про доходи були закріплені в усіх Статутах за яким діяло Товариство «Знання» УРСР протягом цього етапу.

У межах другого етапу відповідно до Статутів 1964, 1968, 1975 та 1982 рр. основним напрямом діяльності Товариства «Знання» УРСР залишалася **лекційна пропаганда**, яка диференціювалася з урахуванням соціальних категорій населення.

Починаючи з 1964–1965 рр., Товариство «Знання» УРСР стало приділяти суттєвої уваги виконанню постанови № 56/57 Верховної Ради УРСР від 30 червня 1960 р. «Про стан і заходи щодо подальшого поліпшення культурно-освітньої роботи серед трудящих УРСР» [225, арк. 1]. Цією постановою передбачалося залучати обласні, районні, міські, сільські, селищні Ради депутатів трудящих та їх виконавчі комітети до поліпшення роботи культурно-освітніх закладів, зміцнення їх матеріально-технічної бази. Приписувалося докорінно поліпшити діяльність клубів, палаців культури, бібліотек, музеїв, парків культури і відпочинку та інших культурно-освітніх закладів.

Зважаючи на це, перший етап громадсько-просвітницької діяльності Товариства у *лекційному напрямі* був спрямований переважно на розвиток народного господарства, освітньої та культурної галузей, то упродовж другого етапу, покладені на Товариство «Знання» УРСР завдання більше стосувалися широкого залучення до роботи в культурно-освітніх закладах депутатів Рад, учителів, лікарів, агрономів – усієї інтелігенції. У цьому напрямі широкого розповсюдження набули народні університети [229] (Народні університети педагогічних знань) [268, арк. 10], Народні університети громадського-політичних знань [194], Народні сільськогосподарські університети), школи молодих лекторів, школи лекторів міжнародників, республіканські курси лекторів з питань методики усної пропаганди та лекторської майстерності, лекторії [268, арк 14-15] тощо.

Спільною характерною рисою громадсько-просвітницької діяльності Товариства на обох етапах стало сприяння кращій організації читання лекцій. Утім на другому етапі простежувалося поступове підвищення вимог до читання публічних лекцій з науково-природничих, атеїстичних, економічних тем. При цьому лектори широко використовувати засоби унаочнення, науково-популярні та документальні фільми. Ми поділяємо думку радянських вчених [63; 80] про те, що лекційний напрям діяльності Товариства в умовах радянського режиму мав універсальний політико-виховний вплив на суспільство. Водночас, на думку вітчизняного вченого М. Коропатника підвищення вимог до лекційної діяльності у 1970-1980-х рр. пов'язано з цілеспрямованим створенням партійного прошарку в лавах Товариства [74, с. 17].

З огляду на перспективи розвитку СРСР та УРСР, сформовані у п'ятьох «планах п'ятирічок», перед Товариством «Знання» УРСР були поставлені й інші завдання, які спричинили появу й розвиток нових напрямів та форм громадсько-просвітницької діяльності Товариства.

Так, іншим напрямом громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР на цьому етапі стало впровадження заходів щодо **сприяння роботі бібліотек**. Цьому сприяла ухвалена ЦК КПРС постанова «Про упорядкування видавничої справи в республіці та підвищення ролі видавництва у господарському і

культурному будівництві» (від 15 листопада 1963 р.) [166], «Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні і науково-технічному прогресі (1974 р.)» [72], «Про підсумки фінансово-господарської діяльності Міністерства культури УРСР, Державного комітету УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі та Державного комітету УРСР по кінематографії» (постанови № КМ 729 від 7 травня 1985 р. та № 171 від 8 травня 1986 р.) [121; 122].

Водночас новим напрямом громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР на другому етапі стали організація та розвиток **кіномереж** з метою освіти та самоосвіти населення, підвищення якості та культури кінообслуговування, пропагування творів радянського кіномистецтва, залучення до перегляду максимальної кількості населення, зокрема сільської місцевості. Товариство «Знання» УРСР організовувало покази фільмів у кінотеатрах, будинках культури, тематичних кінолекторіях, червоних кутках на підприємствах і гуртожитках, у вищих, середніх та загальноосвітніх навчальних закладах. Особлива увага приділялася науково-популярним фільмам на технічні, сільськогосподарські та атеїстичні теми [225, арк. 3-5], а також організація кінофестивалів з метою пропаганди ідеології комуністичної партії [233, арк. 75; 235; 239; 248]. Тотожну думку висуває радянський вчений О. Променюк [109], водночас підтверджуючи той факт, що розвиток цього напрямку ґрунтувався на рішеннях ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Поділяємо цю думку та наголошуємо, що цьому сприяли постанови № 981 «Про заходи щодо подальшого поліпшення культурного обслуговування сільського населення» – (від 10 листопада 1977 р.), ухвалена після XXV з'їзду ЦК КПРС [123], «Про використання художніх кінофільмів у навчальному процесі», наказ Міністерства культури СРСР № 720 та постанова № 1272 від 16 грудня 1959 р. «Про використання художніх кінофільмів у навчальному процесі» [177, с. 75; 233, арк. 75]. На думку Л. Кравчука, цей напрям був спрямований на пропаганду патріотичного та інтернаціонального виховання та самовиховання [80].

Водночас з середини 1960-х р. Товариством «Знання» УРСР було започатковано новий напрям діяльності – **спеціалізований туризм за кордон** [16;

227, арк. 43]. Такий напрям було спрямовано на поліпшення зовнішньополітичної взаємодії УРСР із зарубіжжям. Це пов'язано з державними програмами Ради Міністрів УРСР, спрямованими на розвиток інфраструктури міжнародного туризму, масового туристично-екскурсійного руху, який був зумовлений соціально-економічними, культурно-освітніми чинниками.

Упродовж визначеного етапу частіше й масштабніше партійні органи втручалися у функції керівництва і діяльність Товариства «Знання» УРСР, нав'язуючи своє бачення напрямів їх громадсько-просвітницької діяльності. Підтвердженням цьому слугує постанова ЦК КП УРСР від 16 травня 1967 р. «Про стан і заходи поліпшення лекційної пропаганди у світлі рішень XXIII з'їзду КП УРСР» [81, с. 66; 218]. Після ухвали цієї постанови «рекомендовано» призначати «своїх» представників до лав Товариства на керівні посади (очільників, завідувачів, заступників відділів тощо), які б забезпечували контроль за напрямами громадсько-просвітницької діяльності Товариства.

Факт партійного впливу чітко простежується і в реалізації такого напрямку громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР, як **сприяння роботі освітніх закладів (загальноосвітніх шкіл та закладів вищої освіти).**

На цьому етапі широко був розгорнутий **педагогічний напрям** громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР. Найпоширенішими формами роботи були **народні педагогічні університети та школи для батьків.** Якщо раніше до них залучали переважно актив батьків, то на цьому етапі вони стали однією з масових форм педагогічної пропаганди [218; 246; 268, арк. 10]. На відміну від галузі загальної освіти, де основним напрямом діяльності залишалася лекційна пропаганда у формі консультацій та бесід, у галузі педагогічної пропаганди активно запроваджувалися не лише лекції серед батьків та педагогів, які проводилися на виробництвах, у школах, клубах, парках, навіть пунктах при будинкоуправліннях, а також працювали «Школи молоді матері» для матерів дітей дошкільного віку, «Школи для батьків», конференції батьків з питань комуністичного виховання дітей, педагогічні радіолекторії (з метою сприяння самовихованню батьків), вечори запитань-відповідей, диспути тощо [24, с. 9; 27]. Підкреслимо, що основний

потенціал пропаганди педагогічних знань складали науковці та викладачі (П. Зінченко, Л. Пен'євська, Л. Ільєвська та ін.), вчителі (В. Сухомлинський, Є. Онуфріївський, О. Шагіна, І. Лапицький, М. Добрянський та ін.), вихователі (В. Кондратева, В. Нечаєва та ін.). Однак, цей напрям діяльності контролювався заступником Міністра освіти УРСР П. Миргородським та головою секції педагогіки та психології Товариства Г. Костюком.

Ще одним окремим напрямом громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР на визначеному етапі стає **організація жіночих клубів**. Їх організовували жінки-лектори, залучаючи в члени Товариства жінок робітничого класу [271, арк. 4].

Ми поділяємо думку науковців В. Кушерця, М. Гончаренка, І. Недольного [25] про те, що пошуку нових форм роботи серед дорослих (особливо у 1970–1980-х рр.) та впровадженню жіночих клубів сприяли вимоги партійних органів спрямовані на охоплення ідеологічною пропагандою всіх верств населення.

Прогресивними напрямками громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР на другому етапі залишається **діяльність планетаріїв та Київського будинку науково-технічної пропаганди (КБ НТП)** [13; 281; 282; 283].

Утім, не дивлячись на досить широкий спектр напрямів громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР на цьому етапі, є підстави виокремити певні недоліки в їх діяльності, які впливають із зазначених соціально-економічних та суспільно-політичних чинників – це безпосередня впливовість КПУ, відсутність індивідуального підходу до лекційної діяльності, зокрема, нав'язування ідеологічної пропаганди за всіма напрямками діяльності, відсутність достатнього навчально-методичного забезпечення.

Отже, другий етап громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР характеризувався посиленням централізованого управління у період «застою» (1964–1985 рр.); кризою в економіці, соціальній та політичній сферах; спробами змінити радянський устрій у період «перебудови» (1985–1990 рр.); реорганізацією Товариства, що пов'язано з уточненням мети його діяльності (ідеологічними засобами сприяти втіленню в життя програм КПРС та

розповсюджувати серед народів СРСР знання на основі марксизму-ленінізму в різних галузях); розширенням чинних і появою нових напрямів діяльності (сприяння роботі бібліотек, загальноосвітніх шкіл та ЗВО, розвиток кіномереж, спеціалізований туризм за кордон, організація жіночих клубів); поглибленням змісту педагогічної пропаганди для дорослих і поширенням нових форм роботи за цим напрямом («Школи молодой матері», «Школи для батьків», конференції для батьків, педагогічні радіолекторії, вечори запитань-відповідей, диспути тощо).

III етап (1990–2018 рр.) – етап реорганізації змісту, напрямів, форм громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України.

Третій етап ознаменувався проголошенням незалежності України, запровадженням демократичних соціально-економічних та суспільно-політичних перетворень.

Конституційна реформа СРСР безпосередньо позначилася на положеннях Конституції УРСР та суспільно-політичних процесах УРСР. Так, у березні 1990 р. було внесено зміни до Конституції СРСР за якими Комуністична партія втрачала керівну роль у суспільстві (ст. 6 Конституції СРСР Закон 1360-1 від 14.03.1990) [69], аналогічні зміни були закріплені в Конституції УРСР (Закон № 404-12 від 24.10.1990) [68]. Паралельно з цим в УРСР набував поширення політичний плюралізм, чинними ставали суспільно-політичні рухи за самостійність та незалежність України. Після березневих виборів 1990 р. до Верховної Ради УРСР кількість депутатів, що підтримували цей процес склала 239 із 450 осіб. Саме завдяки переважній їх більшості 16 липня 1990 р. ВР УРСР ухвалила «Декларацію про державний суверенітет України» (№ 55-XII) [31]. Цим документом проголошено верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежності й рівноправності у зовнішніх відносинах [31; 61].

Продовження процесу розбудови незалежної держави було закріплено Актом «Проголошення незалежної України» 24 серпня 1991 р. (№ 1427-XII) [161], прийнятим Верховною Радою УРСР. У цьому документі проголошувалося створення самостійної демократичної, незалежної української держави – України з неподільною територією і недоторканістю. Від цього часу набувають чинності

виключно Конституція і закони України [69]. Найвищою формою легалізації України як держави став Всеукраїнський референдум у питанні проголошення її незалежності, що відбувся 1 грудня 1991 р. (постанова № 1660-XII від 11.10.1991) [61]. Пізніше, 28 червня 1996 р. ВР України ухвалила основний Закон України – Конституцію України (№ 254к/96-ВР) [70].

Вищезазначені події стали передумовою не лише суспільно-політичних зрушень, але й соціально-економічних: по-перше, розбудова системи державного управління, формування нового політичного класу (поява політичних партій лівого, правого та центристського спрямування); по-друге, створення нового господарського комплексу на ринкових засадах.

Водночас, не дивлячись на економічний занепад на початку 1990-х р., Україна ставала все більш інтегрованою у світову економіку. По-перше, цьому сприяло підписання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством та їх державами-членами (№ 998_012, від 14.06.1994 р.) [168]. По-друге, введення в дію указу Президента України Л. Кравчука «Про Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу» (ЄС), від 11.06.1998 р. [131] та «Спільної стратегії Європейського Союзу щодо України» (№ 994–492) [150]. У результаті співпраці з ЄС в Україні з'явилися фінансові ресурси, які дали поштовх економічному зростанню, починаючи з 2000 р. [149].

З іншого боку, українська влада на чолі з Л. Кучмою (1994–2005 рр.) зберігала тенденцію співпраці, збереження економічних, культурних зв'язків з Росією. Цей чинник гальмував соціально-економічний і західноєвропейський напрям розвитку України. Натомість протягом 1991–2004 рр. розвилася бюрократична, корупційна складова, було заангажовано інформаційний простір, що сприяло масовим фальсифікаціям на президентських виборах 31 жовтня 2004 р. Усе це призвело до революції, яка відбулася у листопаді 2004 р. («Помаранчева революція») [26, с. 439], і сприяла перемозі в другому турі В. Ющенка. Ним було підписано низку нормативно-правових документів, які узгоджували західноєвропейський соціально-економічний та суспільно-політичний курс України: «План дій Україна – ЄС» (Дата схвалення Радою з питань співробітництва між Україною і Європейським Союзом:

21.02.2005), Указ Президента України від 19.12.2007 №1236/2007 «Про заходи щодо активізації євроінтеграційного прикордонного співробітництва», Закон України від 15.01.2008 №117-VI «Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз», Закон України від 06.03.2008 №137-VI «Про ратифікацію Угоди між Європейським Союзом і Україною про визначення загальної схеми участі України в операціях Європейського Союзу з врегулюванням криз». Останній документ був спрямований на подолання світової економічної кризи (2008–2009 рр.), під час якої темпи економічного спаду України були одними з найвищих у світі, про що свідчили системні проблеми розвитку країни. Це було наслідком ігнорування соціально-економічних реформ [26; 62].

У період економічної кризи, в лютому 2010 р. на пост Президента України було обрано В. Януковича. Він відрізнявся від попередника проросійським суспільно-політичним курсом розвитку України. Так, уже 21 квітня 2010 р. була підписана Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України («Харківські угоди») (№ 643_359 ратифікований ВР України 27.04.2010) в обмін на здешевлення для України російського газу [169]. Тим самим підтвердивши свої соціально-економічні та суспільно-політичні наміри України. Документ указував на передумову відмови розвитку України в західноєвропейському напрямку. Окрім цього відмінено політичну реформу 2004 р., повернено президентсько-парламентську форму правління та Конституційним судом України відмінено норму про обов'язкове формування парламентської коаліції (рішення по справі № 1-45/2010) [135]. 3 грудня 2010 р. Президент підписав Податковий кодекс, яким введено нові податки і збори, зокрема, податок на нерухомість, збільшено податок на землю, що в результаті призвело до закриття сотень тисяч підприємств. Соціально-економічні зміни в такому руслі та узурпація владою довели Україну на кінець 2012 р. до банкрутства [98].

Соціально-економічні та суспільно-політичні чинники, які зазначені впродовж визначеного етапу, безпосередньо позначилися на діяльності Товариства «Знання» України. Так, після проголошення Декларації про державний суверенітет [31]

Товариство на чолі з В. Шинкаруком у листопаді 1990 р. провело Установчий з'їзд, на якому відбулося відмежування Товариства «Знання» УРСР від Всесоюзного товариства «Знання», створено правонаступну громадсько-просвітницьку організацію – Товариство «Знання» України (див. Додаток С). Ухвалено його перший Статут [290], в якому зазначалося, що назване Товариство є самостійною громадсько-просвітницькою організацією об'єднаних на добровільних засадах науковців, діячів культури, освіти, сфери виробництва, які активно займаються лекційною та іншою інформаційно-просвітницькою діяльністю [287]. На цьому етапі Товариством було прийнято Статути 1990 р., 1993 р., 2008 р. Відповідно до Статуту (ст. 2 п. 5) (1990 р.) [301, с. 2] **метою** Товариства «Знання» України проголошено активне сприяння духовному, політичному, економічному, соціальному розвитку України, зміцненню держави, утвердженню в суспільстві загальнолюдських цінностей, ідеалів свободи і справедливості, поширенню серед трудящих наукових, культурних досягнень України та світової цивілізації; розвиток традицій просвітницької діяльності, захист інтересів своїх членів, сповідування демократичних цінностей, ідей гуманізму, свободи, рівності та справедливості, сприяння розвитку та збереженню національних культурних, освітніх, наукових традицій України. Керуючись принципами демократії, Товариство «Знання» України рішуче виступало проти пропаганди війни, насильства і жорстокості, національного екстремізму і шовінізму, розпалювання національної, соціальної та релігійної ворожнечі [301, с. 2]. Відзначимо, що поставлена мета – проповідкування демократичних цінностей та розвитку незалежної України, прийшла на заміну пропагуванню політичних та наукових знань на основі марксизму-ленінізму, що мали сприяти укріпленню соціалістичної держави. Впродовж третього етапу основна мета діяльності громадсько-просвітницького Товариства не змінювалася, лише доповнювалася. Так, на IV з'їзді Товариства «Знання» України (18 червня 2004 р.) були внесені зміни до Статуту Товариства, що узгоджувалися із законодавством України, зокрема Законом «Про об'єднання громадян». Доповнені і конкретизовані основні напрями діяльності – науково-просвітницький та інформаційно-освітній. Акцентувалася увага на провідній ролі Товариства «Знання»

України у реалізації додаткової, неперервної освіти (освіта впродовж життя), а також як провідника нових, передових освітніх технологій, доступних для всіх верств населення, впровадження інноваційних методів навчання за дистанційними, інформаційними та телекомунікаційними технологіями [293].

Відповідно до Статуту (ст. 3 п. 9) 1990 р. [287] громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» України базувалася на засадах фіксованого індивідуального та колективного членства. У порівнянні з умовами вибору членів Товариства на першому та другому етапах, де членом міг бути громадянин СРСР, який брав на себе обов'язки вести пропагандистську роботу, залучатися до діяльності Товариства відповідно до мети, закріпленої у Статуті, на цьому етапі умови вибору членів Товариства змінилися. Членом Товариства відповідно до Статуту (ст. 2 п. 9) 1990 р. [301] міг стати кожен громадянин незалежно від його національності, партійності та віросповідання, який активно займався або міг і мав бажання займатися лекційною чи іншими формами інформаційно-просвітницькою діяльності, підтримував його матеріально [301]. Органами управління і контролю цим Статутом закріплювалася трьохлінійна ланковість управління: з'їзд, правління, президія, яку наслідували від радянської доби [301].

Зазначимо, що відповідно до Статутів 1990 р. [301] та 1993 р. [302] структура Товариства «Знання» України зберігала обласний, міський, районний рівні. Але у Статуті 1993 р. [302] уперше були чітко окреслені різні форми об'єднань членів Товариства. Ними могли бути: осередки, організації, клуби, лекторії, науково-просвітницькі центри, будинки знань, науково-методичні секції, ради тощо, які могли утворюватися за регіональними, професійними, виробничими ознаками та інтересами (ст. 4 п. 20) [302]. Утім у Статуті 2018 р. це положення зазнало змін. Члени Товариства могли об'єднуватись у будь-які осередки, що сприяють громадсько-просвітницькій діяльності Товариства (ст. 3 п. 3.10) [303]. Також Статутом 2018 р. (ст. 3) було конкретизовано порядок набуття членства в Товаристві. Так, до вищезазначених вимог ст. 3 п. 3.2 внесено зміни, де членом Товариства міг стати кожен громадянин України, який досяг 18 років, сплатив членські внески та зарахований на облік до Товариства «Знання» України [303].

У Статуті 2018 р. не змінювалися положення про органи управління Товариства «Знання» України. Вищим органом управління залишався з'їзд, який, як і у попередні роки, мав скликатися раз на п'ять років (ст. 5 п. 5.1). У разі потреби скликався позачерговий з'їзд у двомісячний термін за рішенням президії Товариства «Знання» України або на вимогу його членів (ст. 5 п. 5.2). Утім конкретизовано статус голови правління, який до цього був визначений як заступник президента Товариства (ст. 5 п. 5.14) [303]. Це призвело до посилення організаційної вертикалі з метою швидкої реалізації рішень у діяльності Товариства «Знання» України та своєчасної реакції в рішеннях.

На підставі аналізу нормативно-правових документів [301; 302; 303] констатуємо той факт, що, у порівнянні з попередніми етапами, змін зазнали й положення щодо фінансування і власності Товариства «Знання» України. Так, у Статуті 1990 р. (ст. 5 п. 43) [301] наголошувалося, що **джерелом фінансування** (формування власності) Товариства «Знання» України є вступні членські внески; кошти та майно, передане йому у власність колективними членами або державою; надходження від лекційно-просвітницької та видавничої діяльності Товариства; пожертвування громадян, підприємств, установ та організацій; господарська та інша комерційна діяльність створених ним госпрозрахункових установ та організацій, не заборонених законом. Натомість у Статуті 2008 р. підкреслювалося що Товариство «Знання» України є правонаступником Товариства «Знання» УРСР, а отже його майна та коштів. У разі ліквідації чи реорганізації Товариства рішення щодо коштів та майна приймають Статутні органи Товариства [303]. Введення таких норм у Статут 1990 р. пов'язане зі скороченням фінансування Товариства, оскільки республіканський рахунок було спустошено Всесоюзним Товариством «Знання» без відома Товариства «Знання» України, кошти переведено у закордонні банки, а у Статуті 2018 р. – з появою судових процесів щодо збереження «знанівських» будівель Товариства «Знання» України (було втрачено будівлю КБ НТП у Києві, будівлю Севастопольської обласної організації ін.) [81].

Варто відзначити, що на цьому етапі, не дивлячись на суспільно-політичні й економічні чинники, українська влада все ж опікувалася діяльністю громадських

організацій, зокрема громадсько-просвітницькою діяльністю Товариства «Знання» України. Про це свідчать розпорядження Президента України «Про заходи щодо поліпшення рівня інформованості населення України про основні напрями державної політики» (№ 72/96-рп від 29 березня 1996 р.) [298], укази Президента України «Про заходи щодо державної підтримки розвитку науково-просвітницької діяльності громадських організацій» (№ 316/2001 від 16 травня 2001 р.) [299], «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (№ 854/2004 від 31 липня 2004 р.) [300], Про Національну раду з інноваційного розвитку України (№691/2006 від 18 серпня 2006 р.) [137], Про Національну концепцію співпраці із закордонними українцями (№875/2006 від 13 жовтня 2006 р.) [136], «Про стан науково-технологічної сфери та заходи щодо забезпечення інноваційного розвитку України» (№ 606/2006 від 11 липня 2006 р.) [138], «Про Національну раду з інноваційного розвитку України» (№ 664/2009 від 28 серпня 2009 р.) [137], «Про додаткові заходи щодо вдосконалення соціального діалогу в Україні» (№ 366/2012 від 15 червня 2012 р.) [139]. Також діяльності Товариства «Знання» України на цьому етапі сприяло прийняття Закону України «Про громадські об'єднання» (01.01.2013 р.), що визначив створені раніше громадські товариства вважати утвореними на підставі цього закону. Засновниками та учасниками громадських товариств можуть бути не тільки фізичні, але й юридичні особи. Крім того, цим законом скасувалися обмеження території діяльності громадських товариств і додався принцип вільного вибору території діяльності [120].

Водночас у процесі наукового пошуку встановлено, що, успадкувавши досвід лекційної діяльності впродовж попередніх етапів, Статут 1990 р. (ст. 2 п. 7) [301] закріпив її як **основний напрям** громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України і на третьому етапі. Утім додавалися й нові напрями діяльності Товариства «Знання» України, як-от: підвищення кваліфікації працівників різних галузей, надання додаткової професійної освіти в умовах ринкової економіки, участь у впровадженні і пропаганді досягнень вітчизняної, зарубіжної науки і техніки, технологій та культури. Так, Статут 2018 р. [303] розширив напрями громадсько-

просвітницької діяльності Товариства «Знання» України (ст.2 п. 2.3-2.5). Було додані такі напрями: створення освітніх закладів різного рівня акредитації для реалізації спеціальних (загальних і професійних) освітніх програм, участь у розробці та реалізації державних цільових програм, участь у державній політиці відповідно до чинного законодавства України [13; 303].

Запровадженню нових напрямів діяльності послуговували суспільно-політичні чинники, зокрема декомунізація. Цей факт підтверджено протоколом №6-БП від 28 серпня 1991 р. на засіданні Бюро президії правління Товариства «Знання» України, яке постановило припинити діяльність політичних партій і політизованих об'єднань у його громадсько-просвітницькій діяльності. Рішення було прийняте на основі постанови ВР України від 25 серпня 1991 р. «Про департизацію державних органів, установ та організацій». У результаті суттєво скоротився склад Товариства – на 30%, знизилася активність роботи тих членів, які залишилися у лавах Товариства – на 40% [8; 13; 298; 299].

Це зумовило пошук шляхів виходу з кризового стану, суттєвої перебудови змісту, форм і напрямів громадсько-просвітницькій діяльності Товариства «Знання» України. По-перше, президія правління Товариства «Знання» України зосередила свої зусилля на комерціалізації діяльності, створивши єдиний господарський комплекс [13], і започаткувала у такий спосіб якісно новий напрям діяльності – створення **госпрозрахункових науково-просвітницьких центрів (далі НПЦ)**, що опікувалися питаннями:

- патріотичного виховання («Українознавство», «Український центр духовної культури», «Духовне відродження України» «Софія Київська»);
- екологічного виховання («Технології охорони довкілля та медицини», «Аграрник»);
- правового виховання («Міжнародна політика», «Конфліктологія та переговори», «Економіка», «Молодь і ринок»);
- розумового виховання і формування наукового світогляду («Центр перекладів та вивчення мов», «Київський планетарій»);

- опанування інформаційно-інноваційними технологіями («Центр інформаційних технологій», «Інформатика та енергетика», «Кадри»);
- політично-державного та міжнародного спрямування («Політичний менеджмент», «Інститут політики», «Знання – круїз», «Центр виставок ярмарок, професій», «Економіка. Наука. Техніка», маркетинг-центр «Синергія», «ІТЕРАВТО Gmbn» (Німецько-українське товариство)) [13].

Завдяки НПЦ Товариство «Знання» України стало перетворюватися на неформальний інститут реалізації інтелектуального потенціалу діячів науки, освіти, культури, охорони здоров'я, надаючи інформаційно-просвітницькі та освітні послуги громадянам України. Показово, що всі НПЦ були структурними підрозділами Товариства «Знання» України. Функціонування кожного центру регламентувалося окремим Положенням про його діяльність, постановами керівників органів правління Товариства «Знання» України, законодавством України.

Підкреслимо, що діяльність НПЦ стала одним із фінансових джерел існування Товариства «Знання» України на цьому етапі. Водночас НПЦ стали осередками неформальної та інформальної освіти дорослих, забезпечуючи гнучку систему підготовки та перепідготовки спеціалістів різних галузей знань і професій. Завдяки цим НПЦ в Україні з'явилися перші сертифіковані спеціалісти з системного адміністрування, маркетингологи, іміджмейкери тощо [81].

Ще одним напрямом громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України у межах визначеного етапу стало **заснування приватного вищого навчального закладу** – Університету Сучасних Знань (січень 2002 р.). Ідея створення університету належить В. Шинкаруку (першому президенту Товариства «Знання» України 1990–1999 рр.), яку вдалося втілити у життя його наступнику В. Кременю. Цьому факту сприяло розпорядження Кабінету Міністрів України п.18 «Про затвердження заходів щодо державної підтримки розвитку науково-просвітницької діяльності» громадських організацій на період до 2004 року» від 13.12.2001 р. № 564-р. [13].

Новою тенденцією у розвитку громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України на цьому етапі став зв'язок із державними органами, установами та освітніми закладами: Адміністрацією Президента, Міністерством охорони здоров'я, Міністерством екології, Міністерством фінансів, Міністерством палива та енергетики, Міністерством транспорту, обласними державними адміністраціями Києва, Черкас, Сум, Чернігова, НАН України, Інститутом ім. Г. С. Сковороди НАН України, Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, Київським економічним університетом ім. Вадима Гетьмана. Мав місце досвід співпраці з Національною радіокомпанією України, зокрема було організовано радіопрограму «Пульсар» (2007 р.), де постійно брали участь провідні вчені [13] тощо.

Поряд із цим залишаються чинними такі напрями діяльності Товариства «Знання» України, як організація роботи **Народних університетів, закордонного туризму та міжнародної співпраці, видавнича діяльність** тощо [13; 292, 295].

Відмінною тенденцією третього етапу стало й те, що окремі напрями громадсько-просвітницької діяльності, зазначені на першому та другому етапах (поліпшення роботи бібліотек, розширення кіномереж, робота планетаріїв, КБ НТП тощо), з часом уже більше не потребували спеціальної пропаганди. З проведенням декомунізації в Україні та визначенням курсу на демократичний розвиток такі напрями, як сприяння роботі освітніх закладів, пропаганда серед усіх верств населення (жінки, молодь, батьки, робітники тощо) соціалістичного устрою життя втратили актуальність, оскільки носили примусово-просвітницький характер. Натомість впродовж третього етапу громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» України була скерована на те, щоб кожен громадянин міг вільно обрати напрям із запропонованих широкому загалу.

Також на підставі нормативно-правових документів [290; 291; 292; 293; 294; 295; 297] констатуємо той факт, що особливістю третього етапу громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України стало пропагування національних ідей, української мови, культури, традицій тощо.

Варто відмітити особистий вклад у розвиток громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України на визначеному етапі не лише її очільників В. Шинкарука (док. філософських наук, професора, академіка НАН України), В. Кременя (академіка НАН України та НАПН України, президента НАПН України, міністра освіти 1999–2005 рр.) (див. Додаток Д), а також віце-президента Товариства, академіка НАПН України О. Онищенка, голови правління Товариства, док. філософських наук, професора В. Кушерця, вчених секретарів О. Слюсаренка та заслуженого журналіста, поета В. Василяшка, головного редактора журналу «Наука і суспільство» Ю. Романюка, головного редактора журналу «Трибуна» В. Меншун, заступника голови Товариства, шеф-редактора журналу «Наука і суспільство» Д. Єсипенко, членів Товариства В. Андрущенка (ректора НПУ ім. М. Драгоманова, академіка НАПН України, док. філософських наук), П. Кононенка (ученого-українознавця (див. Додаток Д), док. філологічних наук, професора), директора КБ НТП І. Махнача та інших.

Отже, третій етап громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України ознаменувався: проголошенням незалежності України; прийняттям Конституції України, що посприяло реорганізації Товариства «Знання» УРСР у самостійне громадсько-просвітницьке Товариство «Знання» України; прийняттям статутів (1990 р., 1993 р., 2018 р.), зміною мети діяльності (сприяння духовному, політичному, економічному, соціальному розвитку України, зміцненню держави, утвердженню в суспільстві загальнолюдських цінностей, ідеалів свободи і справедливості, поширенню серед трудящих наукових, культурних досягнень України та світової цивілізації); оновленням лекційного, розширенням видавничого напрямів (підготовка й друк науково-популярних і літературно-художніх видань), поглибленням співпраці з державними органами, установами, освітніми закладами та появою нових напрямів діяльності (створення осередків неформальної та інформальної освіти дорослих – науково-просвітницьких центрів, відкриття приватного ЗВО, організація підвищення кваліфікації працівників різних галузей, міжнародна західноєвропейська співпраця з установами, освітніми закладами, громадськими організаціями).

Висновки до розділу 1

1. Згідно з концепцією дослідження з'ясовано суть базових понять, як-от: «товариство», «громадське товариство», «громадська діяльність», «просвітницька діяльність», «громадсько-просвітницька діяльність». На основі довідкової та історико-педагогічної літератури уточнено ключову дефініцію «громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» в Україні» – це діяльність громадської організації, що спрямована на формування світогляду, забезпечення і задоволення інтересів, потреб (освітніх, культурних, творчих, вікових, соціальних тощо) громадськості та поширення знань (наукових, культурних, політичних, економічних, педагогічних, релігійних тощо) серед різних верств населення.

Проаналізовано підходи вчених (М. Менджул, М. Кравчука, К. Павлюк, М. Цьвок, О. Бабкіної, В. Горбатенка, В. Кравчук, Д. Шелеста, Л. Саламона (Salamon), С. Войцех-Соколовського (Wojciech Sokolowski), Г. Анхєєра) до класифікації громадських товариств. У дисертації за основу взято класифікацію О. Бабкіної та В. Горбатенка, що ґрунтується на соціально-класовому чиннику і поділяє громадські товариства на молодіжні, жіночі, творчі, добровільні просвітницькі (у сфері науки, техніки, культури, освіти, соціальної допомоги тощо), релігійні, кооперативні. Це дало змогу розглядати діяльність Товариства «Знання» в Україні як просвітницької громадської організації.

2. На основі аналізу історико-наукової літератури встановлено, що започаткування діяльності громадських (просвітницьких, наукових, культурних, педагогічних, спортивних, політичних) товариств на українських землях сягає корінням періоду кінця XVII ст. Відсутність доступу широких верст населення до здобуття освіти, секуляризація церкви, існування кріпосного права, потреба в розвитку культури, науки, які відповідали б українським традиціям та тогочасним європейським тенденціям буття в кінці XVII – XVIII ст. на території Австрійської та Російської імперій сприяли появі і розвитку перших просвітницьких товариств («Паліцинська академія», «Studium rutenum»). Мета їх громадсько-просвітницької діяльності була спрямована на переклад книг, поширення ідей французьких

просвітників серед української інтелігенції, організацію початкового навчання простого люду, боротьбу за скасування панщини, протидію експансії українського народу тощо.

Прагнення українських діячів науки, культури, освіти до розв'язання національних проблем, зокрема боротьба з масовою неписьменністю та заборонаю української мови й українських видань, поширення громадського руху за національно-культурне відродження в XIX – на початку XX ст. сприяли появі та розвитку низки громадських (культурних, наукових, просвітницьких, політичних) товариств: на західноукраїнських землях («Руська (українська) трійця» «Галицько-руська матиця», «Просвіта», Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка, «Січ», «Пласт», «Сокіл» та ін.), на території Наддніпрянщини («Громади», «Просвіта», «Філотехнічне товариство», «Товариство наук», «Одеське краєзнавче товариство», «Одеське товариство історії та старожитностей», Фізико-медичне товариство, Товариства київських та одеських лікарів, «Читанка», «Плеяда», «Кирило-Мефодіївське братство», «Братство тарасівців», «Фребелівське товариство», Київське обласне Педагогічне товариство, «Товариство Шкільної Освіти» та ін.).

Утім 20–40-і роки XX ст. позначилися заборонаю діяльності чинних громадських (просвітницьких, культурних, наукових, педагогічних, політичних) товариств й сприянням з боку радянської влади діяльності товариств ідеологічного спрямування (Українське товариство робітників науки і техніки, «Техніка масам», Всеукраїнська асоціація інженерів та ін.), мета яких полягала в поширенні наукових та технічних знань, атеїстичній пропаганді, нав'язуванні ідеології КП(б). Їх діяльність стала основою започаткування роботи «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» (1947 р.).

3. На основі аналізу історико-педагогічних джерел та архівних матеріалів обґрунтовано етапи та визначено провідні напрями громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні у другій половини XX – на початку XXI ст.:

І етап (1947–1962 рр.) – етап започаткування діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» як суспільного інституту в

умовах радянської політичної системи – ознаменувався відбудовою народного господарства та економіки після Другої світової війни; антирелігійною пропагандою та впровадженням соціальних реформ; партійним контролем за життєдіяльністю громадян УРСР; оформленням структури Товариства; відкриттям обласних, міських, районних відділень; прийняттям статутів (1947 р., 1955 р.); визначенням мети (розповсюдження політичних та наукових знань серед населення СРСР, зокрема УРСР) і провідних напрямів діяльності – лекційний напрям, налагодження роботи закладів пропагандистського спрямування («Київського будинку науково-технічної пропаганди», планетаріїв тощо), видавничий напрям.

II етап (1963–1989 рр.) – етап розширення напрямів, започаткування нових форм та поглиблення змісту громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР у контексті реалізації засадничих положень політики розвинутого соціалізму – характеризувався посиленням централізованого управління у період «застою» (1964–1985 рр.); кризою в економіці, соціальній та політичній сферах; спробами змінити радянський устрій у період «перебудови» (1985–1990 рр.); реорганізацією Товариства, що пов'язано з уточненням мети його діяльності (ідеологічними засобами сприяти втіленню у життя програм КПРС та розповсюджувати серед народів СРСР знання на основі марксизму-ленінізму в різних галузях); розширенням чинних і появою нових напрямів діяльності (сприяння роботі бібліотек, загальноосвітніх шкіл та ЗВО, розвиток кіномереж, спеціалізований туризм за кордон, організація жіночих клубів); поглибленням змісту педагогічної пропаганди для дорослих і поширенням нових форм роботи за цим напрямом («Школи молоді матері», «Школи для батьків»; конференції для батьків, педагогічні радіолекторії, вечори запитань-відповідей, диспути тощо).

III етап (1990–2018 рр.) – етап реорганізації змісту, напрямів, форм громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України. Його суттєвими ознаками стали проголошення незалежності України, прийняття Конституції України, що посприяло реорганізації Товариства «Знання» УРСР у самостійне громадсько-просвітницьке Товариство «Знання» України; прийняття статутів (1990 р., 1993 р., 2018 р.), зміна мети діяльності (сприяння духовному,

політичному, економічному, соціальному розвитку України, зміцненню держави, утвердженню в суспільстві загальнолюдських цінностей, ідеалів свободи і справедливості, поширенню серед трудящих наукових, культурних досягнень України та світової цивілізації); оновлення лекційного, розширення видавничого напрямів (підготовка й друк науково-популярних і літературно-художніх видань), поглибленням співпраці з державними органами, установами, освітніми закладами та появою нових напрямів діяльності (створення осередків неформальної та інформальної освіти дорослих – науково-просвітницьких центрів, відкриття приватного ЗВО, організація підвищення кваліфікації працівників різних галузей, міжнародна західноєвропейська співпраця з установами, освітніми закладами, громадськими організаціями).

Матеріали розділу відображено в таких публікаціях автора [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 208].

Список використаних джерел до розділу 1

1. Бабкіна О. В., Горбатенко В. П. Політологія : навч. посіб. Київ : ВЦ, 2006. 568 с.
2. Баран В., Грицак Я., Зайцев О. Історія України. Вид. 2-е, зі змінами. Львів : Світ, 1998. 488 с.
3. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. Т. 13. 304 с.
4. Башли М. Участь дворянства в діяльності «Товариства сільського господарства Південної Росії». *Наукові записки з української історії*. 2014. Вип. 34. С. 119–125.
5. Баяк М. Громадські організації, об'єднання, інтелігенція Поділля в 1917–1920 рр. *Демократичне врядування*. 2011. Вип. 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2011_7_12 (дата звернення: 03. 11. 2020 р.).
6. Березівська Л. Державна політика щодо диференціації організації та змісту шкільної освіти в Українській Радянській Соціалістичній Республіці у період «відлиги» (друга половина 50-х років – 1964 р.). *Рідна школа*. 2014. № 1/2. С. 54–60.
7. Бойко А., Дем'яненко Н. Генеза вищої жіночої освіти в Україні : Київський Фребелівський педагогічний інститут (1907–1920 рр.). *Педагогічні науки*. 2014. Вип. 61–62. С. 172–182.
8. Бондар Т. В. Діяльність очільників громадсько-просвітницького Товариства «Знання» в Україні (середина XX – початок XXI ст.). *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвуз. зб. наук. праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка*. 2020. № 27. С. 185–191.
9. Бондар Т. В. Діяльність і розвиток секцій Товариство «Знання» України (1947–1977). *Наука та освіта у дослідженнях молодих учених : зб. матер. I Всеукр. наук.-практ. конф.* Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2019. С. 12–15.
10. Бондар Т. В. Напрями діяльності Харківського відділення Товариства «Знання» в 1947–1975 роках. *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвуз. зб.*

наук праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2018. № 21, т. 1. С. 121–126.

11. Бондар Т. В. Заснування та діяльність Київського будинку науково-технічної пропаганди товариства «Знання» України (1957-1968 роки). *Традиції та новації у сфері педагогіки та психології* : матеріали Міжнар. наук-практ. конф., 6–7 груд. 2019 р. Київ : Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2019. С. 10–13.

12. Бондар Т. В. Суспільно-політичні і соціокультурні передумови заснування товариства «Знання». *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти сучасних викликів: теорія і практика* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., 10 квіт. 2018 р. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2018. С. 6–9.

13. Бондар Т. В. Розвиток, напрями діяльності науково-просвітницького Товариства «Знання» України (кінець XX – початок XXI ст.) у контексті неформальної освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 68. С. 15–19.

14. Бондар Т. В. Напрями просвітницької діяльності педагогічних товариств в Україні. *Освіта у констеляціях постсучасності* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., 5–6 груд. 2017 р. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2018. С. 42–46.

15. Большой энциклопедический словарь : у 2 т. / главн. ред. А. Прохоров. М., 1993. 1632 с.

16. Бублик Д., Роль наукових товариств Південної України другої половини XIX – початку XX століття у збереженні історико-культурних цінностей. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : зб. наук праць. 2011. Вип. 14. С. 183–189.

17. Василенко В. Ідейно-політична робота партії в умовах розвинутого соціалізму (на матеріалах партійних організацій України). Київ : Політвидав України, 1981. 214 с.

18. Вихрущ В. О. «Громадсько-просвітницька діяльність Волинської Просвіти в Україні : друга половина XIX – початок XX століття». *Modern scientific researches (Білорусь)*. 2020. Вип. 13. Ч. 5. С. 40–51.

19. Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В. Г. Бусел. Київ : Ірпінь ; ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

20. Віденська декларація та Програма дій. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_504 (дата звернення: 11.04.2020).

21. Всесвітня декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 11.04.2020).

22. Воднік В. Д. Проблеми профілактики алкоголізму в умовах побудови громадянського суспільства в Україні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. № 3 (22). С. 239–255.

23. Гентош О. Є. Він служив Батьківщині. *Педагогічна думка*. 2012. № 1, С. 12–14.

24. Гомотюк О. Є. Становлення і розвиток наукових засад українознавства (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.) : дис. ... д-ра. іст. наук : 09.00.12 / Терноп. нац. економ. унів. Наук.-досл. інстит. Українознавства. Київ, 2007. 403 с.

25. Гончаренко М., Кущерець В., Недольный И. Лекционная пропаганда и общественное мнение. Київ, 1983.

26. Горак В. «Помаранчева революція» в Україні : концепції, інтерпретації, оцінки. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2016. Вип. 26. С. 439. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2016_26_24 (дата звернення: 11.04.2020).

27. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ : Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.

28. Даниленко В. Спроби «соціалізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955–1965 рр.). *Україна XX століття : культура, ідеологія, політика*. 2011. Вип. 16. С. 5–20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uxxs_2011_16_3 (дата звернення: 11.04.2020).

29. Даниленко В., Янковська О. Зарплата, пенсія, позики і ціни як чинники матеріально-побутового стану трудящих УРСР (друга половина 1940-х – середина 1960-х років). *Україна XX століття : культура, ідеологія, політика*. 2015. Вип. 20. С. 84–97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uxxs_2015_20_9 (дата звернення: 11.04.2020).

30. Дворецька Г. Соціологія : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2001. 472 с.
31. Декларація про державний суверенітет / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/55-12> (дата звернення: 10.04.2020).
32. Демуз О., Наукові товариства на теренах України XIX початку XX ст. : полілог учених і епох : монографія. Переяслав-Хмельницький, 2014. 681 с.
33. Демуз І. О. Наукові медичні товариства України другої половини XIX–початку XX ст. у джерелах дорадянського періоду. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»* : зб. наук. праць темат. вип. : Історія науки і техніки. Харків : НТУ«ХПІ». 2013. № 10 (984). С. 33–41.
34. Документ Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру НБСЄ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_082 (дата звернення: 11.04.2020).
35. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2. 688 с.
36. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2005. Т. 3. 672 с.
37. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4. 528 с.
38. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2005. Т. 5. 568 с.
39. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 6. 790 с.
40. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7. 728 с.
41. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9. 944 с.
42. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10. 784 с.

43. Енциклопедія історії України : Україна-Українці : у 2-х т. / редкол. В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2019. Кн. 2. 842 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Perebudova> (дата звернення: 19.05.2020).
44. Енциклопедія освіти / Гол. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
45. Енциклопедія сучасної України : у 21 т. / редкол.: Дзюба І. М. та ін. Київ, 2006. Т. 6. 712 с.
46. Енциклопедія українознавства : у 11 т. / за ред. В. Кубійовича. та ін. Париж – Нью-Йорк : Молоде життя, 1996. Т. 5 : Словникова частина. С. 1600–2000.
47. Энциклопедический словарь : в 28 т. / Гл. ред. К. К. Арсеньева. С.-Петербург : Типс-Литография, 1897. Т. 21. 500 с. С. 697.
48. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження : у 2-х т. / Т. А. Балабушевич та ін. ; за ред. В. А. Смолія. К. : Ніка-Центр, 2011. Том 2. 608 с.
49. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / Р. В. Болдирєв та ін.. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 5. 704 с.
50. Житкова Н. Діяльність Товариства «Знання» на Меншині у рівневих зв'язках. *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 225–233.
51. За україномовний Київ. *Громадська організація* : веб-сайт. URL: https://www.facebook.com/pg/zumkyiv/about/?ref=page_internal (дата звернення: 11.04.2020).
52. Зайченко І. Педагогіка : підручник, 3-є видання, перероблене та доповнене. Київ : Видавництво Ліра-К, 2016. 608 с.
53. Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. Київ : Політвидав України, 1946. №№ 1, 12. 604 с.
54. Зібрання постанов Уряду УРСР. «Про подальші заходи допомоги жінкам-матерям, які працюють на підприємствах і в установах» від 29 лист. 1956 р. №№ 14, 16, 21.
55. Зінченко О. Представники в Державній раді Російської імперії 1906 –1917 років : монографія. Харків : «НТМТ», 2013. 402 с.

56. Іванчук Р., Т. Комаринець, І. Мельник. Нарис історії «Просвіти». Львів-Краків-Париж, 1993. 232 с.
57. Иванов Е. М. Общество наук при Харьковском университете (1812–1829 г.г. Харьков : «Печатное дело», 1911. 36 с.
58. Иванов Е. М. Общество наук при Харьковском университете (1812–1829 г.г. Харьков : «Печатное дело», 1911. 36 с.
59. Історія Української РСР : в 2 т. / Гол. ред. І. О. Гуржій. Київ : АН УРСР, 1967. Т. 1. 834 с.
60. Історія України в особах : ХІХ–ХХ ст.. / І. Войцехівська та ін. ; за ред. І. Войцехівської. Київ : Україна, 1995. 440 с.
61. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст. : збірник документів і матеріалів / упоряд. : С. В. Алексєєв, Н. Л. Стещенко. Краматорськ : ДДМА, 2017. 204 с.
62. Історія України / В. К. Баран та ін. ; за ред. Ю. Зайцева. Вид. 2-ге, зі змін. Львів : Світ, 1998. 486 с.
63. Ивашко В. Проблемы совершенствования лекционной пропаганды. Из опыта Харьковской областной партийной организации. Москва, 1985 г.
64. Каганов Ю. О. Конструювання радянської людини (1953–1991 : українська версія» : монографія. Запоріжжя, 2019. 432 с.
65. Кириєнко О. С. Рік Януковича : реформи на марші. *Влада і закон*. 2011. №8 (995). URL: https://zib.com.ua/ua/1606-rik_yanukovicha_reformi_na_marshi.html (дата звернення: 11.04.2020).
66. Козинець І. Діяльність організацій Товариства «Знання» України: ретроспективний аналіз. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД* : зб. матер. ХVІІІ Міжн. наук.-практ. інтернет-конф., грудень, 2013 р. URL : <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1289> (дата звернення: 20.01.2021).
67. Кондратюк К. К. Нариси історії українського національного руху ХІХ ст. Тернопіль : [б.в.], 1993. 98 с.

68. Конституція УРСР : Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09> (дата звернення: 08.04.2020).

69. Конституція (Основний закон) СРСР : Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77/ed19900314> (дата звернення: 08. 04. 2020).

70. Конституція України : Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed19960628> (дата звернення: 12.04.2020).

71. Конюшенко Ю. А. Київське історичне товариство Нестора-Літописця (1872–1931 рр.). *Дванадцяті Сумцовські читання* : зб. матер. наук. конф., присвяченої 15 річниці Незалежності України, 14 квітня 2006 р. Харків, 2007. URL: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2006/article.html?n=275> (дата звернення: 20.05.2020).

72. Компанович М. С. Роль бібліотек у популяризації української пізнавальної книги 50–80-х рр. XX ст. *Соціальні комунікації. Видавнича справа*. 2014. Вип. 4 (68). С. 52–58.

73. Коробка М. Становлення і розвиток українських товариств «Просвіта» як осередків національно-культурного відродження (друга половина XIX – перша половина XX ст.). *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 42. С. 142–148.

74. Коропатник М. М. Діяльність організацій товариства «Знання» України (1976–1985рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : 07.00.02. Київ, 1995. 23 с.

75. Коропатник М. М. Організації Товариства «Знання» України на Чернігівщині у системі безперервної освіти дорослих : історико-культурний аспект» . *Сіверянський літопис*. 2006. № 4. С. 80–86.

76. Кормич Л., Багацький В. Історія України : підручник. Київ : Алерта, 2006. 412 с.

77. Кладина М. А. Деятельность Коммунистической партии Украины по повышению роли организаций общества «Знание» в коммунистическом воспитании трудящихся (1966–1970 гг.). Днепропетровск, 1976. 219 с.

78. Кравчук В. Взаємовідносини громадських організацій і держави в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти) : дис канд. юр. наук : 12.00.01 / Київськ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2008. 229 с.

79. Кравчук М. Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. Вид. 3-є. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 576 с.

80. Кравчук Л. М. Управление качеством лекционной пропаганды. Москва, 1984 г. 64 с.

81. Кушерець В. І. Час нового просвітництва. Київ : «Знання» України, 2018. 291 с.

82. Кушлакова В. В. Науково-технічні товариства в Україні у 1920–1930-ті роки : технічна секція Харківського наукового товариства. *Питання історії науки і техніки*. 2012. Вип. № 4. С.50–56.

83. Кушнір В. Історія освіти. Впровадження політехнічного навчання у загальноосвітній школі в 1952–1958 роках. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. № 2. С. 68–72.

84. Ленін В. І. Доповідь на II Всеросійському з'їзді професійних спілок 20 січня 1919 р. : повне зібрання творів. В. І. Ленін. Т. 37. С. 428.

85. Логвиненко Т. Всеукраїнське педагогічне товариство імені Григорія Ващенко : 15 років діяльності на ниві освіти. *Молодь і ринок*. 2011. № 3. С. 56–60. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2011_3_13 (дата звернення: 29.04.2020).

86. Лупаренко С. Є. Діяльність громадських товариств із соціокультурного забезпечення дітей в Україні (кінець XIX ст. – початок XX ст.). *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»* : зб. наук. праць. Мукачево : Вид-во МДУ, 2015. Вип. 2 (2). С.14–19.

87. Лутаєва Т. В. Педагогічна та громадсько-просвітницька діяльність фундаторів вищої медичної та фармацевтичної освіти : регіональний історико-педагогічний аспект : монографія. Харків : Видавництво Іванченка І. С., 2019. 599 с.

88. Лутаєва Т. В. Чинники інтенсифікації громадсько-просвітницької діяльності фундаторів вітчизняної медичної й фармацевтичної освіти наприкінці XIX – на

початку XX ст. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць. 2019. Вип. 44. С. 135–150.

89. Майструк О. М. Василь Каразін і Філотехнічне товариство (20-ті роки XIX ст.). *Науковий вісник Донбасу*. 2013. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_4_8 (дата звернення: 26.10.2020).

90. Макарь Г. Мовне питання в громадсько-політичному і культурно-просвітньому русі Східної України (кінець XIX початок – XX ст.). *Мова і суспільство*. 2013. Вип. 4. С. 103–113.

91. Малиновський М. О. Діяльність Харківського історичного музею по збереженню та популяризації пам'яток науки і техніки. *Вісімнадцяті Сумцовські читання* : зб. матер. наук. конф. «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства», 18 квіт. 2012 р. Харків : Майдан, 2012.

92. Марчук О. Закон про школу (1959 р.) : обставини його прийняття. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки*. 2016. Вип. 14. С. 11–22.

93. Марчук О. А. Учителі України в освітніх реформаційних процесах в період Хрущовської «відлиги» (друга половина 50-х – перша половина 60-х рр. XX ст.) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Нац. пед. унів. ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 238 с.

94. Менджул М. Цивільно-правовий статус громадських організацій : монографія. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2010. 200 с.

95. Мезенцев В. А. Знання – народу : (К 25- летию Всесоюз. о-ва «Знание»). Москва : Знание, 1972. 64 с.

96. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 12.04.2020).

97. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 19 жовт. 1973 р. № 995_043 : Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 12.04.2020).

98. Національний банк України. *Статистика* : веб-сайт. URL: <https://bank.gov.ua/statistic/sdds/sdds-data> (дата звернення: 12.04.2020).

99. Ненашев М. Ф. Ідейно-виховна робота ЦК КПРС (особливості, досвід, проблеми). Москва : Політвидав.. 272 с.

100. Об усилении охраны труда подростков : Указ Президиума Верховного Совета СССР. / ВВС СССР. 1956. № 24. с. 529.

101. Об установлении шестичасового рабочего дня для подростков от 16 до 18 лет : Указ Президиума Верховного Совета СССР / ВВС СССР. 1956. № 24. с. 242.

102. О государственных пенсиях : Закон СССР от 14 июля 1956 г. № 15, ст. 313 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-56> (дата звернення: 12.04.2020).

103. Освітній глосарій ЮНЕСКО. URL: <http://uis.unesco.org/en/glossary#slideoutsearch>. (дата звернення: 27.04.2020).

104. Павленко В. В. Освітньо-просвітницька діяльність іноземних педагогів на Волині (XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир, 2010. 299 с.

105. Павлюк К. С. Взаємодія органів державної влади та неурядових громадських організацій у системі забезпечення національної безпеки України : дис. ... канд. наук держ. уп. : 25.00.01 / Нац. акад. держ. управл. при През. Укр. Київ, 2014. 202 с.

106. Палій О. Історія України. Вид. III. Київ : К. І. С. 2017. 596 с.

107. Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. XX століття) : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2013. 304 с.

108. Піменова О. О. Соціологія : методичні вказівки до семінарських занять для бакалаврів спеціальності 081 «Право» денної форми навчання. Луцьк, 2017. 56 с.

109. Погребенник Ф. «Просвіта» в контексті суспільно-політичної і культурної ситуації в Галичині та Австро-Угорщині (друга половина XIX –початок XX ст.). *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2010. №19. С. 28–33.

110. Павлова Т. Г. Негосударственная высшая школа Харькова в начале XX века : монография. Харьков : «Издательство Сага», 2012. 408 с.

111. Пономарьов Б. Н., Болім М. З., Зайщев С. В. Історія КПРС. Вид. 5-е, 1976. URL: <http://rua.pp.ua/istoriya-kommunisticheskoy-partii-sovetskogo.html> (дата звернення: 21.04.2020).

112. Попов В. Ж. Взаємодія громадських організацій з органами управління в індустріальних регіонах України в 1917 –1920 рр. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 1. С. 24–30.

113. «Просвіта» : історія та сучасність (1868–1998) : зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка / Упоряд., ред. В. Германа. Київ : Вид. центр «Просвіта» ; Веселка, 1998. 488 с.

114. Променюк О. Пропаганда знань по радіо та телебаченню. Київ, 1979. 36 с.

115. Про освіту : Закон України від 02 квіт. 2020 р. № 2145-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 21.04.2020).

116. Про державну національну програму «Освіта» («Україна XXI ст.») : Законодавство України від 03 лист. 1993 р. № 896-93-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF/ed19931103> (дата звернення: 21.04.2020).

117. Про вищу освіту : Закон України від 01 лип. 2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/ed20140701> (дата звернення: 21.04.2020).

118. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 лист. 2007 р. № 1035-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80> (дата звернення: 21.04.2020).

119. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 бер. 2019 р. № 976-2008-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF> (дата звернення: 21.04.2020).

120. Про громадські об'єднання : Закон України від 28 квіт. 2020 р. № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення: 22.04.2020).

121. Про підсумки фінансово-господарської діяльності Міністерства культури УРСР, Державного комітету УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі та Державного комітету УРСР по кінематографії за 1984 рік : Постанова Ради Міністрів УРСР від 7 трав. 1985 р. № 196-85-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/196-85-%D0%BF> (дата звернення: 10.04.2020).

122. Про підсумки фінансово-господарської діяльності Міністерства культури УРСР, Державного комітету УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі та Державного комітету УРСР по кінематографії за 1985 рік : Постанова Ради Міністрів УРСР від 8 трав. 1986 р. № 171-86-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/171-86-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.04.2020).

123. Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 10 лист. 1977 р. № 981. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP780007.html (дата звернення: 10.04.2020).

124. Про проголошення незалежної України : Постанова ВР УРСР від 24 серп. 1991 р. №1427-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1427%2D12> (дата звернення: 29.04.2020).

125. Про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям : Постанова Ради Міністрів СРСР від 8 вер. 1956 р. *Радянська Україна*. 1956. 8 вересня.

126. Про підвищення розміру неоподаткованого мінімуму заробітної плати робітникам і службовцям : Указ Президії ВР СРСР. *Молодь України*. 1956. 9 вересня.

127. Про строки завершення переводу на семи- і шестигодинний робочий день і впорядкування заробітної плати робітників і службовців у всіх галузях народного господарства : Постанова ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради від 15 грудня 1959 р. № 1904. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-89-%D0%BF> (дата звернення: 10.04.2020).

128. Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України : Постанова ВР України від 11 жовт. 1991 р. № 1660-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1660-12> (дата звернення: 10.04.2020).

129. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу Законодавство України. Указ Президента України Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу від 11 черв. 1998 р. № 615/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98/ed19980611> (дата звернення: 11.04.2020).

130. Про соціальний захист населення у зв'язку з реформою роздрібних цін : Постанова Ради Міністрів УРСР від 20 бер. 1991 р. № 72а-91п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/72%D0%B0-91-%D0%BF/ed19910328> (дата звернення: 11.04.2020).

131. Про Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу (ЄС) Законодавство України : Указ Президента України про Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу (ЄС) від 11 черв. 1998 р. № 615/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98/ed19980611> (дата звернення: 11.04.2020).

132. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18 бер. 2004 р. № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15/ed20040318> (дата звернення: 11.04.2020).

133. Податковий кодекс України : Податковий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/stru2> (дата звернення: 11.04.2020).

134. Про внесення змін до Конституції України : Постанова від 08 груд. 2004 р. № 2222-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15> (дата звернення: 11.04.2020).

135. Про внесення змін до Конституції України : Рішення Конституційного суду України від 8 груд. 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10> (дата звернення: 11.04.2020).

136. Про Національну концепцію співпраці із закордонними українцями : Указ Президента України від 13 жовт. 2006 року № 875/2006. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8752006-4948> (дата звернення: 15.04.2020).

137. Про Національну раду з інноваційного розвитку України : Указ Президента України від 18 серп. 2006 р. №691/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/691/2006> (дата звернення: 15.04.2020).

138. Про стан науково-технологічної сфери та заходи щодо забезпечення інноваційного розвитку України, Про Національну концепцію співпраці із закордонними українцями : Указ Президента України від 13 жовт. 2006 року № 606/2006. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/69.html> (дата звернення: 15.04.2020).

139. Про додаткові заходи щодо вдосконалення соціального діалогу в Україні : Указ Президента України від 15 черв. 2012 р. № 451/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/451/2008> (дата звернення: 15.04.2020).

140. Публічний електронний словник української мови. URL: <http://ukrlit.org/slovnyk> (дата звернення: 26.10.2020).

141. Релігійна політика в Україні у 1960-х–1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / П. М. Бондарчук та ін. ; за ред. В. М. Даниленко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 210 с.

142. Сарбей В.Г. Національне відродження України. Київ : Видавничий дім Альтернатива, 1999. 336 с.

143. Седляр О. Видавнича діяльність товариства «Галицько-руська матиця» (1848–1870). *Вісник Львівського університету. Сер. : Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. 2008. Вип. 3. С. 76–115.

144. Селезнев А. В. Периодизация истории Всесоюзного общества «Знание» на основе сравнительного и функционального анализа эволюции его целевых установок, организационных основ и структуры. *Человек и культура*. 2018. № 1. С. 17–33. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=25597 (дата звернення: 10.03.2018).

145. Селезнев А. В. Просветительская деятельность Красноярской краевой организации общества «Знание» в 1947–1992 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Красноярск. гос. унив. Красноярск, 2019. 306 с.
146. Скакун О., Теорія держави і права : підручник. Х. : Консум, 2001. 656 с.
147. Скуленко М. Сучасна ідеологічна боротьба і контрпропаганда. Київ : Знання, 1984. 48 с.
148. Современная украинская энциклопедия в 16 т. Т. 9. Харьков, 2007. 416 с.
149. Соціально-економічний стан України : наслідки для народу та держави. Національна доповідь / За заг. ред. В. Гейця (та ін.). Київ : НВЦ НБУВ, 2009. 687 с.
150. Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України від 11 груд. 1999 р. : Законодавство України від 11 груд. 1999 р. №994_492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_492 (дата звернення: 11.04.2020).
151. Словник української мови : у 11 т. / Гол. ред. А. А. Бурячок. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 10. 658 с.
152. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980). URL: <http://sum.in.ua/s/ghromadsjkyj> (дата звернення: 26.10.2020).
153. Словарь украинского языка. В 4 т. Т. 4. Київ, 1909. 564 с.
154. Случевский В. В. Общество «Знание» Санкт-Петербурга и Ленинградской области : история, формы и методы просветительской деятельности 1947–2000 : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Санкт-Петерб. Институт внешн. связей эконом. и права. СПб, 2003. 222 с.
155. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 16 вер. 2005 р. № 995_010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 03.04.2020).
156. Статут «Просвіта». Львів. 1874. 41 с.
157. Студентський шлях. *Інститут історії України*. Вип. 1–8, 1931 р. : веб-сайт. URL: http://history.org.ua/?termin=Istoriya_presy_v_Ukr (дата звернення: 20.05.2020).

158. Студентський шлях. *Інститут історії України*. Вип. 9–20, 1932 р. : веб-сайт. URL: http://history.org.ua/?termin=Istoriija_presy_v_Ukr (дата звернення: 20.05.2020).
159. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник / Гол. ред. В. Б. Звагельський. 2-ге вид., перероб. та доп. Суми : АС-Медіа; СумДУ; Фолігрант, 2004. 776 с.
160. Субтельний Орест. Україна. Історія. Київ : «Либідь». 1991. 512 с.
161. Сучасна енциклопедія України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=11278 (дата звернення: 20.05.2020).
162. Танчин І. Соціологія : навч. посіб. Львів : Укр. акад. друкарства, 2005. 360 с.
163. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник, 2-е вид. / відп. ред. О. В. Зайчук. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
164. Тесля М. П. Паліцинська академія : культурно-освітнє життя Сумщини. Суми : Собор, 2004. 240 с.
165. Тимочко І. Б. Особливості організації напрямів просвітницької діяльності православних братств Волинської губернії. *Педагогічна освіта : теорія і практика*. 2012. Вип. 11. С. 101–107.
166. Тимошик М. С. Еволюція видавничої мережі радянського типу. *Електронна бібліотека Інституту журналістики* : веб-сайт. URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1522> (дата звернення: 20.05.2020).
167. Троян В., Матвієнко П. Попівська академія як культурно-просвітницький осередок на Слобожанщині. *Світогляд. Філософія. Релігія* : зб. наук. праць. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2012. Вип. 2. С. 290–300.
168. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 черв. 1994 р. № 998_012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012/ed19940614 (дата звернення: 11.04.2020).
169. Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 27 квіт. 2010 р.

№643_359. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_359 (дата звернення: 11.04.2020).

170. Українська центральна рада. Документи і матеріали : у 2 т. / упорядн. В. Ф. Верстюк. Київ : Наукова думка, 1996 р. Т. 1 : 4 берез. – 9 груд. 1917 р. 590 с.

171. Українська РСР. Закони і постанови. Закон про здійснення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. Київ : Держлітвидав УРСР, 1959. 27 с.

172. Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / Гол. ред. М. П. Бажан. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1982. Т. 7. 526 с.

173. Устав культуно-просвітительского товарищества. Москва, 1918 р.

174. Устав Всесоюзного общества по распространению политических и научных знаний. Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1947. 15 с.

175. Устав Всесоюзного общества по распространению политических и научных знаний. Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1955.

176. Устав Всесоюзного общества по распространению политических и научных знаний. Москва : Изд-во Академии наук СССР. 1964г.

177. Устав Всесоюзного общества «Знание». Москва : «Знание», 1968г.

178. Устав Всесоюзного общества «Знание». Москва : «Знание», 1975г.

179. Устав Всесоюзного общества «Знание». Москва : «Знание», 1982г.

180. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні. Київ : Вища школа, 2002. 195 с.

181. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / А. Фергюсон ; пер. с англ. И. И. Мюрберг ; под ред. М. А. Абрамова. Москва : РОССПЭН, 2000. 391 с.

182. Характеристика громадських формувань як інститутів громадянського суспільства : Роз'яснення Міністерства Юстиції України від 24 січ. 2011 р. № n0016323-11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0016323-11> (дата звернення: 20.05.2020).

183. Характеристика громадських об'єднань як інститутів громадянського суспільства : Міністерство Юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_33565 (дата звернення: 20.05.2020).

184. Церковник С. І. Становлення та функціонування українських наукових, громадських та культурно-освітніх інституцій східної Галичини в другій половині XIX – першій половині XX століття: історико-правовий вимір : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.01 / Львівськ. держ. універ. внутр. справ. нац. унів. «Львівська політехніка.». Львів, 2017. 211 с.
185. Цьвок М. С. Інформаційно-правове забезпечення діяльності недержавних громадських організацій в Україні : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.07 / Нац. унів. «Львівська політехн.». Львів, 2016. 228 с.
186. Чорна Л. В. Громадський рух 60–70-х рр. XIX ст. у контексті українського національного відродження. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія.* 2007. Вип. 12. С. 145–150.
187. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій : підручник. Львів : Кальварія, 2003. 543 с.
188. Чиненный А. И. Из истории Всесоюзного общества «Знание». Москва : Знание, 1988. 58 с.
189. Шелест Д. Роль громадських об'єднань у становленні публічної влади. *Актуальні проблеми державного управління.* 2010. Вип. 3 (2). С. 106–110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2010_3%282%29__32 (дата звернення: 23.04.2020).
190. Юркевич О. Видавнича діяльність українських і єврейських громадських організацій Галичини 20–30-х років XX ст. у контексті поліетнічності культур. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стафаника.* 2018. Вип. 10. С. 98–132. URL : http://www.lsl.lviv.ua/index.php/uk/fahovi-vydannya/zbirnyk-prats-ndi-presoznavstva/zb2018/zp2018yurkevych_o/ (дата звернення: 03.11.2020).
191. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посіб. Київ : Либідь, 2002. 560 с.
192. Ямкова Е. Керівництво КППС господарським і культурним будівництвом у розвинутому соціалістичному суспільстві. Львів, 1980. 26 с.
193. A Memorandum on Lifelong Learning [Electronic resource] / Commission of the european communities. URL :

http://arhiv.acs.si/dokumenti/Memorandum_on_Lifelong_Learning.pdf (дата звернення: 27.04.2020).

194. Dictionary. URL : <https://www.dictionary.com> (дата звернення: 27.04.2020).

195. Dictionary Cambridge. URL : <https://dictionary.cambridge.org> (дата звернення: 27.04.2020).

196. Dychkivska I., Ionova O., Druhanova O., Luparenko S. Childcare and Educational Activities of Religious and Public Organizations in Western Ukraine in 1900–1930. *International Journal of Applied Exercise Physiology*. 2020. Vol. 9. № 8. P. 55–61.

197. *Collins Dictionary*. (n.d.). URL: <https://www.collinsdictionary.com> (дата звернення: 27.04.2020).

198. Council Recommendation of 20 December 2012 on the validation of non-formal and informal learning : Official Journal of the European Union from 22 Dec. 2012. №2012/C 398/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32012H1222%2801%29> (дата звернення: 29.04.2020).

199. Evers, A. The concept of 'civil society': different understandings and their implications for third sector policies. *Voluntary Sector Review*. 2013. 4 (2). P. 149–164. Doi: 10.1332/204080513X667800. URL: https://www.researchgate.net/publication/272207906_The_concept_of_'civil_society'_different_understandings_and_their_implications_for_third_sector_policies (дата звернення: 28.04.2020).

200. Habermas, J. *Theory of Communicative Action*. Boston : Beacon Press, 1984. Vol. 1. P. 562. URL: https://dphu.org/uploads/attachements/books/books_2795_0.pdf (дата звернення: 28.04.2020).

201. Heins, V. *Das Andere der Zivilgesellschaft. Zur Archäologie eines Begriffs*, Bielefeld : transcript Verlag. 2002.

202. Lester M. Salamon & S. Wojciech Sokolowski & Helmut K. Anheier, *Social WORKING PAPERS OF THE JOHNS HOPKINS COMPARATIVE NONPROFIT SECTOR PROJECT. Origins of Civil Society : An Overview*. USA, Johns Hopkins University, 2000. URL:

<https://www.sociedadennacion.cl/wp-content/uploads/2015/06/Salamon-L.-Sokolowski-W.-Anheier-H.-2000.-Social-Origins-of-Civil-Society.pdf> (дата звернення: 28.04.2020).

203. *Oxford Research Encyclopedia*. (n.d.). URL: <http://oxfordre.com> (дата звернення: 28.04.2020).

204. Paxton, P. 'Social Capital and Democracy : An Interdependent Relationship', *In: American Sociological*. 2002. 67 (2). P. 254–277.

205. The Lifelong Learning Programme: education and training opportunities for all. URL: https://web.archive.org/web/20130302074306/http://ec.europa.eu/education/lifelong-learning-programme/doc78_en.htm (дата звернення: 28.04.2020).

206. The Sustainable Development Goals Report. 2017. United Nations New York.

207. *Your Dictionary*. (n.d.). URL: <https://www.yourdictionary.com> (дата звернення: 28.04.2020).

208. Zelenska L., Bondar T., Bondar O. Historical and pedagogical aspects as a subject of content analysis of popular science publication. *Pedagogy and education manegement review*. Tallinn (Estonia). 2020 № 2. P. 17–26. DOI: <https://doi.org/10.36690/2733-2039-2020-2-17>

**Державний архів Харківської області Фонд Р.-6113 Харківське
обласне відділення товариства з поширення політичних та наукових
знань Української РСР. м. Харків.**

209. Протоколи №1–6 засідань організаційного комітету Харківського відділення. *ДАХО* (Держ. архів Харк. Обл.). Ф. Р.–6113. Оп. 1, Спр. 1. 1 арк.

210. Матеріали першої обласної конференції Харківського відділення (протоколи, доповіді, стенограма, списки делегатів). 13–14 червня 1950 р. *ДАХО* (Держ. архів Харк. Обл.). Ф. Р.–6113. Оп.1. Спр. 25. 200 арк.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України Фонд 4618 «Товариство з поширення наукових і політичних
знань УРСР»**

211. Довідка про роботу Товариства за період з 1948–1958 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 340. 16 арк.

212. Довідки, інформація про роботу науково-методичного кабінету з пропаганди природознавчих знань Товариства і обласних організацій. 1969 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 1177. 57 арк.

213. Документальні матеріали постійного зберігання. 1962–1966 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження), Арк. 1.

214. Документальні матеріали постійного зберігання. 1962–1966 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження). Арк. 1, 5.

215. Листування з ЦК КПУ про скорочення складу, виконання постанови ЦК КПУ «Про покращення роботи Товариства» та з ін. Питань». 6 січня 1960–20 грудня 1960 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 36, 149, 150–151.

216. Листування з Всесоюзним Товариством з питань лекційної діяльності. 1963 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 653. Арк. 1–2, 40.

217. Матеріали з пропаганди рішень XX з'їзду КПРС. 1956 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 278. 141 арк.

218. Матеріали/звіти, довідки, інформація/ підвідомчих організацій з лекційної пропаганди серед молоді за 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 974. 125 арк.

219. Постанови Ради Міністрів СРСР, УРСР та Всесоюзного товариства з поширення наукових і політичних знань. 1947 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2А, 1–4, 6, 11–12, 21–22, 22А–24А, 46.

220. Постанови Ради Міністрів УРСР з основної діяльності Республіканського товариства. 17 січня 1951–9 квітня 1951 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 2–6, 11, 50, 57.

221. Постанови президії правління Всесоюзного товариства. 19 січня 1954–19 серпня 1954 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 2–6.

222. Постанови президії правління Всесоюзного товариства. 12 січня 1955–13 грудня 1955 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 113, 151–164, 171–183.

223. Постанови Ради Міністрів УРСР та листування про хід науково-атеїстичної пропаганди, проведенні IV з'їзду Товариства та з ін. Питань. 1958 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (доповнення). Спр. 535. 73 арк.

224. Постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР за 1962 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження). Спр. 547. 28 арк.

225. Постанови Ради Міністрів УРСР та президії Верховної Ради УРСР з основної діяльності Товариства. 1965 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 768. Арк. 1, 3–5.

226. Постанови та розпорядження Ради Міністрів УРСР з основної діяльності Товариства за 1966 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 850. 129 арк.

227. Постанови президії та організаційно-виконавчого бюро президії правління Всесоюзного товариства. Том I. За 1966 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 851. Арк. 4, 43.

228. Постанови президії та організаційно-виконавчого бюро президії правління Всесоюзного товариства. Том I. За 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження, Т. II (1967–1969 рр.)). Спр. 928. 158 арк.

229. Приблизний навчальний план і програма народного університету з пропаганди педагогічних знань для вчителів. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1970–1971 рр.). Спр. 1360. Арк. 1–4.

230. Протоколи засідань бюро секції педагогіки та психології. 4 березня 1948–13 грудня 1948 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1, Спр. 24. Арк. 3–4.

231. Протоколи засідань бюро секції педагогіки та психології. 1 лютого 1949–10 грудня 1949 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 41. 46 арк.

232. Протоколи засідань бюро секції педагогіки та психології. 25 лютого 1950–14 грудня 1950 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1, Спр. 73. Арк. 7–38.

233. Протоколи і постанови президії правління Всесоюзного товариства. 11 лютого 1960–12 травня 1960 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 407. Арк. 75.

234. Протоколи засідань бюро і плани робіт секції педагогіки та психології. 19 січня – 8 грудня 1951 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 103. 99 арк.

235. Протоколи засідань бюро секції політекономії. 18 січня–13 квітня 1964 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1962–1966 рр.). Спр. 743. 18 арк.

236. Протоколи загальних зборів та засідань секції кіномистецтва. 1965 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 820. 19 арк.

237. Протоколи засідань атеїстичної секції. 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 968. 10 арк.

238. Протоколи засідань атеїстичної секції та бюро науково-методичної ради з пропаганди педагогічних знань. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг.

влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 969. 11 арк.

239. Протоколи звітних зборів секції образотворчого мистецтва та засідань бюро секції з пропаганди кіномистецтва за 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 981. 15 арк.

240. Протоколи засідань науково-методичної ради з питань пропаганди природничо-наукових знань за 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 982. 6 арк.

241. Протоколи звітно-виборчих зборів бюро астрономічної секції за 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 984. 10 арк.

242. Протоколи засідань комісії з лекційної пропаганди серед жінок за 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 992. Арк. 4–9.

243. Протоколи звітно-виборчих зборів членів секції та засідань секції механіки, машинобудування та приладобудування за 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 999. Арк. 1–17.

244. Протоколи засідань бюро науково-методичної ради з пропаганди педагогічних знань. 1968 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 1062. Арк. 1–17.

245. Протоколи засідань бюро науково-методичної ради з пропаганди педагогічних знань. 1968 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 1063. Арк. 1–22.

246. Протоколи засідань бюро науково-методичної ради з пропаганди педагогічних знань. 1969 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 1164. Арк. 1–14.

247. Протоколи засідань науково-методичної ради і бюро з пропаганди економіки с/г. 1969 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1962–1966 рр.). Оп. 1. Спр. 1169. Арк. 1–8.

248. Протоколи засідань секції та бюро секції з пропаганди кіномистецтва. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 1073. Арк. 1–15.

249. Протоколи засідань науково-методичної ради з пропаганди природничо-наукових знань. 1969 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 1175. Арк. 1–8.

250. Протоколи засідань секції та бюро комісії з лекційної пропаганди серед жінок. 1968 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 1081. Арк. 1–13.

251. Протоколи засідань бюро та науково-методичного кабінету. 1968 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 1085. Арк. 1–36.

252. Протоколи загальних зборів і засідань бюро секції з наукової організації праці. 1969 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 1192. Арк. 1–22.

253. Статистичний звіт про лекційну діяльність Товариства за 1966 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 887. Арк. 1–11.

254. Статистичний збірник про діяльність Товариства за 1947–1967 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 1010. Арк. 1–25.

255. Стенограма засідання науково-атеїстичної секції. Жовтень 1953 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 172. Арк. 1–22.

256. Стенограма обговорення результатів Республіканського семінару з питань науково-природничої пропаганди. 25 березня 1955 р. *ЦДАВО України*

(Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 251. Арк. 1–38.

257. Стенограма республіканських курсів лекторів-атеїстів. 6–7 квітня 1959 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. Спр. 379. Арк. 1–267.

258. Стенограма республіканських курсів лекторів-атеїстів (том 2). 8–9 квітня 1959 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 380. Арк. 1–175.

259. Стенограма республіканських курсів лекторів-атеїстів (том 3). 10–13 квітня 1959 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 381 (том 3). Арк. 1–269.

260. Стенограма республіканських курсів лекторів-атеїстів (том 4). 14–16 квітня 1959 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 332.

261. Стенограма семінару очільників обласних секцій фізичної культури та спорту. 27 березня 1959 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 Спр. 369. Арк. 1–72.

262. Стенограма республіканських курсів лекторів-атеїстів (том 5). 17 квітня 1959 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 383 (том 5). Арк. 1–287.

263. Стенограма роботи семінару очільників бюро секції медичних наук, головних лікарів і методистів медичної просвіти. 24–25 травня 1960 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 436. Арк. 1–57.

264. Стенограма секції медичних наук. 25 травня 1960 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 1–120.

265. Стенограма семінару-наради з питань економії торгівлі. 24–25 квітня 1961 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 491. Арк. 1–116.

266. Стенограма читацької конференції, секція фіз-ри та спорту, семінар із засідання XXII з'їзду КПРС. 1962 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1962–1966 рр.). Спр. 599. Арк. 1–84.

267. Стенограма Республіканського семінару з атеїстичної пропаганди серед віруючих жінок. січень 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 967. 237 арк.

268. Стенограма Республіканського семінару з питань педагогічної пропаганди. 17–19 квітня 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 970. Арк. 10, 14–15, 171.

269. Стенограма Республіканського семінару-наради з питань педагогічної пропаганди шкільної секції. 19 квітня 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 971. Арк. 1–46.

270. Стенограма Республіканського семінару-наради з питань педагогічної пропаганди дошкільної секції. 19 квітня 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 972. Арк. 1–75.

271. Стенограма Республіканського семінару очільників комісії з лекційної пропаганди серед жінок і лекторів від 12 серпня 1968 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 1082. Арк. 4.

272. Стенограма Республіканської конференції «Ленінські принципи науково-атеїстичного виховання у вищій школі». 1969 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 1163. 224 арк.

273. Стенограма Республіканського семінару «В. І. Ленін та сучасне природознавство» Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 1176. Арк. 1–22.

274. Протоколи засідань комісії та бюро з лекційної пропаганди серед жінок за 1970 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 1283. Арк. 1–10.

**Фонд 5134 Будинок науково-технічної пропаганди Київської
міської організації з поширення політичних та наукових знань
Товариства «Знання УРСР» (КБНТП), м. Київ.**

275. Звіт про роботу КБНТП. 1958 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–9.
276. Постанови бюро Київської міської ради КПУ та президії правління Товариства «Знання УРСР». 1957 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 1. 155 арк.
277. План заходів з науково-технічної пропаганди на 1962 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 1–73.
278. Стенограма виробничо-технічних зборів з покращення роботи вантажного автотранспорту м. Києва у зв'язку з укріпленням автогосподарства. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1–56.
279. Тематичні плани та плани роботи кабінетів, відділів КБНТП на 1959 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 1–71.
280. Звіти відділів енергетики та зв'язку, масових заходів, винаходів та раціоналізаторства за 1962 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 1–33.
281. План заходів з науково-технічної пропаганди на 1964 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 1–48.
282. Протокол № 1 засідання науково-технічних зборів КБНТП та документи до них. 1972 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 190. 130 арк.
283. Протоколи №№1–11 засідань наукових проблем управління КБНТП. 1975 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 259. Арк. 1–46.

Фонд Р-4990 Народний комісаріат УРСР

284. Народний комісаріат місцевої промисловості УРСР. 1941–1953 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. Р-4990. Оп. 1. Спр. 27. 365 арк.

Фонд 166 Міністерство народної освіти УРСР

285. Міністерство народної освіти УРСР. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 166. Оп.15. Спр.130. Арк. 1–16.

286. Міністерство народної освіти УРСР. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 166. Оп.15. Спр.131. Арк. 1–10.

287. Міністерство народної освіти УРСР. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 166. Оп.15. Спр. 241. 64 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України Фонд 1

Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991).

288. Довідки відділу пропаганди та агітації ЦК КПУ. Звіти, докладні записки та інформація Уповноваженого Ради справ релігійних культів при СМ СРСР по УРСР – про сектантські релігійні товариства, про релігійні свята, про реакцію духовенства на заходи Управління та про дотримання законодавства у відношенні релігійних культів. 1954–1967 рр. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України. Ф. 1. Оп. 24. Ч.ІІ (Особливий сектор ЦК КПУ (таємна частина)) Спр. 3531. 208 арк.

289. Інформація, довідки ЦК, обкомів КПУ : робота семінарів, місячних курсів, перепідготовки пропагандистів, вечірніх університетів марксизму-ленінізму; мережі партійних провісницьких парторганізацій; про організацію пропагандистських робітників. 1955–1953. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України. Ф. 1. Оп. 30. Т.ІІ. (Особливий сектор ЦК КПУ (загальна частина)). Спр. 3247. 113 арк.

Поточний архів Товариства «Знання» України, м. Київ. Фонд 1 Матеріали

Товариства «Знання» України (1990–2018 рр.).

290. Матеріали Установчого З'їзду Товариства «Знання» України. Київ, 1993. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–46.
291. Матеріали II З'їзду Товариства «Знання» України. Київ, 1993. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–38.
292. Матеріали III З'їзду Товариства «Знання» України. Київ, 1999. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–33.
293. Матеріали IV З'їзду Товариства «Знання» України. Київ, 2004. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–44.
294. Матеріали V З'їзду Товариства «Знання» України. Київ, 2008. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–39.
295. Матеріали VI З'їзду Товариства «Знання» України. Київ, 2012. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–41.
296. Матеріали I Пленуму Товариства «Знання» України. Київ, 1991 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1–34.
297. Матеріали Засідання Бюро президії Товариства «Знання» України. Київ, 1992. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1–30.
298. Матеріали Товариства «Знання» України. Розпорядження Президента України «Про заходи щодо поліпшення рівня інформованості населення України про основні напрями державної політики». Київ, 1996 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 9.
299. Матеріали Товариства «Знання» України. Указ Президента України «Про заходи щодо державної підтримки розвитку науково-просвітницької діяльності громадських організацій». 2001. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 4.
300. Матеріали Товариства «Знання» України. Указ Президента України «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». 2004. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 4.
301. Статут Товариства «Знання» України. Київ, 1990. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1. 15 с.

302. Статут Товариства «Знання». Київ, 1993. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2. 17 с.

303. Статут Товариства «Знання» Київ, 2018. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 33. 15 с.

РОЗДІЛ 2

ДОСВІД ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ» В УКРАЇНІ У ДОСЛІДЖУВАНИЙ ПЕРІОД

2.1. Реалізація лекційної діяльності й налагодження роботи закладів і установ пропагандистського спрямування

Вивчення архівних матеріалів ЦДАВО України [141; 150; 154; 157; 163; 176; 182; 198] та поточного архіву Товариства «Знання» України [222; 223; 224; 225; 226] дає підстави стверджувати, що провідним напрямом громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні упродовж другої половини ХХ початку – ХХІ століття була **лекційна діяльність**.

На підставі документів ЦДАВО України [150; 152; 154; 160; 163; 167; 170; 176] встановлено, що протягом першого етапу (1947–1962 рр.) «Українське товариство з поширення політичних і наукових знань» забезпечувало лекційну пропаганду в галузі міжнародних відносин, філософії, економіки, історії, права, фізико-математичних, технічних, природничих, сільськогосподарських, медичних, педагогіко-психологічних наук, літератури та мистецтва, антирелігійної пропаганди тощо. Виявлено, що лекційна діяльність була орієнтована переважно на доросле населення з метою задоволення різноманітних інтелектуальних запитів, інформування про досягнення освіти, науки, культури тощо.

З'ясовано що, особливого розмаху лекційна діяльність набула серед дорослого населення в 1949 р., коли президією правління «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» перед відділеннями і секціями було поставлено завдання налагодження тісної співпраці з радгоспами [163] (див. Додаток 3). Це було пов'язано з ухвалою низки постанов органів державної влади, а саме: постановою № 845 Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 18 квітня 1949 р. «Про трирічний план розвитку громадського і колгоспного продуктивного

тваринництва (1949–1951 р) в колгоспах і радгоспах УРСР», постановою № 82 від 17 січня 1951 р. «Про заходи підготовки до Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1951 р.» [163, арк. 7], постановою № 455 від 6 березня 1951 р. «Про залучення в 1951 р. землевпорядників, які працюють у різних установах і на підприємствах, на роботи по землевпорядженню укрупнених колгоспів» [163, арк. 42], що зорієнтувало більшу частину членів Товариства на роботу в сільській місцевості (67,1 %) [14; 163]. Ці нормативно-правові документи передбачали вживання якнайшвидших заходів щодо зміцнення громадського тваринництва в колгоспах шляхом збільшення поголів'я великої рогатої худоби, вівчарства, свинарства, птахівництва і підвищення їх продуктивності, механізації заготівлі кормів і трудомістких робіт, будівництва приміщень, підготовки кадрів сільського господарства у радгоспах та проведення науково-дослідної роботи в с/г галузі. Саме тому «Українським товариством з поширення політичних і наукових знань» проводився значний обсяг роботи серед дорослих у сільській місцевості. Визначену тенденцію підтверджують архівні матеріали [150, арк. 3] (див. табл. 2.1, с. 138 та 2.2, с. 139) (див. Додаток 3).

Таблиця 2.1

Динаміка кількості прочитаних лекцій «Українським товариством з поширення політичних і наукових знань» у сільській місцевості до числа загальної кількості прочитаних лекцій (1949– 1952 рр.) [150, арк. 3]

Роки	Всього прочитано лекцій	Кількість лекцій у с/г районах	% прочитаних лекцій у с/г районах до числа загальної кількості прочитаних лекцій у сільс. місцевості
1949	79883	2738	25,9
1950	206410	89253	48,2
1951	257232	147403	57,3
1952	261331	142504	54,5

Таблиця 2.2

Динаміка кількості прочитаних лекцій «Українським товариством з поширення політичних і наукових знань» у сільській місцевості для молоді до числа загальної кількості прочитаних лекцій (1949–1952 рр.) [150, арк. 3]

Роки	Всього прочитано лекцій для молоді	Прочитано лекцій для молоді в с/г районах	% прочитаних лекцій у с/г районах до числа загальної кількості прочитаних лекцій для молоді у сільс. місцевості
1949	11567	3800	32,9
1950	23625	7800	33
1951	26687	8900	33,3
1952	37836	13393	35,4

Зокрема, дані таблиці 2.1 відображають відсоток лекцій у сільськогосподарських районах до числа загальної кількості прочитаних лекцій у цій місцевості. Підкреслимо, що найбільший відсоток лекцій у сільськогосподарських районах 57,3 % був зафіксований 1951 р. Цього року він зріс більше ніж удвічі в порівнянні з 1949 р., коли лише розгорталася лекційна діяльність у цих районах. Проте у 1952 р. відсоток лекцій у сільськогосподарських районах повільно зменшився та досяг 54,5 % від загальної кількості прочитаних лекцій у цій місцевості.

Дані таблиці 2.2 ілюструють тенденцію до збільшення кількості прочитаних лекцій у сільськогосподарських районах для молоді від числа загальної кількості прочитаних лекцій (1949–1952 рр.) у сільській місцевості.

Установлено, що після вересневого пленуму 1953 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про методи подальшого розвитку сільського господарства СРСР» [154, арк. 96]. Це покладало на «Українське товариство з поширення політичних і наукових знань» завдання покращити лекційну пропаганду в радгоспах, механіко-технологічних станціях (далі МТС), залучаючи учених, спеціалістів і передовиків сільського господарства [154, арк. 96]. Динаміку кількості членів передовиків та новаторів сільського господарства, промисловості та кількість прочитаних ними лекцій наведено у таблиці 2.3 [160, арк. 4; 163 арк. 57]. Утім початок періоду «відлиги» (1956 р.) зумовив певні зміни в динаміці прочитаних лекцій у галузі

сільського господарства для дорослого населення (див. табл. 2.3, с. 140). Зміст лекцій був ослаблений від сталінського контролю та відзначався пошуками нових підходів у пропаганді будівництва комунізму.

Таблиця 2.3

Динаміка кількості передовиків і новаторів у сільськогосподарських районах та прочитаних лекцій «Українським товариством з поширення політичних і наукових знань» в сільській місцевості (1952 – 1959 рр.)
[163, арк. 4]

Назва	1952 р.	1953 р.	1954 р.	1955 р.	1956 р.	1957 р.	1958 р.	1959 р.
Передовики та новатори с/г (осіб)	165	213	247	523	983	1131	1316	-
Кількість лекцій, прочитаних у радгоспах, МТС (тис.)	-	-	492,3	638,2	820,9	2013,6	2934,4	3770,7

Дані таблиці 2.3 відображають динаміку кількості прочитаних лекцій у сільських районах, їх кількість кожного року стрімко зростала. Це впливало на кількість передовиків та новаторів у цій місцевості. Так, кількість передовиків та новаторів на 1958 р. у порівнянні з 1952 р. зросла майже у вісім разів.

На думку Героїв Соціалістичної Праці Є. Данилюка, Т. Марцина, Н. Мамає, А. Кольчика, В. Гургаля, В. Семинського, В. Дрокіна, К. Запорожченка [167, арк. 128-129], позитивній динаміці кількості передовиків і новаторів, яку наведено в таблиці 2.1, сприяла саме пропагандистська лекційна діяльність Товариства. Таку позицію поділяли й лектори, котрі проводили роботу в цьому напрямі: академіки АН УРСР П. Першин, Н. Семененко, В. Бондарчук, Д. Зеров, Н. Погребняк, док. геологічних наук, проф. О. Маринич, Г. Горшков, док. екон. наук М. Паламарчук, І. Романенко, В. Венжен, О. Сторожук, А. Радченко, Л. Клецький, М. Нижній [170, арк. 1-37].

Утім іншої думки дотримувалися керівники секцій Н. Пшеничний (с/г науки), В. Крамаров (механізації с/г і меліорації), І. Хабло (автомобільного транспорту та за сумісництвом член колегії і начальник управління Міністерства автотранспорту),

П. Кривоніс (залізничного транспорту та за сумісництвом начальник Південно-західної залізниці), М. Кочегура (механіки, машинобудування та приладобудування) [167, арк. 150-151] та А. Кочубей (Голова Держплану УРСР), П. Надьожин (начальник Головгеології УРСР), В. Попов (головний геолог УРСР), М. Сліпак (Міністр с/г УРСР), С. Ковалюшко (начальник планово-економічного управління Міністерства виробництва і заготівель с/г продукції УРСР) [170, арк. 1-37], які вказували на певні недоліки у діяльності Товариства щодо лекційної пропаганди в галузі с/г серед дорослого населення та вимагали посилення і системності в реалізації пропагандистської ідеологічної складової.

У процесі наукового пошуку з'ясовано, що впродовж 1947–1962 рр. чільне місце в лекційній діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» серед дорослого населення посіла антирелігійна пропаганда [150; 167] як «форма ідеологічної боротьби з релігією з метою впливу на суспільну свідомість» [22]. Зважаючи на постанови ЦК КПРС «Про суттєві недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходи для її поліпшення» (1954 р.), Ради міністрів СРСР «Про зміну порядку відкриття молитовних будинків» (1956 р.), ЦК КПРС «Про записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках» («Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди») (1958 р.), «Про заходи з припинення паломництва до так званих «святих місць» (1958 р.), «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу» (1959 р.), «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу» (1961 р.) [152; 154; 163; 167; 176], «Українське товариство з поширення політичних і наукових знань» заручившись підтримкою лекторського складу секцій історії, педагогіки, природничих наук, проводило активну лекційну діяльність на заводах, фабриках, МТС і радгоспах. Водночас громадсько-просвітницька діяльність Товариства підкріплювалася щорічним випуском брошур на антирелігійну тематику з метою сприяння самоосвіті дорослим у цьому питанні [152; 154, арк. 2-6; 163; 167; 176]. На 1959 р. «Українським товариством з поширення політичних і наукових знань» було організовано 25 будинків атеїста, 39 кімнат атеїста, 25 пересувних клубів атеїста, 7649 куточків атеїста. Діяло понад 100 науково-атеїстичних і

природничих секцій при управліннях обласних, міських, районних відділень Товариства. Наприклад, лише за 1958–1959 рр. організаціями «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» проведено 135 обласних, 178 міжнародних, 1518 районних семінарів з атеїстичної пропаганди [167, арк. 31]. У цій роботі взяло участь 35978 лекторів-атеїстів і лекторів природничого напрямку [154, арк. 30-32; 167, арк. 31]. Серед них активну роботу з пропаганди атеїзму проводили проф. Г. Мельников, к. філос. наук А. Єришев (Житомир), к. біол. наук А. Слюсарев (Сталіно (нині Донецьк)), проф. В. Андрієвський (Тернопіль), к. філол. наук І. Ослик (Житомир), к. іст. наук П. Степанов (Київ) ін. [167, арк. 101].

Також республіканським Товариством організовувалися тритижневі міжреспубліканські курси лекторів-атеїстів. Курс налічував 62 лекції з різних питань науково-атеїстичної і природничо-наукової пропаганди. До читання лекцій Товариство залучало видатних учених з Москви, Києва, Львова, Харкова, Тернополя та інших міст СРСР та УРСР. Упродовж визначеного етапу на постійній основі Товариство проводило семінари-наради голів бюро секцій (філософських, біологічних, астрономо-фізико-математичних, хімічних наук та ін.) з атеїстичної пропаганди та командировало лекторів-атеїстів для проведення інструктивних лекцій в обласні, міські та районні відділення [5; 154; 167]. Зокрема, впродовж 1959 р. президією правління «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» було відряджено 1918 лекторів-атеїстів, які крім методичної допомоги прочитали 10 000 лекцій з питань науково-атеїстичної та науково-природничої пропаганди [167, арк. 32].

Вивчення архівних документів (постанов, протоколів, стенограм, наказів, звітів тощо «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань») [141; 142; 143; 144; 148; 153; 154; 156; 164; 165; 166; 169; 172; 178; 191] засвідчує той факт, що на першому етапі громадсько-просвітницької діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» його членами серед дорослих було організовано цикли лекцій, присвячені алкоголізму, а саме його згубному впливу на людину, її працездатність. Також особлива увага приділялася темам шлюбу, любові, сім'ї, здорового харчування, основам гігієни та фізичної культури

трудящих. Лекції організовували і проводили секції педагогіки та психології, фізичної культури та спорту, економіки, медицини. Лекційною пропагандою були охоплені жителі міст, сіл, лекції проводили на підприємствах, в організаціях, радгоспах, МТС тощо. Також набули поширення лекції, що ознайомлювали доросле населення «з демократичними принципами судів щодо укріплення соціалістичної законності» [141; 142; 144; 128, арк. 89]. Реалізації цього напрямку на першому етапі громадсько-просвітницької діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» сприяла робота таких лекторів: проф. С. Дяченка, к. мед. н. Є. Рушкевича, к. біол. н. Б. Затуловського, к. мед. наук С. Расіна, проф. Є. Бойка [167, арк. 36].

Зауважимо, що з метою покращення освіти та самоосвіти дорослих за всіма галузями знань, а особливо вищезазначених, президією Міністерства СРСР було оприлюднено розпорядження №73 від 15 січня 1954 р. «Про розширення показу документальних хронік та науково-популярних кінофільмів» та надано доручення президії правління «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» щодо широкого використання кінофільмів у лекційній діяльності [154, арк. 87, 146-148].

З тією ж метою у квітні 1957 р. «Українському товариству з поширення політичних і наукових знань» були передані функції Міністерства культури УРСР щодо організації лекційної пропаганди [160, арк. 1А].

Утім ЦК КП(б)У незадоволений пропагандою політичних і наукових знань, що проводило Товариство серед дорослих, ухвалив постанову №П-135/4-з «Про поліпшення роботи діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань»» від 6 жовтня 1959 р. У цій постанові увага акцентувалася на необхідності перебудови роботи Товариства в руслі політичного і культурного виховання трудящих у період розгорнутого будівництва комунізму [160, арк. 2]. Як наслідок, президія правління Товариства під головуванням Л. Кухаренко була змушена провести скорочення штатів у підвідомчих організаціях та забезпечити перебудову роботи відділень усіх рівнів. Так, рішенням президії правління «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» від 30 грудня

1959 р. було скорочено 80 штатних одиниць із річним фондом заробітної плати 634,7 тис. крб. [167, арк. 1-2].

Ураховуючи приписи тієї ж постанови ЦК КП(б)У, було вжито низку заходів щодо посилення зв'язків «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» з Академією наук УРСР, галузевими академіями, міністерствами і відомствами, Укрпрофрадою і творчими спілками, що передбачали спільну роботу та залучення вчених, діячів культури і мистецтва, спеціалістів різних галузей знань до активної діяльності Товариства [160, арк. 2].

Вивчення архівних матеріалів [189; 201; 202; 204; 208; 209] засвідчує той факт, що важливу роль в організації лекційної пропаганди впродовж першого етапу відіграв **«Київський будинок науково-технічної пропаганди»** (далі **КБ НТП**). При КБ НТП у 1957 р. було відкрито лабораторії, кабінети, зали, майстерні з необхідним устаткуванням, а також налагоджено творчі та ділові зв'язки з підприємствами, науково-дослідницькими інститутами, проєктними організаціями. Серед форм роботи КБ НТП центральне місце посіли конференції та засідання, присвячені питанням упровадження та освоєння нової техніки та прогресивних технологій за всіма напрямками народного господарства [208, арк. 103-105]. Увага приділялася широкій автоматизації процесів на підприємствах, підвищенню продуктивності праці, зниженню собівартості та підвищенню якості продукції, організації соціалістичного змагання і режиму комплексної економії [189; 201; 202; 204; 205; 208; 209; 210; 241].

На кінець 1950-х років новою формою лекційної пропаганди з боку КБ НТП стала організація курсів та семінарів підвищення кваліфікації інженерно-технічних працівників та новаторів виробництва. Тематика семінарів була такою: «Нові дослідження у питаннях міцності та стійкості матеріалів», «Нові дослідження у питаннях міцності деталей машин та механізмів», «Нові дослідження в галузі зварювання матеріалів», «Застосування спектрального аналізу у промисловості», «Застосування синтетичних матеріалів у народному господарстві», «Автоматизація виробничих процесів» тощо [3; 205; 210; 214].

Також КБ НТП для дорослого населення було організовано консультації з різних питань упровадження нової техніки та прогресивних технологій [203; 208, арк.103-105; 211]. Набули поширення екскурсії на промислові підприємства та будівництва м. Києва [3, с. 10-13; 33, с. 9].

Структурними компонентами КБ НТП були такі: науково-економічний відділ, лабораторія передового досвіду, технічний відділ методики економічної та науково-технічної пропаганди, відділи металургійної, хімічної, легкої, харчової, лісової та деревопереробної промисловості, відділ транспорту та зв'язку, відділ торгівлі та побутового обслуговування, техвідділ енергетики та електрифікації, техвідділ масових заходів, техвідділ з устаткування, адміністративно-господарчий відділ [200, арк.3].

Вивчення наукової літератури [16; 39] та архівних матеріалів ЦДАВО України (постанов, протоколів, звітів тощо «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань») [150; 210; 212; 213] засвідчує, що лекційна діяльність «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» у межах визначеного етапу забезпечувалася також через **роботу планетаріїв**. Їх поява датується 1959 р. Мета діяльності полягала в широкому пропагуванні природничих знань. Найбільш активно «Українське товариство з поширення політичних і наукових знань» використовувало планетарії в роботі зі школярами та молоддю [211, арк. 4]. Першими було відкрито планетарії у Києві, Харкові та Чернівцях, пізніше у Херсоні. Для інших областей Товариством було придбано 22 виїзних планетарії [39, с. 64-65; 213].

Вивчення документів ЦДАВО України з проблематики дослідження [184, арк.11] дали змогу простежити динаміку лекційної діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» упродовж 1947–1962 рр. (див. табл. 2.4, с. 146).

Таблиця 2.4

Динаміка кількості лекцій для дорослого населення, прочитаних Товариством «Знання» в Україні за тематичними напрямками впродовж 1947–1962 рр. (у тисячах) [184, арк.11]

Роки	Суспільно-політичний	Науково-Природничий	Науково-технічний	Всього (тис.)
1947–1948	-	-	-	13024
1949	56387	18373	3143	79883
1950	150298	45881	6595	202775
1951	191361	48290	10074	249725
1952	198013	48021	11193	257227
1953	206788	43051	7172	257011
1954	255850	100262	12811	368923
1955	293928	107280	24127	425335
1956	379289	119019	33191	531499
1957	879299	254210	45701	1179210
1958	1210335	395293	61163	1666791
1959	1498215	471423	92596	2062234
1960	1907134	675298	119099	2701531
1961	2344411	819494	144671	3308576
1962	2463745	927272	163611	3554628

Дані таблиці 2.4 свідчать, що впродовж 1947–1962 рр. лекційна діяльність, організована «Українським товариством з поширення політичних і наукових знань» охоплювала переважно теми суспільно-політичного спрямування, але й поширювалася на галузі с/г, промисловості, освіти, культури тощо. Друге місце посідали лекції науково-природничого спрямування. Наголосимо, що антирелігійна пропаганда Товариством здійснювалася з використанням науково-природничих знань. Науково-технічна тематика лекцій не набула належного поширення, але мала постійну динаміку зростання.

Отже, на першому етапі провідним напрямом громадсько-просвітницької діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» була лекційна пропаганда, що узгоджувалася з ідеологічною політикою влади. Вона характеризувалася активним залученням учених різних галузей знань, діячів культури, мистецтва до лекційної роботи; посиленням зв'язків галузевими академіями, міністерствами, відомствами тощо; налагодженням роботи «Київського будинку науково-технічної пропаганди»; започаткуванням роботи планетаріїв.

У ході дослідження встановлено, що на визначеному другому етапі громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР (1963–1989 рр.) в організації лекційної діяльності серед різних верств населення широко використовувався набутий досвід. Утім характерною особливістю цього етапу стала цілеспрямована робота направлена на підвищення майстерності лекторів. У зв'язку з цим було започатковано роботу «Школи молодих лекторів», «Школи лекторів міжнародників», «Університети лекторської майстерності», Республіканських курсів лекторів з питань методики усної пропаганди та лекторської майстерності.

Особливу роль у підготовці лекторського складу відіграли первинні організації Товариства «Знання» УРСР, які готували кадри молодих лекторів у «Школах молодих лекторів» із числа студентів. Так, наприклад, на Черкащині у 1965 р. функціонувало 150 таких молодіжних шкіл. При Запорізькому Центральному лекторії постійно працювала «молодіжна п'ятниця». Волинська організація Товариства «Знання» УРСР практикувала такі форми підготовки лекторів, як: «естафета новинок», «калейдоскопи» – виступи лекторів, які побували в соціалістичних і капіталістичних країнах. Тут же практикували усні журнали «Глобус» та «Юний мандрівник» за участю молодих лекторів. [179, арк.14-15].

Зауважимо, що Товариство «Знання» УРСР проводило диференційовану роботу з підготовки лекторського складу. У 1972 р. Товариством «Знання» УРСР було впроваджено в практику підготовку лекторів у «Школах лекторів міжнародників». Наприклад, в Одесі було створено таку школу, де навчалося 500 осіб. Учасники збиралися двічі на місяць на триденні сесії, де обговорювали тематику лекцій, методи збирання інформації та способи донесення широкому загалу. У цьому ж році в Києві було відкрито міський «Університет лекторської майстерності». Попередньо подібний університет було відкрито в Дніпрі, де навчалося 250 лекторів. При цих університетах з метою підвищення лекторської майстерності були запроваджені науково-методичні кабінети. На початок 1970-х років їх налічувалося 518 одиниць по всій території УРСР. Наприклад, у Харкові до послуг лекторів була бібліотека з ораторського мистецтва та методики лекційної

роботи (див. Додатки Ж, Ж1-Ж11). Фонотека кабінету налічувала понад 200 лекцій, які можна було слухати, аналізувати, вчитися майстерності в колег [27; 39, с.70].

Вивчення архівних матеріалів дозволяє констатувати, що лекції для дорослих проводили переважно у **спеціальних лекторіях**. Наприклад, на Черкащині у 1965 р. функціонувало 190 таких лекторіїв, на Донеччині – 346 [179, арк.14].

Водночас з метою організації освіти дорослих широко використовували **«Народні університети»**. Упродовж другого етапу громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР відбувалося активне залучення депутатів місцевих Рад, учених, учителів, лікарів, агрономів та ін. до організації освіти дорослих як через лекторії, так і «Народні університети».

Зокрема, в межах другого етапу поширення набули **«Народні університети громадського-політичних знань»** [138], які пропагували серед дорослого населення важливість науково-технічної революції та її соціальні наслідки. Допомогали налагодити міжнародні зв'язки спеціалістам технічних галузей Радянської України з іноземними колегами, а саме допомагали укладати договори про спільні дослідження, обмінюватися науково-технічною документацією, друкованими матеріалами тощо. Сприяли участі спеціалістів та науковців з УРСР у міжнародних конференціях, конгресах, нарадах, семінарах, симпозіумах, міжнародних виставках. Організовували стажування спеціалістів УРСР за кордоном з метою вивчення передового досвіду в іноземних країнах. Налагоджували співпрацю підприємств та установ УРСР з іноземними фірмами та організаціями [137, с. 17-26].

Водночас у сільській місцевості набули поширення **«Народні сільськогосподарські університети»**. Так, наприклад, на Полтавщині працював «Університет сільськогосподарських знань», при якому функціонували три факультети: рослинництва, економіки та обліку. Його лекторський склад охоплював провідних учених Української сільськогосподарської академії (нині Національний університет біоресурсів і природокористування України). Тут слухачі отримували теоретичні й практичні навички ефективного господарювання. До середини 1970-

х років таких університетів в УРСР налічувалося понад 4,5 тис., навчалося в них 120 тис. слухачів [39, с.74-75].

Варто відмітити, що з 1970-х років окрім лекцій, поширеними формами лекційної пропаганди серед дорослих стають **«Дні науки»**, мета яких полягала у популяризації знань, пов'язаних з науково-технічним прогресом, вихованням будівника соціалістичного суспільства, залученням молоді до наукових досліджень, піднесенням авторитету і престижу науки в суспільстві. Найактивніше у цьому напрямі працювала первинна організація Товариства «Знання» УРСР при Академії наук УРСР, де лекторами виступали визнані й авторитетні вчені, серед яких В. Глушков, М. Амосов, Ю. Митропольський, К. Яцимирський та ін. [131; 139; 186, арк. 1-22].

Іншою формою пропаганди наукових і політичних знань дорослих упродовж другого етапу громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР був **показ і перегляд кінофільмів**. Зокрема, Товариство «Знання» УРСР організовувало для дорослого населення перегляди фільмів у кінотеатрах, палацах культури. Особлива увага приділялася організації показу фільмів у тематичних кінолекторіях, кіноклубах, об'єднаннях за інтересами, на кіноустановках, у червоних кутках цехів і гуртожитків, на агітмайданчиках заводських територій і в житлових масивах, при проведенні тематичних вечорів, занять будинків атеїстів, лекцій, бесід тощо. Фільми використовували у сценаріях і програмах різних клубних заходів, до яких також долучали членів Товариства «Знання» УРСР. При цьому часто на початку сеансу до виступу перед глядачами залучали делегатів КПРС і КПУ, лекторів з атеїстичної, економічної, педагогічної пропаганди тощо [199].

Також з метою пропаганди наукових і політичних знань Товариство «Знання» УРСР **організовувало кінофестивалі**, зокрема, на такі теми: «Від з'їзду до з'їзду», «Образ комуніста в кіномистецтві», «Партія й народ єдині» [199]. Наведемо приклади безкоштовних кінострічок, які були рекомендовані для перегляду Товариству «Знання» УРСР Міністерством культури СРСР: «Адмірал Ушаков», «Адмірал Нахімов», «Академік Іван Павлов», «Борис Годунов», «Пирогов»,

«Олександр Невський», «Мої університети», «Мічурін», «Суворов», «Композитор Глінка», «Дитинство Горького», «Жуковський», «Миклухо-Маклай», «Петро І», «Михайло Ломоносов», «У людях» та інші [163, арк. 76].

Пропаганді наукових і політичних знань також сприяв такий напрям громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР, як **організація роботи бібліотек**. Формами роботи цього напрямку стали: забезпечення книгами радянських сімей шляхом створення бібліотек-пересувок, додаткових пунктів видачі книг, організація гуртків любителів книг, читацьких конференцій, літературних вечорів тощо [122], Перед Товариством «Знання» УРСР було поставлено завдання забезпечити книгою та доступом до неї кожную сім'ю, кожную людину від малечі до людей похилого віку.

Упродовж другого етапу громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» УРСР спрямовувалася також на **сприяння роботі освітнім закладам**. Зокрема, **сприяння роботі загальноосвітнім школам**. Це пов'язано з переходом шкіл на новий навчальний план у 1967 р., який упроваджувався на основі постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи» та постанови ЦК КП УРСР і Ради Міністрів УРСР «Про заходи поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи УРСР». Товариству «Знання» УРСР направлено рекомендації щодо пропаганди політичних і наукових знань у загальноосвітніх школах. Так, пропаганду знань рекомендовано здійснювати в руслі висвітлення питань науково-технічного прогресу, фізичного, естетичного виховання дітей та молоді, формування свідомої дисципліни та культури поведінки у школі. Товариство проводило цикли лекцій, бесід, консультацій учених тощо [63; 129, с. 114-117; 132]. Пізніше, у 1972 р., Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і про подальший розвиток загальноосвітньої школи» [42, с. 49]. Після ухвали цієї постанови завданням Товариства було сприяння реалізації нової концепції розвитку 10-річної системи загальної середньої освіти, політехнізації школи, зв'язку з суспільним життям, удосконаленню змісту, методів та форм навчання [42, с. 54]. У 1984 р. ухвалено постанову «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти

молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» (№ 281 від 10 липня 1984 р.) [35; 83].

Упродовж цього етапу громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» УРСР поширювалася й на **вищу освіту**. Члени Товариства брали активну участь у складанні навчальних програм, допомагали у розробці курсу методу мережевого управління та теорії масового обслуговування. Сприяли організації спеціального обміну стажування іноземних студентів у ЗВО УРСР, а українських – за межами СРСР. Також допомагали забезпеченням українських науковців обладнанням від іноземних університетів, академій [1; 36; 137, с. 17-26]. Так, упродовж другого етапу Товариство «Знання» УРСР спромоглося заснувати низку організацій і науково-технічних установ на базі ЗВО УРСР, що сприяли пропаганді політичних і наукових знань [42, с. 72].

До пропаганди політичних і наукових знань на базі загальноосвітніх установ та ЗВО залучали вчителів та викладачів вищих навчальних закладів, серед них відзначилися: П. Ярмоленко (викладач Рівненського педагогічного інституту), Р. Скульський (викладач Івано-Франківського педагогічного інституту), В. Онищук, С. Гончаренко (канд.пед.наук Інституту педагогіки НАПН УРСР), А. Сичов (доц. Харківського медичного інституту), Є. Мілерян (док. псих. наук Київського інституту психології), С. Максютін (заслужений вчитель УРСР, директор 8-річної Кіровоградської школи). Організаційно-керівна роль у цих напрямках зосереджувалася на голові секції педагогіки та психології Товариства «Знання» УРСР, члені-кореспонденті АПН СРСР Г. Костюку [185].

На другому етапі поширення набула діяльність **жіночих клубів**, які організовували членкині-лекторки Товариства «Знання» УРСР. Окрім того, що метою цих клубів було залучення жінок до лав Товариства, тут порушувалися питання про завдання та обов'язки, які постають перед дівчиною у зв'язку зі створенням сім'ї, і особливо перед жінкою, яка стає матір'ю щодо виховання дітей, про участь батька і сина у побуті, якщо жінка є активним будівником суспільства, їхню роль у виконанні робіт по домашньому господарству [180, арк. 4].

Отже, характерними ознаками лекційної діяльності на другому етапі громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР стали: підвищені вимоги до лекційної діяльності; масове відкриття «Народних університетів»; започаткування роботи «Школи молодих лекторів», «Школи лекторів міжнародників», «Університетів лекторської майстерності», Республіканських курсів лекторів з питань методики усної пропаганди та лекторської майстерності. Реалізації лекційної діяльності Товариства «Знання» УРСР сприяли організація перегляду кінофільмів, організація кінофестивалів, бібліотечна робота, діяльність на базі загальноосвітніх закладів та ЗВО, діяльність жіночих клубів тощо.

Упродовж третього етапу підходи до організації лекційної діяльності Товариством «Знання» України зазнали змін. Перш за все, після реорганізації Товариства на початку 1990-х років, суттєво змінилася стратегія громадсько-просвітницької діяльності. Замість ідеологічної пропаганди марксистсько-ленінських учень, які поширювалися серед населення на першому та другому етапах, актуалізувалися питання відродження української культури, мови. Це дало змогу перебудувати діяльність Товариства після декомунізації та розвинути мережу **госпрозрахункових комерційних науково-просвітницьких центрів (далі НПЦ)**, які взяли на себе функції організації лекційної діяльності для різних категорій населення з пропагування досягнень науки, культури, техніки, виробництва України і світу тощо.

Варто зазначити, що впродовж 1990–2018 рр. Товариством «Знання» України були розроблені програми інформаційно-освітньої та науково-просвітницької діяльності, які підлягали затвердженню президією, як-от: «Програма інтелектуального потенціалу нації як основи реального економічного і соціального прогресу України» (1993) [241], «Програма інформаційно-освітньої та науково-просвітницької діяльності на 2000–2004 рр.» [242], «Програма інформаційно-освітньої та науково-просвітницької діяльності на 2008–2012 рр.» [243], «Програма інформаційно-освітньої та науково-просвітницької діяльності на 2014–2018 рр.» [245]. Кожна з програм була розрахована на широкі верстви населення та охоплювала такі напрями, як: поширення економічних знань, пропаганда ідеології

державотворення та шляхів національної консолідації українського суспільства, поширення фундаментальних природничих знань, правова освіта та правове виховання, виховання екологічної культури, популяризація державної регіональної політики та розвитку місцевого самоврядування, формування міжнаціональних і міжетнічних відносин та соціального порозуміння, інформатизація суспільства, розвиток комп'ютерної грамотності населення, міжнародна діяльність та партнерські стосунки тощо.

Аналіз архівних матеріалів Товариства «Знання» України [224; 225; 226; 227; 228; 230; 231; 232; 233; 234; 248], засвідчив той факт, що основним інструментом реалізації інформаційно-освітніх та науково-просвітницьких програм Товариства стали науково-просвітницькі центри. Їх було створено на базі колишніх науково-методичних секцій і рад. Наведемо приклади діяльності провідних науково-просвітницьких центрів Товариства «Знання» України.

Діяльність НПЦ «Українознавство» була спрямована на інформаційно-просвітницьку роботу серед дорослих з питань українознавства, пов'язану з вихованням патріотизму, національної гідності і честі, самоусвідомлення історичної місії України в сучасному, конкурентному, глобалізованому світі, що є запорукою налагодження Українською державою рівноправних цивілізаційних взаємозв'язків між Заходом і Сходом. Також НПЦ «Українознавство» проводилася лекційно-просвітницька діяльність (у формі бесід, консультацій, тематичних вечорів, круглих столів, клубів юного українознавця, клубів декламацій та інше) як на комерційній, так і на безкоштовній основі. Центр проводив роботу підвищення кваліфікації громадян з українознавства, ліцензованих Міністерством освіти і науки України. Наприклад, за 1999–2000 рр. сертифікати підвищення кваліфікації отримали 380 осіб [219, арк. 5]. Крім того НПЦ «Українознавство» щорічно безкоштовно проводилися лекційно-просвітницькі заходи для військових Збройних сил України (ЗСУ), працівників Міністерства внутрішніх справ (МВС України). До бібліотек Генерального штабу ЗСУ, Головного управління розвідки, Міністерства оборони України, МВС України було передано бібліотечки українознавця для використання у навчально-виховній роботі серед особового складу. Організації

такого навчання в масштабах усієї України займалися В. Теклюк (голова Вінницької обласної організації Товариства «Знання» України), Н. Забава (голова Запорізької обласної організації Товариства «Знання» України), А. Пономаренко (голова Миколаївської обласної організації Товариства «Знання» України), керівники науково-просвітницьких центрів П. Кононенко, А. Мартинюк, Р. Джунь, І. Карабанов, А. Харлан та ін. [233].

Водночас Центром системно надавалася методична допомога вчителям, викладачам, науковцям, активістам молодіжних громадських організацій.

З 2007 р. НПЦ «Українознавство» проводилася плідна співпраця з облдержадміністраціями та райдержадміністраціями щодо створення «Народних університетів українознавства». Наприклад, у 2007 р. такий університет було відкрито при Броварській райдержадміністрації Київської області, де проведено тематичні заняття у формі лекцій, бесід, консультацій, «клубів українця» серед дорослого населення тощо. Це свідчить про відновлення цього напрямку в діяльності Товариства «Знання» України.

НПЦ «Українознавство» сприяло розвитку громадянського суспільства України. Зокрема, в 2011 р. на безкоштовній основі військовим та освітянам було передано комплекти короткометражних відеофільмів видавництва Національної кінематики України «Київнаукфільм» під рубрикою «Невідома Україна», кожна з яких включала 80 відеофільмів. Відеолекторій для дорослих «Невідома Україна» проводився на стаціонарній основі у Києві, Севастополі, Харкові, Донецьку, Одесі, Сумах. У цьому ж році потужну українознавчу діяльність було розгорнуто НПЦ «Українознавство» при обласних організаціях Товариства. Наприклад, при Вінницькій обласній організації Товариства «Знання» України було розроблено «Програму розвитку просвітницької діяльності серед населення Вінниччини на 2011 р.» [61; 233]. Це сприяло відновленню мережі лекторіїв, які проводили просвітницьку роботу з українізації населення, створенню курсів та шкіл підвищення кваліфікації з української мови в цьому регіоні.

У процесі дослідження виявлено, що, керуючись Законами України «Про інформацію» [72], «Про концепцію Національної програми інформатизації» [86],

«Про Національну програму інформатизації» [95] Товариство «Знання» України впродовж 1990–2018 рр. впроваджувало передові інформаційні технології з метою досягнення якісно нового рівня оперативного і всебічного задоволення інформаційно-освітніх послуг населення, створивши науково-просвітницькі центри, як-от: НППЦ «Інформаційні технології» та НППЦ «Інформатика та енергетика». У цих Центрах відбувалося навчання і перенавчання дорослого населення новим спеціальностям: системний адміністратор, редактор сайту, WEB-програміст, адміністратор сайту та інші. Центри сприяли впровадженню інноваційних комп'ютерних технологій у систему дистанційного навчання при освітніх закладах України; створювали бази даних у різних галузях науки і техніки; відкривали електронні читальні в регіонах для забезпечення доступу до ресурсів національних і світових баз знань для кожного громадянина в будь-який час тощо [242, арк.18].

Вивчення документів з проблематики дослідження (матеріалів з'їздів Товариства «Знання» України, пленумів правління, засідань бюро президії Товариства «Знання» України, стенограм, протоколів, положень, звітів, інформації про основні напрями діяльності Товариства «Знання» України тощо) [217; 218; 219; 220; 221; 222; 223; 224; 225; 226; 227; 228; 229; 230; 231; 232; 233; 234; 235; 236; 237; 238] дозволяє констатувати, що впродовж 1990–2018 рр. Товариство «Знання» України сприяло підвищенню правової освіти населення. При цьому основна увага приділялася виконанню державних програм розвитку правової освіти, як-от: «Про зведений план проведення республіканських наукових і науково-технічних нарад, конференцій, з'їздів, семінарів на 1991 рік», постанова від 19 грудня 1991 р. № 375, присвячена юридичному всеобучу населення [229], «Програма правової освіти» постанова від 29 травня 1995 р. № 366 затверджена Кабінетом Міністрів України [108], «Національна програма правової освіти населення» (указ Президента України № 992/2001 від 18 жовтня 2001 р. [97]. Так, на базі республіканської координаційно-проблемної ради з питань політичної та міжнародної пропаганди Товариства «Знання» України на початку 1990-х рр. було створено юридичний консультаційний пункт та НППЦ «Політичний менеджмент», НППЦ «Міжнародна політика», НППЦ «Право», НППЦ «Економікс» [25, с. 20-24]. Поширення знань у цьому галузевому

напрямі відбувалося в тісній співпраці з Міністерством юстиції України, редакціями газет, телебаченням та радіо. Товариство «Знання» України систематично інформувало населення про законодавчі та інші нормативні акти України, про діяльність органів законодавчої, виконавчої та судової влади, запобігало правопорушенням, проводячи заходи з їх профілактики.

Зокрема, юридичний консультаційний пункт, який діяв з 1991 р. при правлінні Товариства «Знання» України (м. Київ) зосереджував свою діяльність на консультаціях та правовому супроводі підприємців, установ, організацій, кооперативів, акціонерних товариств, громадян з питань підприємницької та інших видів діяльності. Юридичний консультаційний пункт допомагав розробляти статuti, положення для підприємств і організацій. Проводив консультування з питань господарчого, аграрного, земельного, трудового, фінансового та інших галузей права. Виконував представницькі функції в суді, арбітражному суді, державних установах та управліннях по захисту законних прав підприємств та організацій. Проводив стажування керівників, спеціалістів підприємств та організацій з правових питань тощо [25, с. 20-24].

НПЦ «Політичний менеджмент» надавав допомогу представникам політичних партій і громадських організацій демократичного спрямування в опануванні знаннями з проблем політичного права, технологіями проведення політичних кампаній та роботи з громадськістю [60; 234].

Діяльність НПЦ «Міжнародна політика», НПЦ «Право» та НПЦ «Економікс» була спрямована на підготовку і перепідготовку фахівців у галузі правових знань, сприяння співпраці громадян, організацій, установ із державними органами та установами. Була направлена на інтенсивне поширення науково-просвітницьких знань у цій галузі шляхом проведення форумів, конференцій, семінарів тощо. Також цими науково-просвітницькими центрами було налагоджено співпрацю з різними національними та іноземними відомствами. Наприклад, Міністерством оборони США, Міністерством машинобудування військово-промислового комплексу і конверсії України, Міністерством охорони навколишнього природного середовища

та ядерної безпеки України, Національною академією наук України, вітчизняними провідними науково-дослідними інститутами тощо [25, с. 20-24; 234].

Так, НПЦ «Право» проводив консультативно-впроваджувальну роботу для громадян, кооперативів, трудових колективів підприємств України з роз'яснення трудового права (захист трудових прав, справедлива винагорода за працю, право на відпочинок, захист від безробіття тощо), господарського права (організація та провадження господарської діяльності між суб'єктами господарювання та державними учасниками відносин у сфері господарювання).

НПЦ «Економікс» допомагав регулюванню відносин між населенням, підприємствами, організаціями, установами та державою з питань приватизації, демонополізації економіки, децентралізації управління, демократизації господарчої діяльності тощо.

НПЦ «Міжнародна політика» організовував міжнародні семінари, форуми, конференції, курси для дорослого населення із суспільствознавчих дисциплін, де порушувалися питання міжнародної безпеки, оборонної промисловості, екологічно-правових загальноєвропейських і загальносвітових аспектів тощо [25, с. 20-24; 234].

Зважаючи на демократичний поступ України у бік європейської та світової інтеграції, Товариство «Знання» України впродовж 1990–2018 рр. сприяло вивченню іноземних мов та підвищенню кваліфікації українських освітян. Так, НПЦ «Знання – круїз» сприяв підвищенню кваліфікації фахівців у галузі освіти шляхом їх участі в міжнародних семінарах, конференціях, форумах, тематичних виставках, професійних дискусіях з іноземними колегами. Заходи організовувалися як в Україні, так і за її межами, а саме: у Греції, Швейцарії, Швеції, Італії, ОАЕ тощо [217; 219; 220; 221; 222].

НПЦ «Вивчення та переклад мов» організовував навчання для різних верств населення з англійської, французької, німецької та італійської мов, а також української та російської для іноземців і всіх тих, хто мав намір підвищити мовні знання. Також Центр здійснював кваліфікований переклад текстів різноманітної тематики з/на 39 мов світу. Серед матеріалів була документація з економічної, правової, науково-технічної галузей, художня література тощо [221; 222].

Упродовж третього етапу Товариством «Знання» України окрема увага приділялася популяризації наукових знань з питань екологічної освіти, яку здійснював НППЦ «Технології охорони довкілля та медицини». В основу діяльності цього Центру покладено популяризацію екологічної політики держави та охорони здоров'я нації. Зокрема, екологічна безпека ядерних об'єктів, забезпечення надійного радіаційного захисту населення та довкілля, мінімізація наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, поліпшення стану басейнів рік України та якості питної води, будівництво нових та реконструкція функціональних потужностей комунальних очисних споруд, збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, розвиток заповідної справи, забезпечення безпеки середовища життєдіяльності людини, раціонального харчування та збереження здоров'я тощо [222, арк.14]. Центром систематично проводилися конференції та семінари, спрямовані на виконання державних програм, зокрема ті, що охоплювали вищезазначені галузі [220, арк.14-15]. Так, Центром спільно з Міністерством охорони навколишнього середовища та природних ресурсів України, Міністерством охорони здоров'я України проводилися конференції для науковців, бізнесменів, представників промислових підприємств і фірм, зокрема на такі теми: «Проблеми життєдіяльності людини та охорони навколишнього середовища», «Екологічні проблеми промислових підприємств і перспективи їх вирішення в рамках співробітництва з Європейським Союзом», «Сучасні медико-екологічні та економічні аспекти при використанні відходів виробництва і споживання» та ін. [221, арк.6-7].

Варто відмітити й те, що впродовж 1990–2018 рр. Товариство «Знання» України для різних верств населення проводило просвітницьку діяльність з питань релігії. Зокрема, через НППЦ «Український центр духовної культури», який забезпечував діалог з представниками різних релігійних громад України. Центр організовував вірянам і невіруючим дискусійні клуби, як-от: «Феномени», «Відродження», «Всезнання», «Школа рідної віри», «Вільний політ» (езотерична школа) тощо. Водночас НППЦ «Український центр духовної культури» сприяв творчим зв'язкам українців з українськими релігійними громадами в Білорусі,

Молдові, Казахстані, Російській Федерації. Серед таких надбань – виступи художніх колективів України в зазначених країнах, художні та етнографічні видання, надання методичної допомоги. Заслугує уваги практика проведення «Днів презентації» в трудових та студентських колективах України за участю провідних учених, письменників. Вони відбулися в Кропивницькому, Чернігові, Житомирі, Кременчуці, Севастополі, Одесі, Кам'янець-Подільському, Лубнах, Прилуках, Ніжині та інших містах України [221, арк.11-12].

У ході дослідження встановлено, що, ураховуючи приписи п. 18 розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження заходів щодо державної підтримки розвитку науково-просвітницької діяльності громадських організацій на період до 2004 року» від 13 грудня 2001 р. № 564-р. Товариством «Знання» України в 2002 р. було створено недержавний вищий навчальний заклад – **Університет сучасних знань**. Основними завданнями Університету стали: багатoproфільна освіта, продукування національних та суспільно-значущих цінностей, сприяння розвитку якісної освіти на демократичних засадах, підготовка висококваліфікованих фахівців у галузі менеджменту, економіки, фінансів, права та інших наук. Університет здійснював підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями «бакалавр» (спеціальності «Психологія», «Екологія», «Охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування», «Правознавство», «Фінанси і кредит», «Облік і аудит», «Менеджмент», «Філологія»), «спеціаліст» (спеціальності «Правознавство», «Фінанси», «Облік і аудит», «Менеджмент зовнішньої діяльності», «Мова й література (англійська)», «Психологія»), «магістр» (спеціальність «Правознавство»). Також при Університеті діяли курси підготовки та підвищення кваліфікації дорослих у галузі ринкової економіки, сфери соціально-правового забезпечення фінансово-господарської діяльності підприємств і установ. Функціонували такі філії Університету сучасних знань: Вінницька, Житомирська, Донецька, Білоцерківська, Луцька, Ковельська, а також освітні центри у Луганську, Радивиліві (Червоноармійську), Запоріжжі. Невід'ємною складовою Університету в 2002–2018 рр. стала науково-дослідна, навчально-виховна робота. У закладі системно проводилися наукові конференції, круглі столи, відкриті лекції.

Функціонували творчі об'єднання «Візерунок», «Скарбниця» та юридичний клуб «Терези законності» [221; 222].

Отже, у *межах третього етапу* лекційна діяльність позначилася зміною пропаганди марксистсько-ленінського вчення, популяризації радянського способу життя та досягнень радянської науки, освіти, культури тощо на поширення в українському суспільстві ідей національного відродження. Вона реалізовувалася через науково-просвітницькі центри («Українознавство», «Політичний менеджмент», «Міжнародна політика», «Право», «Економікс», «Знання – круїз», «Вивчення та переклад мов», «Технології охорони довкілля та медицини», «Український центр духовної культури» та ін.), приватний ЗВО (Університет сучасних знань) України та його філії у регіонах України, курси і школи підвищення кваліфікації та перекваліфікації за різними професійними напрямками, з метою сприяння реалізації державних та громадських програм (освітніх, соціальних, культурних тощо), поширення досягнень науки, культури, освіти, техніки, виробництва України і світу тощо. На цьому етапі збереглися провідні форми (бесіди, консультації, тематичні вечори, круглі столи, клуби декламацій, лекторії («Народний університет українознавства», «Невідома Україна» та ін.) та з'явилися нові форми (юридичні консультаційні пункти, клуби юного українознавця, дискусійні клуби, «Дні презентації» та ін.) лекційної діяльності. Недоліками в організації лекційної діяльності на третьому етапі стали: різке зменшення лекторського складу, потреба у забезпеченні лекторів новими навчально-методичними матеріалами, суттєве скорочення фінансової підтримки з боку держави.

2.2. Форми і методи організації педагогічного всеобучу батьків

У досліджуваний період, як свідчить проведене дослідження, Товариством «Знання» в Україні проводилася ґрунтовна педагогічна просвіта батьків, яка слугує підвалиною розбудови громадянського суспільства.

У ході науково-педагогічного пошуку встановлено, що перший етап громадсько-просвітницької діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» характеризується розробленням змісту, пошуком напрямів і форм роботи з питань педагогічного всеобучу батьків. При цьому Товариство керувалося рішеннями ЦК КПРС та ЦК КП України з ідеологічних питань, зокрема, рішеннями XIX з'їзду КПРС (1952 р.), XX з'їзду КПРС (1956 р.), XIX з'їзду КП України (1956 р.), Законом СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958 р.), Програмою КПРС (1961 р.) тощо [125; 145, арк. 123]. Відповідно до цих нормативних актів радянська сім'я вважалася первинною ланкою суспільства, де закладалися основні якості людини – почуття, характер, розум, воля, моральні риси. Водночас увага акцентувалася на тому, що родина має жити спільним життям з усім радянським суспільством та дотримуватися інтересів розгорнутого будівництва соціалізму.

Аналіз архівних матеріалів (постанов, резолюцій з'їздів «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань», рішень президії правління «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань», протоколів засідань комітетів, обласних, районних, міських відділень, бюро секцій, комісій та бюро з лекційної пропаганди «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань», стенограм конференцій та республіканських семінарів з питань пропаганди знань «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань», довідок та звітів про роботу «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» тощо) [145; 149; 150; 151; 155] та інших історико-педагогічних джерел [16; 17; 18; 39; 26; 125] засвідчив, що педагогічним всеобучем

батьків на окресленому етапі опікувалася секція педагогіки та психології «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань», що заснована в 1947 р. з метою загальної підготовки батьків до виховання дітей. З'ясовано, що цього ж року розпочалася підготовка лекторського складу Товариства до педагогічного всеобучу батьків, який формувався з дійсних членів педагогіко-психологічної секції. У 1948 р. секція охоплювала 19 дійсних членів Товариства [145, арк. 14]. До неї належали педагоги, вчені, психологи тощо [8; 145; 149].

У 1948 р. секцією педагогіки та психології було відкрито перші два **батьківських лекторії** при загальноосвітніх школах м. Києва, які працювали за абонементом. За цей же рік було прочитано 40 лекцій з питань педагогіки та психології. У лекційній діяльності взяло участь 9 лекторів [145; 149]. Серед них – голова секції, чл.-кор., проф. Г. Костюк, проф. А. Раєвський, к. пед. н. Н. Ніжинський, доц. М. Задесенець, доц. Д. Ніколенко, к. пед. н. І. Ліпман, чл. секц. А. Борисова, чл. секц. С. Новомиска та доц. П. Чамата [145, арк. 3-5].

Лекторії для батьків відіграли першорядну роль у здійсненні педагогічного всеобучу батьків на цьому етапі [149]. З жовтня 1949 р. по травень 1950 р. у м. Києві працювало вже 32 лекторії, було прочитано 189 лекцій, які прослухали 27374 особи. Теми лекцій охоплювали питання виховання дітей дошкільного та шкільного віку. Лекції проводилися 2 рази на місяць та включали 8-12 лекцій. Такі лекторії користувалися великою популярністю серед батьків, учителів та директорів шкіл [145, арк. 31-32; 149], що поклало початок розвитку подібних лекторіїв в інших відділеннях Товариства. У 1950-ті роки серед активних лекторів секції педагогіки та психології м. Києва відзначилися такі: доц. С. Літвінов, к. пед. н. Т. Рубцова, проф. М. Даденков, док.пед.н., проф. Я. Резнік, к. пед. н. Д. Ваккер, учителі – С. Михальський, Н. Черниш, Л. Клевчук, Л. Можар, Н. Ліхтцієр, А. Сторожук, О. Вигівська, А. Котвицька, П. Ніштор, С. Воронова, С. Фельдман, О. Маняченко, М. Корженко, А. Назаренко, Т. Дердан та інші [145; 149; 151]. Лекторії мали на меті допомогти батькам усвідомити свої обов'язки перед суспільством у ставленні до дітей і необхідність їх добросовісного виконання. Зміст лекцій укладали посилаючись на праці радянських та іноземних педагогів і вчених, як-от:

С. Шацького, Н. Крупської, Я. Коменського, К. Ушинського, А. Макаренка, М. Пирогова, П. Лесгафта та інших [2; 145, арк. 31-32]. Зокрема, лекції розкривали основні педагогічні поняття, наголошували на зв'язку сімейного виховання з суспільно-економічним розвитком країни, акцентували увагу на необхідності педагогічної підготовки матері, збільшували цінність ролі матері й батька у формуванні дитини, важливості їх авторитета для дитини як засобу виховання, доводили необхідність органічного фізичного, розумового, естетичного та статевого виховання, переконували у важливості тісної взаємодії сім'ї з громадськістю, підкреслювали важливість трудового виховання дитини та організації спільної діяльності. З лекторських трибун лунали заклики до батьків щодо їх участі в шкільному та позашкільному житті дітей, вільному спілкуванні з дітьми, вихованні відповідальності, самостійності тощо. Для унаочнення зазначеного вище наведемо приклади тем лекцій, розроблених республіканським відділенням секції педагогіки та психології, прочитаних у межах УРСР обласними, районними та міськими відділеннями цієї секції на першому етапі діяльності: «А. Макаренко про виховання дітей», «Фізичне виховання дітей у сім'ї», «Дитячий труд у сім'ї, як засіб виховання», «Виховання навичок культурного поведіння», «Естетичне виховання у сім'ї», «Роль авторитета батьків у вихованні сім'ї», «Як батьки повинні допомагати дітям добре вчитися», «Розумове виховання», «Виховання комуністичної моралі у дітей в сім'ї», «Про виховання радянського патріотизму і національної гордості у дітей», «Атеїстичне виховання у школі та сім'ї» тощо [145, арк. 35; 155, арк. 164].

Водночас упродовж першого етапу громадсько-просвітницької діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» відбувався пошук нових форм педагогічного всеобучу батьків. Члени Товариства стали активно запроваджувати **читання лекцій на виробництві**, де слухачами ставали переважно жінки. Так, за другий квартал 1949 р. на підприємствах УРСР членами секції педагогіки та психології м. Києва було прочитано 68 лекцій, які прослухало 9308 осіб. У 1950-х роках обласними, районними та міськими відділеннями секції педагогіки та психології організовувалися лекції для батьків у сільській місцевості

(радгоспах, сільських клубах тощо), а також у парках, скверах селищ і міст. Зокрема, у Київській, Одеській, Львівській, Харківській областях [145, арк. 20-22, 29].

Вивчення архівних матеріалів [145; 149; 155; 179; 182] та історико-педагогічної літератури [2; 17; 18; 39], дозволило констатувати той факт, що у 1948 р. Товариством було започатковано роботу першого **«Батьківського університету»** при Педагогічному інституті ім. М. Горького (протокол № 4 від 3 грудня 1948 р. засідання бюро секції педагогіки та психології). Цикл лекцій був розрахований на навчальний рік (10 лекцій). Утім упродовж 1948–1949 н. р. було прочитано лише 5 циклів лекцій для батьків (50 лекцій) [141, арк. 7; 145, арк. 28]. Наголосимо, що на першому етапі такі університети ще не набули широкого масштабу, оскільки не вистачало лекторського складу для активного впровадження такого напрямку діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань».

В аспекті досліджуваної проблеми привертає увагу той факт, що на першому етапі Товариство постійно дбало про тісний зв'язок сім'ї зі школою. Виходячи з цього, окрема увага приділялася належній підготовці педагогічного складу загальноосвітніх шкіл, училищ, технікумів. Із цією метою «Українським товариством з поширення політичних і наукових знань» було організовано прочитання лекцій на педагогічну тематику при загальноосвітніх школах, училищах, технікумах, задля підвищення професійно-педагогічної майстерності й рівня культури педагогічних працівників. У такий спосіб педагогічних працівників освітніх закладів також спрямовували на просвіту батьків та стимулювали до самоосвіти. Зокрема, з питань формування комуністичного світогляду як основи сімейного виховання дитини, трудового виховання, виховання в колективі тощо. З цією метою педагогічними колективами навчальних закладів організовувалися батьківські збори, тематичні консультації, масові освітньо-виховні заходи для батьків (батьківські вечори, зустрічі, конференції, диспути, екскурсії, круглі столи, семінари тощо). Також батьки залучалися до роботи та участі в батьківських та предметних гуртках [17; 39].

Вивчення досвіду педагогічного всеобучу батьків «Українським товариством з поширення політичних і наукових знань» упродовж досліджуваного етапу дозволяє

констатувати, що секція педагогіки та психології системно дбала про поліпшення якості лекцій для батьків. Їх зміст постійно поглиблювався, лекції проходили рецензування на засіданнях секції. Водночас відбувався пошук нових форм педагогічного всеобучу батьків серед широких верств населення. Наприклад, ухвала постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо подальшого поліпшення роботи радіомовлення та телебачення» (1962 р.) сприяла використанню кінофільмів, кінолекцій та радіолекцій для організації педагогічного всеобучу батьків. Зокрема, члени секції педагогіки та психології «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» брали участь у кінолекціях, радіолекціях та радіопередачах [182], які транслювали на всі регіони УРСР [23 с.12]. Підбирали кінофільми для показу в батьківських лекторіях, «Батьківських університетах», у сільських та міських клубах, парках тощо [179; 182].

Отже, упродовж першого етапу громадсько-просвітницької діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» організацією педагогічного всеобучу батьків займалася секція педагогіки та психології. Педагогічний всеобуч батьків було організовано з урахуванням нормативно-правових документів СРСР та УРСР (рішення XIX (1952 р.) з'їзду КПРС, XX (1956 р.) з'їзду КПРС, XIX з'їзду КП України (1956 р.), Закон СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958 р.), Програма КПРС (1961 р.) тощо). У цілому це позитивно позначилося на динаміці педагогічного всеобучу батьків, однак негативною стороною була заангажованість змісту лекцій ідеологією владної партії. На цьому етапі запроваджено такі форми роботи, як: батьківські лекторії, «Батьківські університети», читання лекцій на підприємствах та в освітніх установах УРСР, показ та перегляд кінофільмів, педагогічний всеобуч через ЗМІ.

Етап 1963–1989 рр. у дослідженні визначено як етап розширення напрямів, започаткування нових форм та поглиблення змісту громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР у контексті реалізації засадничих положень політики розвинутого соціалізму. Дослідивши архівні матеріали ЦДАВО України [145; 149; 175; 179; 197] та узагальнюючи досвід педагогічного всеобучу батьків

Товариства «Знання» УРСР, дійшли висновку, що на цьому етапі активно впроваджувався набутий досвід та відбувався пошук нових напрямів і форм педагогічного всеобучу батьків. Просвітницька діяльність серед батьків формувалася, виходячи з нормативно-правових документів ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР, як-от: «Про заходи подальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи» (1966 р.) [51; 79], «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і подальший розвиток загальноосвітньої школи» (1972 р.) [81], «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту» (1973) [62], «Про подальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл та їх підготовки до праці» (1977 р) [102]. Названі документи ставили перед Товариством «Знання» УРСР нові завдання та сприяли розробці нових напрямів і форм педагогічного всеобучу батьків. Утім на визначеному етапі поряд із партійно-ідеологічним спрямуванням педагогічної просвіти батьків набувають поширення питання про вікові особливості дитини, фізіологічні етапи її розвитку, потреби, інтереси, цінності, необхідність психологічно-здорової атмосфери в сім'ї, про шкідливі звички та їх згубні наслідки, всебічний розвиток особистості, зміст загальної освіти та теорію навчання, політехнічну освіту тощо.

Наголосимо, що на цьому етапі набули широкого поширення **батьківські лекторії**. Водночас активно розвиваються «Народні університети педагогічних знань», «Школи молоді матері», «Школи для батьків», консультаційні пункти при дитячих і жіночих консультаціях. Це сприяло охопленню більшої кількості батьків до педагогічного всеобучу та збільшенню кількості лекцій для них з боку Товариства «Знання» УРСР.

«Народні університети педагогічних знань» уважалися найвищою формою просвіти батьків. Вони стали складовою освіти дорослого населення на цьому етапі. Такі університети створювалися відділеннями Товариства «Знання» УРСР разом із органами управління освіти та профспілками [39, с. 64]. Керуючись «Положенням про районний (міський) університет педагогічних знань для батьків» кожен університет мав свою адміністрацію: голову, заступника і секретаря. Вони

обиралися Радою з представників секції педагогіки та психології Товариства «Знання» УРСР. Навчання в університетах було безкоштовним. Університети здійснювали підготовку як батьків, так і педагогів загальноосвітніх шкіл, училищ, технікумів. Цей напрям педагогічного всеобучу став поєднувати такі форми реалізації, як батьківські університети та лекторії для підготовки педагогічних працівників. При кожному такому університеті для батьків і педагогів навчання відбувалося за дворічними навчальними курсами. Згідно з «Робочим планом педагогічної освіти батьків» заняття відбувалися два-чотири рази на місяць, інколи за бажанням і частіше. «Програмою-мінімум педагогічних знань для батьків» передбачалося оволодіння знаннями з педагогіки та психології, шкільної гігієни, дисципліни, нововведень у школі [17; 39, с. 64-65].

На етапі, що досліджується, Товариство «Знання» УРСР продовжувало дбати про підготовку педагогічних працівників, зокрема, з метою поширення педагогічних знань серед батьків. Так, для слухачів-педагогів згідно з «Робочим планом педагогічної перепідготовки» навчання організовувалося за складеним навчальним планом по два чотирьохгодинні заняття щомісяця. Всього 128 годин, із яких 80 год. – лекційних, 48 год. – семінарських і практичних занять. Програма з педагогіки включала найбільш актуальні проблеми шкільництва, питання вдосконалення змісту, форм і методів навчальної роботи, комплекс питань з проблем комуністичного виховання у позаурочний час у школах, училищах, технікумах та поза їхніми межами, а також деякі проблеми педагогічної професії й наукової організації праці педагога. Лекції попередньо прослуховували на пленарних засіданнях Товариства «Знання» УРСР, семінарські й практичні заняття організовували у групах, із урахуванням спеціальності педагогів. Розкриваючи зміст окремих тем з педагогіки, лектори враховували найновіші досягнення педагогічної теорії в галузі навчання і виховання, наприклад, положення філософії, психології, соціології, фізіології вищої нервової діяльності та інших суміжних наук. У роботі «Народного університету педагогічних знань» із педагогами, на семінарських заняттях широко застосовували такі форми роботи, як: усні та письмові повідомлення (реферати) слухачів із окремих питань педагогічної теорії, обмін

досвідом роботи кращих педагогів і вихованців. Учителі відвідували уроки, де знайомилися з виховними заходами, що проводили у школі, з наступним їх педагогічним аналізом. Організовували співбесіди, диспути з питань педагогічної діяльності [145; 179; 195].

В аспекті досліджуваного питання інтерес викликає той факт, що педагогічний всеобуч у «Народних університетах педагогічних знань» з одного боку вибудовувався на пропаганді одержавлення сім'ї, з іншого – поширювалися гуманістичні підходи, які ґрунтувалися на концепції дитиноцентризму в сімейному вихованні, що включає прищеплення любові, поваги та віри у дітей. Тож на лекціях широко пропагували погляди таких педагогів, як Ш. Амонашвілі, В. Сухомлинський, Є. Ільїн, С. Соловейчик та ін. [179; 180; 186 193]. Варто відзначити, що цінним у роботі університетів було спрямування теоретичних знань на їх практичне використання.

Аналіз архівних [179; 180] та історико-педагогічних джерел [17; 18; 39] засвідчив той факт, що на середину 1960-х років кількість «Народних університетів педагогічних знань» сягнула понад 180. У них навчалось близько 8 тисяч осіб [39, с.71]. Кращим «Народним університетам педагогічних знань» присвоювалось звання «Зразковий» відповідно до «Положення про присудження звання «Зразковий» «Народному університету педагогічних знань»» [17]. Поширеним став досвід Батьківського університету при Палаці культури імені Ілліча Харківського канатного заводу, Миколаївського народного університету для батьків і педагогічної громадськості та Університету педагогічних знань для батьківського активу шкіл у м. Полтаві при Полтавському педагогічному університеті [17, с. 7]. «Зразковими» університетами на цьому етапі стали Київський, Харківський та Одеський, які відзначилися успішною педагогічною просвітою [179, арк. 10].

У процесі наукового пошуку встановлено, що на другому етапі громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР при дошкільних навчальних закладах було організовано **«Школи молоді матері»**, де здійснювався педагогічний всеобуч серед матерів дітей дошкільного віку [39, с. 64]. Наприклад, у Миколаївській області в кінці 1960-х років працювало 105 «Шкіл молоді матері», у

Чернівецькій – 21, Рівненській – 94, Херсонській – 128 і т. д. Заняття в цих школах проводили викладачі, лікарі, вихователі, завідувачі дошкільними установами, які мали вищу спеціальну освіту та значний досвід роботи. Всього на території УРСР на цей час було відкрито 2300 «Шкіл молодого матері» [39, с. 64]. Основне їх завдання полягало в підвищенні якості й ефективності охорони материнства та дитинства, що відповідало директивам XXV з'їзду КПРС [179, арк. 9].

Як свідчать матеріали архівних справ ЦДАВО України [177; 179; 180; 181; 182; 183; 187; 188; 189; 190; 194], педагогічним всеобучем було охоплено й тих батьків, які мали життєві труднощі, а також молодих батьків. При консультаційних пунктах, дитячих і жіночих консультаціях, представники секції педагогіки та психології Товариства «Знання» УРСР проводили педагогічну просвіту з питань розвитку, виховання і здоров'я дітей. Частково педагогічна просвіта здійснювалася при жіночих клубах, організованих цим же Товариством. Відмінність полягала лише в тому, що лекції для жінок робітничого класу охоплювали переважно коло питань про виховання дітей у комуністичному дусі, зокрема, залучення дитини до праці, про значення батьківського авторитету, дотримання сімейних традицій, атеїстичне виховання тощо.

Водночас у межах другого етапу громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР у педагогічному всеобучі батьків поширення набуло використання кінофільмів. Товариство «Знання» УРСР спеціально організовувало **показ та перегляд кінофільмів** у тематичних кінолекторіях, кінотеатрах, будинках культури, на підприємствах, у навчальних закладах тощо [172; 178]. Для педагогічного всеобучу батьків підбирали кінофільми, що були дотичні до соціальних тем, як-от: самогубство дітей, виховання прийомних дітей у сім'ях, необхідність порозуміння батьків та дітей, пропагування сімейних цінностей, виховання дитини в неповній сім'ї, питання складностей дорослішання у дітей тощо. Наприклад, «Діти Дон Кіхота» (1965 р.), «Дивні дорослі» (1974 р.), «Велика перерва» (1973 р.), «Мачуха» (1973 р.), «Світло у вікні» (1980 р.), «Господиня дитячого будинку» (1983 р.), «Мері Поппінс, до побачення» (1983 р.), «Без сина не приходьте» (1986 р.), «Перекид через голову» (1987 р.) тощо [24 с.84-131].

Також члени Товариства «Знання» УРСР, зокрема секції педагогіки та психології, брали активну участь у масовому педагогічному всеобучі **через засоби масової інформації (ЗМІ)** Союзного теле- та радіомовлення. Наприклад, у радіопередачах «Дорослим про дітей», «Юність», «Робоча радіограма», «В родинному колі», де «найбільш обговорюваними ставали теми сімейного та шкільного виховання» [24, с. 84-131]. Теми розроблялися як членами Товариства «Знання» УРСР, так і членами Всесоюзного Товариства «Знання». Так, у м. Москві членами Всесоюзного Товариства «Знання» (к. філол. н. Т. Полозова, проф. В. Колбановський, док. пед. н., проф. В. Артемов, к. пед. н. І. Печернікова та ін.) було розроблено такі теми: «Про культуру мови», «Естетичне виховання дітей», «Трудове виховання в сім'ї», що були затверджені Бюро президією правління Всесоюзного Товариства «Знання» (протокол № 2-ОБ від 15 січня 1966 р. [175, арк. 33-39]. Членами секції педагогіки та психології Київського відділення було розроблено такі теми: «Шляхи вдосконалення виховного процесу в середній школі», «Співдружність сім'ї та школи у вихованні дітей», «Професійна орієнтація та трудове навчання» тощо [197, арк. 3-9]. Ці та інші теми транслиували у теле- та радіопередачах на території всього Радянського Союзу, зокрема УРСР.

Крім того, кінофільми, записи теле- та радіопередач дотичні до педагогічної тематики, часто застосовували як наочний засіб педагогічного всеобучу батьків у лекторіях Товариства «Знання» УРСР [38, с. 110].

Зауважимо, що упродовж другого етапу громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР переважала лекційна форма педагогічного всеобучу батьків. Утім запроваджувалися й поширювалися нові форми, як-от: конференції для батьків, бібліографічні огляди на теми виховання, вечори запитань-відповідей, тематичні сімейні вечори, вечори молодії сім'ї, вечори усної пропаганди, диспути, а також розроблялася і розповсюджувалася друкована продукція на педагогічну тематику [18, с. 76-98].

В аспекті досліджуваної проблеми привертає увагу той факт, що громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» УРСР на визначеному етапі, зокрема педагогічний всеобуч батьків, здійснювалася у співпраці з кафедрами педагогіки та

психології педінститутів та університетів, кафедрами гігієни медичних інститутів, органами народної освіти, профспілковими організаціями.

Отже, упродовж другого етапу педагогічний всеобуч батьків Товариством «Знання» УРСР здійснювався, виходячи з нормативно-правових документів органів влади СРСР та УРСР; характеризувався *поширенням набутих* (батьківські лекторії, «Народні університети педагогічних знань», показ та перегляд кінофільмів, педагогічний всеобуч через ЗМІ та ін.) *та появою нових* («Школи молодой матері», «Школи для батьків», консультаційні пункти при дитячих і жіночих консультаціях, консультації при жіночих клубах, конференції для батьків, бібліографічні огляди на теми виховання, вечори запитань-відповідей, тематичні сімейні вечори, вечори молодой сім'ї, вечори усної пропаганди, диспути) *форм роботи*, що сприяло залученню значно більшої кількості батьків до педагогічного всеобучу та збільшенню кількості прочитаних лекцій; *поглибленням змісту лекцій* (актуальними стали питання вікових особливостей, фізіологічних етапів розвитку, потреб, інтересів, цінностей дитини, необхідності забезпечення психологічно-здорової атмосфери в сім'ї, концепція дитиноцентризму в сімейному вихованні, проблеми побудови змісту загальної освіти та реалізації форм і методів навчання, організації політехнічної освіти тощо).

У ході науково-педагогічного пошуку встановлено, що впродовж третього етапу громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України педагогічний всеобуч батьків характеризувався переоцінкою здобутого досвіду, занепадом певних його форм та розвитком нових форм і змісту. Як зазначалося, цей етап позначився з одного боку демократичними трансформаціями, національним відродженням, розвитком гуманістичних ідей, розбудовою громадянського суспільства, з іншого — суспільно-політичною та соціально-економічною нестабільністю. Водночас на цьому етапі відбулися зміни у ставленні українського соціуму до педагогічного всеобучу батьків. Активно розроблялася і втілювалася в життя соціальна та молодіжна політика. Ці тенденції знайшли відображення у нормативно-правових актах, як-от: Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (1992 р.) [69], «Національна програма «Діти України»» (1996 р.) [96],

«Концепція державної сімейної політики» (1999 р.) [87], постанова ВР України «Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства» (1999 р.) [82], укази Президента України «Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики» (2001 р.) [70], Закони України «Про охорону дитинства» (2001 р.) [101], «Про попередження насильства в сім'ї» (2001 р.) [103], укази Президента України «Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні» (2002 р.) [85], «Про Національну доктрину розвитку освіти» (2002 р.) [93], Наказ МОН України «Про концептуальні засади розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір» (2004 р.) [89], постанова Кабінету Міністрів України «Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001–2005 роки» (2001 р.) [94], Державна програма підтримки сім'ї на період до 2010 року «Про затвердження кваліфікаційних характеристик професій (посад) педагогічних та науково-педагогічних працівників навчальних закладів, основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів» (2013 р.) [83], проєкти МОН України «Концепція розвитку освіти на період 2015–2025 рр.» (2014 р.) [88], «Концепція громадянської освіти та виховання» (2012 р., 2018 р.) [114], «Концепція сімейного виховання в системі освіти України «Щаслива родина 2012–2021»» (2012 р.) [32], постанова ВР України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Сімейна політика України – цілі та завдання» (2015 р.) [110] тощо.

Важливою подією стало прийняття Конституції України (1996 р.) [30], де закріплювалися і гарантувалися соціальні права й обов'язки батьків, дітей та сім'ї в цілому (ст. 47 ст. 51, ст. 52, ст. 53). Зокрема, в ст. 51 наголошувалося, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою [30].

Певні зрушення в організації педагогічного всеобучу батьків з боку Товариства «Знання» України були пов'язані з підвищенням уваги окремих регіонів до проблематики педагогічної просвіти. На початку 1990-х років в Україні створювалися територіальні органи влади та установи, сфера діяльності яких

безпосередньо охоплювала питання просвіти батьків, аналіз сімейного становища, соціального обслуговування. Водночас держава сприяла створенню й підтримці громадських організацій, об'єднань, діяльність яких була спрямована на підтримку сім'ї [19].

Зауважимо, що ці процеси безпосередньо позначилися на діяльності Товариства «Знання» України, зокрема в напрямі педагогічного всеобучу батьків. Так, на початку 1990-х років правління Товариства відмовляється від ідей радянського способу просвіти широких верств населення та в процесі реорганізації переходить переважно на комерційну форму діяльності, створюючи галузеві науково-просвітницькі центри, формуючи договірні умови громадсько-просвітницької діяльності з обласними, районними та місцевими відділами [217; 224]. На початку 1990-х років це спричинило занепад окремих форм педагогічного всеобучу батьків, як наприклад, «Шкіл молодой матері», «Шкіл для батьків», консультаційних пунктів при дитячих і жіночих консультаціях. Поодинокими стали «Народні університети педагогічних знань».

Водночас батьківські лекторії при загальноосвітніх школах було реорганізовано в педагогічні лекторії **«Батьківське щастя»**. Педагогічна просвіта батьків стала організовуватися Товариством «Знання» України **при лекторіях «Діячі України», «Трибуна українознавця» та «Трибуна вченого»**. Так, у Київських лекторіях «Батьківське щастя», «Діячі України» та «Трибуна вченого», у 2011–2012 рр. до виступів були залучені відомі діячі науки і культури України, а також США, Данії, Росії та ін., поети, письменники, академіки (Б. Олійник, І. Бех, Г. Багач, В. Курінський). У ці ж роки в Київському лекторії «Трибуна українознавця» проходило чимало цікавих благодійних заходів для батьків, які спочатку анонсувалися радіостанцією «Голос Києва» (головний редактор В. Мандзюк) [232, арк. 14-15].

До участі в лекторіях «Батьківське щастя», організованих Товариством «Знання» України, залучали вчителів, вихователів, педагогів ЗВО України, які у формі лекцій, вебінарів, презентацій порушували питання запобігання шкідливим звичкам та ролі батьків у розвитку стійкої потреби дітей щодо здорового способу

життя, про правила безпеки життєдіяльності дитини, висували поради з профілактики різних захворювань (кір, орально-респіраторні захворювання тощо), розкривали питання морального, фізичного та психологічного стану і розвитку в дітей (стрес, депресія, агресія тощо), пояснювали правові засади відповідальності батьків у процесі виховання, піднімали питання відносин у сім'ї та українських традицій тощо.

Вивчення архівних матеріалів [219; 220; 221; 222; 224; 232] свідчить про те, що на третьому етапі, у вищезазначених лекторіях, Товариство «Знання» України спільно з НАПН України започаткували **психолого-педагогічні консультації для батьків**, які у 2000-х роках набули системного характеру. Так, у лекторіях м. Києва (2001–2012 рр.) з практичними порадами перед батьками виступили: акад. НАПН України І. Бех, док. псих.н. С. Болтівець, директори і педагоги кращих гімназій м. Києва, вчені Інституту обдарованої дитини Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. В їх промовах до батьків йшлося про формування у ранньому віці працелюбності та майстерності до майбутньої професії, про розвиток ділових якостей, почуття відповідальності перед професією та суспільством, про здатність працювати в умовах ринкових відносин, готових до цивілізаційної підприємницької діяльності тощо.

Варто відзначити, що на третьому етапі громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України батьківські лекторії при загальноосвітніх школах, ліцеях, гімназіях, коледжах, дошкільних навчальних закладах, залишилися як форма роботи педагогів із батьками, утім без участі членів Товариства. Починаючи з 2000-х років, набувають поширення електронні версії батьківських лекторіїв при освітніх установах, а також на освітніх інтернет-платформах (наприклад, Всеосвіта, Основа та ін.). Вони порушували аналогічні теми, що й лекторії на кшталт «Батьківське щастя». Такий збіг пов'язаний з реалізацією державної політики інституту сім'ї, яка передбачала необхідність проведення глобальних заходів щодо зміцнення сім'ї, розвитку соціального обслуговування, розв'язання проблем сім'ї.

У межах третього етапу громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України було започатковано новий напрям педагогічної просвіти батьків –

науково-просвітницькі центри (НПЦ). Так, НПЦ «Виставки, ярмарки, презентації», заснований у 1991 р. Київською обласною організацією Товариства «Знання» України, організував тематичні виставки для батьків та дітей, популяризуючи досягнення України в галузі освіти, науки, культури, мистецтва та гуманітарній сфері. Під час виставок для батьків організовувалися семінари, круглі столи, презентації від українських та закордонних фахівців у галузі педагогіки та психології, де обговорювалися актуальні проблеми вдосконалення процесу навчання і виховання дітей, питання впровадження інноваційно-педагогічних технологій та інформаційно-комунікаційних систем. Це сприяло обміну досвідом між закордонними та українськими фахівцями. Щорічно НПЦ «Виставки, ярмарки, презентації» організовував освітянські виставки, присвячені вибору майбутньої професії, які з 2000-х років ставали наймасштабнішими та посіли високі рейтинги в Україні. Наприклад, у міжнародній виставці «Освіта та кар'єра – абітурієнт 2011» (2010 р., м. Київ) взяли участь 99 ЗВО України та 49 закордонних ЗВО (Естонія, Польща, Швейцарія, Греція, Німеччина, Чехія, Кіпр, Великобританія, Латвія, Литва, Росія, Канада, Туреччина, США, Ізраїль та ін.), 40 видів навчальних курсів, 26 міжнародних організацій та освітніх агенцій, 8 видавництв, 4 інтернет-проекти, 15 професійно-технічних навчальних закладів та коледжів України. Виставку відвідало понад 10 тис. відвідувачів, серед яких переважна більшість абітурієнти та їх батьки. У 2011 р. на аналогічній виставці було представлено понад 200 провідних навчальних закладів, освітніх агенцій, видавництв. Виставку відвідало понад 15 тис. відвідувачів [232, арк. 9-10].

Нововведенням стала педагогічна просвіта батьків у галузі права, яка здійснювалася на громадських засадах через науково-просвітницькі центри (наприклад, НПЦ «Конфліктологія та переговори» (м. Київ)), «Університети правових знань», кінолекторії, спеціальні юридичні виставки. З метою підвищення правової освіти батьків, фахівці в галузі права роз'яснювали основні положення державної сімейної політики, нормативно-правові документи, що сприяли б створенню сприятливих умов для повноцінного розвитку та виховання дітей,

гармонійному фізично-оздоровчому та культурно-освітньому розвитку, поліпшенню матеріальних умов життєдіяльності та забезпеченню охорони здоров'я сім'ї.

Варто відмітити й те, що у зв'язку з інформатизацією суспільства набули поширення нові форми педагогічної просвіти: вебінари, семінари-практикуми, майстер-класи, педагогіко-психологічні консультації для батьків та майбутніх батьків тощо, які організовувало Товариство «Знання» України.

Особливістю цього етапу стало й те, що педагогічна просвіта батьків здійснювалася виключно на добровільних засадах, а не за вказівкою владних органів. Утім Товариство «Знання» України на договірних умовах постійно виконувало державні замовлення і сприяло впровадженню державних програм, які стосувалися педагогічної просвіти батьків. Пріоритетними змістовими напрямками педагогічної просвіти батьків виявилися ті, що стосувалися духовно-культурного, інтелектуального, морально-етичного, освітнього розвитку дітей на засадах національних традицій та забезпечення належних умов для їх фізичного розвитку. На перший план висувалися формування морально-правової культури дітей і батьків, покращення демографічної ситуації (планування сім'ї, захист матері й дитини, формування у майбутніх батьків відповідального ставлення до репродуктивного здоров'я тощо), активна пропаганда здорового способу життя дітей і батьків, генерація відповідального батьківства та безпечного материнства, забезпечення сприятливих умов для виховання, освіти і розвитку дітей, покращення житлових умов сім'ї, соціального забезпечення її членів тощо.

Отже, характерними ознаками педагогічного всеобучу батьків на третьому етапі громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України стали: відмова від радянського способу організації педагогічного всеобучу батьків, що спостерігався на першому та другому етапах; занепад окремих форм («Шкіл молоді матері», «Шкіл для батьків», консультаційних пунктів при дитячих і жіночих консультаціях, консультації при жіночих клубах), реорганізація набутих (батьківські лекторії) та поширення нових (вебінари, семінари-практикуми, майстер-класи; педагогіко-психологічні консультації для батьків та майбутніх батьків) форм роботи; наповнення педагогічного всеобучу батьків новим змістом, що був

пов'язаний з демократичними трансформаціями, національним відродженням, розвитком гуманістичних ідей та розвитком громадянського суспільства в Україні. Виявлено, що суспільно-політична та соціально-економічна нестабільність на початку цього етапу викликала труднощі під час організації педагогічного всеобучу батьків. Саме це стало чинником занепаду окремих форм педагогічного всеобучу батьків та започаткуванню комерційних форм роботи, що в результаті звузило батьківську аудиторію та динаміку прочитаних лекцій на педагогічну тематику.

2.3. Підготовка та друк науково-популярних і літературно-художніх видань

У ході наукового пошуку встановлено, що важливим напрямом громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні у період другої половини ХХ – початку ХХІ ст. була підготовка та друк науково-популярних і літературно-художніх видань. Саме через публіцистику на визначених етапах діяльності Товариства можна простежити специфіку розвитку різних галузей знань та з'ясувати роль окремих діячів науки, освіти, культури та політики у цих процесах.

На підставі вивчених нормативно-правових документів [128; 248; 249; 250; 251; 252; 253; 254; 255], архівних матеріалів ЦДАВО України [145; 147; 152; 154; 158; 159; 162; 171] та поточного архіву Товариства «Знання» України [215; 218; 219; 220; 221; 222; 233; 234; 235; 236; 237], з проблематики дослідження констатуємо, що підготовка та друк науково-популярних і літературно-художніх видань Товариством «Знання» в Україні відповідає трьом етапам, що визначені в нашому дослідженні.

У процесі наукового пошуку встановлено, що видавнича діяльність «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» закріплювалася ст. 2 Статуту (1947 р.), за яким діяло Товариство на початку першого етапу [128, с.3] – «видавництво, поширення журналів та науково-популярної літератури».

Виявлено, що видавнича діяльність «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» на першому етапі охоплювала підготовку й друк таких видань, як: науково-популярна література (газети журнали, брошури), науково-методичні матеріали (посібники, наочні матеріали, інформаційні бюлетені тощо).

Зазначимо, що з 1947 р. друк названих видань, а також стенограм засідань та лекцій покладався на видавництво «Радянська Україна» (постанова №797 Ради Міністрів УРСР від 4 червня 1947 р.)» [163, арк. 8]. З цього ж року згідно з наказом Ради Міністрів СРСР редакції газет «Радянська Україна», «Правда України», «Київська правда» та журналів «Пропагандист і агітатор», «Партробітник України», «Україна і Дніпро», «Наддніпрянська правда» публікували рецензовані Лекційним бюро лекції. [163, арк. 14]. Коло тем, які порушувало «Українське товариство з поширення політичних і наукових знань» у цих виданнях було досить широким: публікації на актуальні суспільно-політичні теми, рекомендації щодо вдосконалення лекційної діяльності, популяризація радянської науки, освіти, культури, досягнень промисловості, сільського господарства тощо.

Вивчення архівних матеріалів [128; 145; 147; 152; 154; 158; 159; 162; 171] дає підстави свідчити, що впродовж першого етапу «Українське товариство з поширення політичних і наукових знань» на постійній основі видавало брошури-стенограми лекцій. Щорічно на кожну секцію від Науково-методичного відділу Товариства покладався обов'язок розроблення й видання тематичних брошур відповідно до галузі секції. Також брошури розробляли правління республіканського Товариства та його обласні відділення. Для підготовки брошур щоквартально до обласних організацій «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» надсилали тематику та періодичні плани лекцій від імені голови тієї чи іншої секції. Підготовлена брошура перед друком проходила процедуру рецензування (відповідно до протоколу № 24-РЗ від 15 серпня 1950 р. «Про рецензування текстів лекцій, брошур-стенограм організацій Товариства») [147, арк. 133] і затверджувалася на засіданні бюро відповідної секції чи обласного бюро правління. Кількісно-якісна видавнича діяльність брошур обов'язково підлягала

звітності перед президією правління «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань».

Серед основних вимог до змісту брошур з урахуванням галузевих секцій на першому етапі видавничої діяльності Товариства були такі:

- у галузі історії та філософії: роз'яснення ідей Сталінського короткого курсу історії ВКП(б), творів про нації СРСР, ідеї марксизму-ленінізму, досвіду радянського будівництва в СРСР, пропаганда Великої Жовтневої Соціалістичної Революції. У пропаганді особливе місце мала посідати історія виникнення і розвитку народної демократії, історія національно-визвольної боротьби в колоніальних країнах, революційний рух у капіталістичних країнах Західної Європи та Америки;

- у галузі економічних знань: роз'яснення питань економіки з позиції марксистсько-ленінської політичної економії; системне висвітлення у позитивному ракурсі розвитку народного господарства СРСР у порівнянні з капіталістичними країнами, виконання держплану; показ переваг матеріально-культурного рівня життя радянського народу; широка пропаганда значення соціалістичного змагання у виробництві, с/г, досягнень окремих цехів, заводів; популяризація методів підвищення виробничого потенціалу, праці передовиків-новаторів тощо;

- у галузі держави і права, міжнародній та військовій сферах: демонстрація переваг радянського суспільного і державного устрою; популяризація Сталінської Конституції – конституції переможного соціалізму; викриття, відверта критика демократії, зокрема, державного устрою США та інших країн капіталістичного табору; роз'яснення миролубної політики СРСР; пропаганда ідей радянського патріотизму, героїчних перемог радянської армії тощо.

- у галузі науково-атеїстичних та природничо-наукових знань: всебічне роз'яснення матеріалістичного розуміння Всесвіту, природи та суспільства, викриття релігійної ідеології, народних забобонів, просування праць І. Павлова, популяризація відкриттів у галузі фізики та хімії;

- у науково-технічній галузі: популяризація радянської науки і техніки, ролі винахідників, новаторів та їх світового значення;

- у галузі літератури та мистецтва: посилена пропаганда радянської літератури та мистецтва, творів лауреатів Сталінської премії, ознайомлення широкого загалу з літературою та мистецтвом СРСР та іноземних країн [147, арк. 222-226].

- у галузі педагогіки та психології: популяризація комуністичної моралі, побуту й здорового способу життя серед радянського населення [147; 154].

Брошури-стенограми готували члени обласних відділень та їх галузевих секцій, а також правління «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань». Видавало їх «Українське товариство з поширення політичних і наукових знань», однак окремі з них – Всесоюзне товариство з поширення політичних і наукових знань».

Наприклад, обласні відділення «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» на першому етапі надрукували такі брошури-стенограми, спрямовані на самоосвіту населення: «Сучасне наукове уявлення про Всесвіт» (300 примірників), «Жінка і релігія» (500 примірників), «Походження релігійних обрядів і свят» (300 примірників), «Що таке сектантство?» (500 примірників), «Міф про загробне життя» (500 примірників), «Наука і релігія про життя і смерть» (400 примірників), «Науково-атеїстичне виховання дітей у сім'ї» (1000 примірників) тощо [167, арк. 30].

Галузеві секції біологічних, медичних і геолого-географічних наук видали такі брошури-стенограми, з метою самоосвіти населення: «Земна кора, її структура і розвиток» (проф. В. Бондарчук), «Процес пізнання як робота мозку» (к.мед.н. Є. Рушкевич), «У Китайській народній республіці» (к.мінер.н. В. Лебединський), «Алкоголізм – велике зло» (Є. Бойко), «Біохімія раку» (док.біол.н. В. Короткоручко), «Чудодійні речовини – антибіотики» к.біол.н. Б. Затуловський), «Хімія і технічний прогрес» (к.хім.н. М. Голованов), «Полімерні матеріали та їх застосування в техніці» (З. Міцкевич), «Розвиток виробництва синтетичних матеріалів – важливе народногосподарське завдання» (Л. Профатилова) та ін. [167, арк. 36-37].

Правлінням «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» було видано брошури-стенограми: «Ленін про незнищуваність матерії і

руху» (В. Готт, м. Київ), «Науково-атеїстичне виховання в сім'ї» І. Пакшин, м. Київ), «Православ'я як різновидність християнства» (М. Копаниця, м. Харків), «Сучасний католіцизм» (Д. Похилевич, м. Львів), «Правда про печери і моці Києво-Печерської Лаври» (М. Петренко, м. Київ), «Про свята християнської релігії» (Д. Красицький, м. Київ), «Про так званих «святих» та їх моці» (В. Шиденко, м. Київ), «Сучасні релігійні сектантські організації (Довідковий матеріал)» (І. Узков, м. Київ), «Науково-атеїстичне виховання в сім'ї», «Єговізм на службі американських імперіалістів» (А. Юдін, м. Станіслав), «Атеїзм Т. Г. Шевченка» (М. Челак, м. Харків), «Використання в атеїстичній пропаганді української художньої літератури» (М. Карпов, м. Чернігів) та ін. [154, арк. 10, 12; 167, арк. 27].

Водночас «Українським товариством з поширення політичних і наукових знань» розповсюджувалися серед населення УРСР брошури-стенограми, що були видруковані «Всесоюзним товариством з поширення політичних і наукових знань»: «Марксизм-ленінізм про комуністичну мораль», «Моральне обличчя радянської людини», «Шлюб і сім'я в соціалістичному суспільстві», «Здоровий побут – застава здоров'я та довголіття», «Працездатність людини і шляхи її підвищення», «Вплив алкоголю на нервово-психологічну діяльність», «Наукові основи раціонального харчування», «Релігія, обряди та їх шкода», «Фізична культура – важливий засіб укріплення здоров'я трудящих», «Основи особистої гігієни», «Любов, шлюб, сім'я при соціалізмі», «Раціональний режим праці та відпочинку», «Працездатність людини та шляхи її підвищення», «Боротьба за здоровий та культурний побут невід'ємна частина комуністичного виховання радянських людей» тощо [154, арк. 34-35, 58-63; 167, арк.30, 37-38].

Зауважимо, що з кожним роком кількість найменувань брошур та їх тираж зростав. Так, у 1956 р. видано 265 найменувань брошур, загальним тиражем 2426105 примірників, у 1957 р. – 347 найменувань, 3007900 примірників, а в 1958 р. (І півріччя) 181, 2182350 примірники [160, арк. 14].

Утім у процесі дослідження встановлено, що з ухвалою постанови ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» (від 9 січня 1960 р.), тематика лекційної та видавничої діяльності брошур-стенограм дещо змінилася.

Названа постанова зобов'язувала «Українське товариство з поширення політичних і наукових знань» посилити глибоку й всебічну пропаганду серед широких верств населення політики побудови комуністичного суспільства. Зважаючи на це, президією правління Товариства було підписано розпорядження (протокол № 23 від 13 січня 1960 р.) про неухильне виконання вищезазначеної постанови [143, арк. 18]. Як наслідок, посилилася пропаганда сільськогосподарських наук через видавництво брошур, що пов'язано з вимогами реалізації «семирічного плану» (1959–1965 рр.), яким передбачалося виконання надпрограм у цій галузі. Також цьому сприяло ухвалення Радою Міністрів та ЦК КП УРСР постанови №1763 «Про скликання сесії сільськогосподарських наук» [143, арк. 1-2], що передбачала виконання рішень XXII з'їзду КПРС і настанов М. Хрущова щодо розвитку цієї галузі у дусі «колективізації». На виконання цієї постанови було залучено 400 членів «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань», серед яких керівники і провідні працівники науково-дослідних інститутів, с/г станцій, вищих навчальних закладів, представників радянських партійних і сільськогосподарських органів, районних дослідно-показових господарств [143 арк. 1-2; 142].

Це послугувало підставою зміни тематики брошур. Поширення набули такі: «Мій досвід вирощування високого врожаю кукурудзи та цукрових буряків», «Комплексна механізація сільськогосподарського виробництва», «Передові методи праці у вугільній промисловості» [147, арк. 123], «Н. Крупська – видатний радянський педагог», «Непереможна сила логіки у творах В. Леніна», «Комунізм і праця – нероздільні», «Керівництво дитячим читанням у сім'ї», «Трудове виховання дітей у сім'ї» [146, арк. 3-5], «Мічурінська наука» тощо [154, арк. 45].

Вивчення архівних матеріалів ЦДАВО України [151; 154; 161; 164; 165; 166; 169; 172; 173; 178; 191; 192] дає підстави свідчити, що окрім пропагування побудови комуністичного суспільства та ідеології КП, на першому етапі поширення набули теми присвячені алкоголізму, а саме його згубному впливу на людину, працездатність особистості, а також теми шлюбу, любові, сім'ї, здорового харчування, основ гігієни та фізичної культури трудящих. Авторами цих брошур були переважно члени «Українського товариства з поширення політичних і

наукових знань» секцій педагогіки та психології, фізичної культури та спорту, економіки, медицини, а також очільники республіканського рівня, обласних та рівневих організацій. Також набули поширення брошури, що ознайомлювали суспільство «з демократичними принципами судів щодо зміцнення соціалістичної законності» [154, арк. 23].

Так, правлінням «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» упродовж 1960 – 1962 рр. було видруковано такі брошури: «Риси сучасника» (про моральний кодекс будівника комунізму, І. Василець), «Щастя – в праці» (Л. Боровська), «Громадськість у боротьбі за зміцнення правопорядку» (В. Русін), «Вплив алкоголю на потомство» (М. Поліщук), «Особиста гігієна – запорука здоров'я» (Г. Дудар), «Моральний кодекс – закон нашого життя» (С. Капро), «Людина майбутнього виховується сьогодні» (Б. Баєв) [170, арк. 54], «Алкоголізм – соромний пережиток минулого», «Алкоголізм – ворог здоров'ю», «Алкоголізм і боротьба з ним», «Алкоголізм – ворог високого виробництва» [154, арк. 34].

У ці ж роки правліннями обласних відділень було видано низку брошур на допомогу лекторові, присвячені ідеологічним темам та питанням запобігання пияцтву. Серед брошур суспільно-політичного спрямування були такі: «У дружбі – наша сила» (тираж 30 тис. прим., автор), «Комунізм і особиста власність» (30 тис. прим.), «У мистецтві управління – ключ до успіху» (тираж 30 тис. прим., автор), «Передове, прогресивне – масам» (тираж 30 тис. прим.), «Яскраві сторінки спільної боротьби» (тираж 30 тис. прим.) та ін. [170, арк. 32-35]. Наприклад, правління Донецького обласного відділення видрукувало брошуру на тему: «Алкоголізм – соціальне зло», правління Одеського обласного відділення – «Боротьба з пияцтвом – справа всієї громадськості», правління Херсонського обласного відділення – «Комунізм і праця – нероздільні», правління Закарпатського обласного відділення – «Громадськість у боротьбі за зміцнення правопорядку» тощо [170, арк. 54].

Зазначимо, що у зв'язку з ухвалою постанови ЦК КПУ «Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих УРСР» (від 9 жовтня 1962 р.) [170, арк. 84], широко розгорнулася пропаганда цього питання через друк брошур на атеїстичні теми, які попередньо було прочитано в лекторіях, як-от:

«Критика догматики сучасного сектантського богослов'я», «Марність намагань сектантів пристосуватись до радянської дійсності», (В. Сарбей), «XXII з'їзд КПРС і подолання релігійних пережитків у свідомості трудящих» (Н. Степанов, М. Трояновський), «Критика ідеології сучасного православ'я» (В. Колобков), «Іудаїзм і його мораль» (Т. Кичко), «Ідеологія і мораль сучасної секти» (Н. Сафронова), «Про сучасне старообрядництво» (М. Кольцов), «Про ідеологію і мораль сучасної секти п'ятидесятників» (Я. Мамонтов), «Про чітку систему науково-атеїстичного виховання» (Ф. Олещук), «Сучасне богослов'я і наука» (Ю. Левада), «Про впровадження нових радянських обрядів» (Г. Пінчук), [170, арк. 85], «Чого варті біблійні твердження?» (П. Козік), «Про релігійну мораль» (В. Діденко), «Не до бога, а по медичну допомогу» (І. Пасічник) [170, арк. 88].

У процесі науково-педагогічного пошуку встановлено, що на окресленому етапі (1947–1962 рр.) «Українське товариство з поширення політичних і наукових знань» видавало також малоформатну художньо-публіцистичну літературу, яка розповсюджувалася серед його лекторів та членів. На відміну від брошур-стенограм, ця література була художньо ілюстрована, її зміст наповнювався науковими фактами та методичними рекомендаціями, в яких автори ставили своїм завданням допомогти лекторам і пропагандистам у підборі ілюстрацій, наочного матеріалу, художньої літератури, книг тощо. Це сприяло підвищенню рівня лекторської майстерності лекторів та членів Товариства. Авторами художньо-публіцистичної літератури були переважно кандидати наук різних галузей знань, а також інженери, журналісти, бібліотекарі, досвідчені лектори Товариства тощо. Ціна одного примірника складала п'ять радянських копійок (5 коп.), тираж 30–40 примірників. Друк здійснювався переважно українською мовою. Наприклад, серед художньо-публіцистичної літератури набули поширення такі: «Використання художньої літератури в лекціях» (лекторка Тов. І. Радовська), «Роль ілюстрацій у читанні лекцій» (к. п. н. О. Нікіфорова), «Методика проведення бесіди» (лекторка Тов. Л. Криваткіна), «І клімат буде нам підвладний» (к. геогр. н. І. Бучинський), «Крізь земну кору» (інженер-геолог В. Пермяков), «Чому і навіщо рослина зростає» (к. хім. н. М. Морехін) та інші [152].

Установлено, що на першому етапі «Українське товариство з поширення політичних і наукових знань» щорічно розробляло тематичний план видань (див. Додаток Л). Цим планом передбачалося збирання замовлень на літературу. Його було розіслано директорам облкниготоргів, головам правлінь обласних і районних споживспілок, начальникам обласних контор «Союздруку», районним конторам зв'язку, директорам і завідувачам книжкових магазинів, директорам обласних бібліотек. Після одержання тематичного плану книжкові магазини і райконтори зв'язку разом із зацікавленими організаціями (бібліотеками, клубами, навчальними закладами, колгоспами, підприємствами тощо) та читачами мали обговорити його не пізніше, як через 25 днів після одержання, надіслати своє замовлення на вкладеному бланку: магазини споживчої кооперації «Укркниги» – до облкниготоргу, райконтори зв'язку – до обласного відділу «Союздруку». Замовлення мали бути підписані керівником відповідної організації з вказаною кількістю примірників по кожній назві [168, арк. 28]. Розроблення тематики цього плану і його наповнення покладалися на кожну окрему секцію. План, як правило, містив брошури і художньо-публіцистичну літературу, що була розрахована на широкі версти читачів-робітників, колгоспників, інтелігенцію, молодь, людей різного віку і різних професій. Окрім цього, така література мала слугувати в нагоді лекторам, агітаторам, пропагандистам, що повсякденно займалися популяризацією політичних і наукових знань. Тематичний план було розподілено за такими рубриками літератури: суспільно-політична, науково-атеїстична, бесіди з вірянами, економічна, сільськогосподарська, науково-природнича, науково-технічна, література і мистецтво, література для молоді, художньо-публіцистична, методична, наочні посібники для лекційної пропаганди наукових знань [168; 171]. Наведемо приклади: «Національний дохід України» (30 тис. прим. Автор І. Доценко широко розкриває роль і значення суспільних фондів споживання для подальшого просування до комунізму), «Ціна і ціноутворення на сучасному етапі комуністичного будівництва» (30 тис. прим. Автор П. Колесніков розкриває порядок встановлення цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, а також шляхи поліпшення організації планування цін при будівництві комунізму), «Суспільні фонди

споживання» (30 тис. прим. Автор А. Рокитко показує роль і значення суспільних фондів споживання, які будуть постійно зростати та яким чином настане достаток матеріальних і культурних благ.) (з економічної літератури); «Україна на міжнародній арені» (30 тис. прим. Автор П. Удовиченко показує з одного боку Радянську Україну як складову і невід'ємну частину Радянського союзу, з іншого – суверенною, могутньою, індустріальною, колгоспною державою.), «Зріють грона народного гніву» (30 тис. прим. Автор Є. Безродний докладно аналізує процеси, які відбувалися на той час в латиноамериканських країнах – згуртування політичних сил, а також успіхи і роль компартій.) (література з міжнародних відносин і зовнішньої політики); «Сучасні теплові електростанції» (25 тис. прим. Автор Д. Перлін аналізує кращі проєкти теплових електростанцій та способи оптимізації їх роботи.), «Техніка нашого завтра» (25 тис. прим. Автор В. Гаврилов розповідає про конструкторів, інженерів і техніків, які працюють над створенням нових видів машин, приладів, верстатів-автоматів, автоматичних ліній, які дадуть можливість помножити результати праці та докорінно змінити її характер.) (науково-технічна література); «Національне та інтернаціональне в літературі» (30 тис. прим. Автор Є. Шабліовський на матеріалі класичної і сучасної літератури розповідає про діалектичний зв'язок кращих національних традицій з інтернаціональними, загальнолюдськими, про внесок кожної національної літератури у прогресивну загальнолюдську культуру та мистецтво.), «Вихователь моралі і краси» (30 тис. прим. Автор П. Тернюк на конкретних прикладах роботи окремих театрів показує, як український театр на всіх етапах соціалістичного будівництва допомагав КП у справі ідейного виховання трудящих.) (література і мистецтво); «Два світи дві системи освіти» (30 тис. прим. Автор В. Смаль розповідає про корінну відмінність системи освіти і виховання в країнах соціалізму від системи в капіталістичних країнах.), «Розвиток здібностей дітей у процесі навчання і праці» (30 тис. прим. Автор Г. Костюк висвітлює в доступній для широкого кола читачів формі питання про природу людських здібностей, про значення суспільних умов у формуванні характеру людини.), «Школа, сім'я, громадськість» (30 тис. прим. Автор М. Шаповал описує досвід спільної роботи школи, сім'ї і громадськості з

комуністичного виховання учнів у світлі рішень історичного XXII з'їзду КПРС та нового закону про школу.) (література з питань педагогіки); «Їх життя – горіння» (30 тис. прим. Автор Я. Блудов розповідає молоді про видатних діячів КП і Радянської держави), «Шляхи крилатої юності» (30 тис. прим. Автор Ю. Яковенко розповідає про величезні блага, які дала Радянська влада молоді, про її великі права і почесні обов'язки, про самовіддану працю комсомольців, юнаків і дівчат Радянської України) (література для молоді) [168; 171].

У ході науково-педагогічного пошуку встановлено, що впродовж першого етапу громадсько-просвітницької діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» було започатковано друк власних журналів. Одним із перших вийшов друком журнал «Наука і життя» (див. додаток М). Його засновано в 1951 р. як науково-популярне видання та орган пропаганди науки і знань «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань». Починаючи з 1954 р., видавництво журналу офіційно було передано під контроль видавництва ЦК КП УРСР (постанова № 3456 президії правління «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» від 7 вересня 1953 р.). Починаючи із січня цього ж року, річний тираж журналу складав 360 тис. примірників, що на третину більше у порівнянні з 1951 р. (див. табл. 2.1, с. 138) [152, арк. 98-100; 184, арк. 25]. Упродовж визначеного етапу на сторінках науково-популярного журналу «Наука і життя» систематично розміщувалися матеріали, присвячені досягненням радянської науки і техніки, популяризувався досвід передовиків-новаторів промислового виробництва та сільського господарства (зростання показників урожайності, розвиток тваринництва, випуск продукції промислового виробництва тощо). Також на сторінках цього журналу публікувалися дослідження радянських учених, висвітлювалося наукове життя капіталістичних країн. На їхньому фоні автори публікацій підкреслювали досягнення радянської науки і виробництва. До друку було залучено значне коло авторів, серед яких українські вчені та лекторський склад «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань».

З'ясовано, що, починаючи з 1954 р., «Українське товариство з поширення політичних і наукових знань» спільно із «Всесоюзним товариством з поширення

політичних і наукових знань» розпочали випуск щомісячного науково-політичного журналу «Міжнародне життя». У 1959 р. тираж журналу складав 60 тис. примірників. Крім того, 16 тис. примірників було видано англійською мовою та надіслано за кордон. На шпальтах цього журналу розкривалися питання політичного та міжнародного життя радянської держави. Зміст статей містив нормативно-правові документи з історії міжнародних відносин, мемуари дипломатів, державних діячів тощо. Наприклад, окремі статті були присвячені історії Німецької Демократичної Республіки, США, Китаю тощо. Статті, що стосувалися зовнішньої політики СРСР, охоплювали період 1921 – 1962 рр. [162].

Водночас питання антирелігійної пропаганди, здобутки природничих наук, популяризація радянського способу життя, обрядів і традицій висвітлювалися у науково-популярних журналах «Наука і релігія» (заснований у 1955 р.) [154, арк. 57] та «Войовничий атеїст» (заснований у 1960 р.) [126]. Досить поширеним став науково-популярний щомісячний журнал «Наука і релігія», заснований за сприяння членів «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» А. Зінон'євої та С. Худякова. Його тираж на початку 1960-х років складав 75 тис. примірників, а у 1970-х – 390 тис. примірників. Цей журнал виходив друком російською мовою та розповсюджувався на території всього СРСР, зокрема, й УРСР. На шпальтах журналу висвітлювалася антирелігійна тематика через призму різних наук, як-от: «Медицина у боротьбі з релігійними забобонами та знахарством», «З історії боротьби науки з релігією (М. Коперник, Дж. Бруно, Г. Галілей, М. Ломоносов)», «Російські вчені у боротьбі з ідеалізмом і релігією (І. Сеченов, І. Мечников, Д. Менделєєв, І. Павлов)», «Мічурінська біологія та її значення у боротьбі проти ідеалізму та релігії», «Комуністичне виховання трудящих і подолання релігійних забобонів», «Релігія – ворог науці», «Сім'я та релігія», «Ставлення релігії до жінки», «Атеїстичне виховання у школі», «Чому бувають сонячні і місячні затемнення», «Як дізнаються відстань до небесних тіл», «Внутрішня будова Землі», «Звідки беруться Земля і планети», «Виникнення і розвиток рослинного світу», «Як радянська людина отримує рослинний і тваринний світ», «Дарвінізм і релігія», «Наука і релігія про засуху», «Чи існує «душа»?», «Сон і

сновидіння», «Ватикан на службі у американського агресора», «Марксизм-ленінізм про релігію та шляхи її подолання» тощо [154, арк. 57-59].

Наведемо приклади заголовків і щомісячного науково-популярного журналу «Войовничий атеїст»: «Про ідеологічне пристосовництво сучасного духовенства», «Релігія і гуманізм», «Побут і релігія», «У світле майбутнє з науковими переконаннями», «Неспроможність сектантського віровчення», «Про душі «святих»», «Комунізм і християнство про мету життя», «Шість днів чи вічність?» тощо. Матеріали на ці теми подавалися під рубрикою «Свята праці і щастя». Надрукований матеріал викликав широкий відгук у читачів. Найбільш поширеною була така тематика: «Громадою на пережитки минулого», «У світі, який ми творимо» тощо. Наприклад, на шпальтах цього журналу зустрічаємо матеріали, що розкривають організацію праці в колгоспі ім. Кірова на Волині та в колгоспі «Дружба» на Вінниччині [170, арк. 55]. Динаміку видавничої діяльності цього журналу «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» на першому етапі наведено в таблиці 2.1. (див. табл. 2.1, с. 138).

Підкреслимо, що на визначеному етапі (1947–1962 рр.) «Українське товариство з поширення політичних і наукових знань» окрему увагу приділяло поширенню педагогічних знань серед населення, зокрема через видавництво популярної літератури. Крім вищезгаданого журналу «Наука і життя», питання педагогічної просвіти, кращі лекції на педагогічну тематику друкували газети «Радянська освіта» [152, арк. 28] – газета призначалася для вчителів і працівників освіти (виходила в Києві двічі на тиждень). Зокрема, тут публікувалися статті, що стосувалися формування дисциплінованості учнів у школі, методів їх фізичного виховання, ролі сім'ї, комсомольських та піонерських організацій у вихованні, також наголошувалося на загальнодержавному значенні усіх цих питань [121].

Наголосимо, що організаційна та авторська робота з написання публікаційного матеріалу протягом першого етапу оплачувалася. Так, автори та організатори видавничого відділу «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» отримували від 25 до 180 крб. на рік [196, арк. 31].

Динаміку видавничої діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» на першому етапі представлено у таблиці 2.5 (див. табл. 2.5 на с. 190).

Таблиця 2.5

**Динаміка видавничої діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань»
1948–1962 рр. [196, арк. 25].**

Рік	Брошури (кількість тем)	Тираж тис/прим.	Журнал «Наука і життя» (кільк. один.)	Тираж тис/прим.	Журнал «Войовничий атеїст» (кільк. один.)	Тираж тис/прим.
1948	16	270	-		-	
1949	20	350	-		-	
1950	37	657	-		-	
1951	37	475	-	240	-	
1952	25	620	9	270	-	
1953	64	1916	12	360	-	
1954	47	1550	12	360	-	
1955	72	1581	12	360	-	
1956	95	2066	12	360	-	
1957	215	4246	12	454	-	
1958	270	5440	12	428	-	
1959	218	3829	12	313	-	
1960	228	4348	12	256	3	65
1961	256	4891	12	284	12	585
1962	157	3623	12	370	12	562

Дані таблиці 2.5 свідчать, що обсяги тиражу друкованої продукції «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань», починаючи з 1948 р., на прикладі брошур-стенограм та журналів «Наука і життя», «Войовничий атеїст» постійно зростали. З 1952 р. стабільно виходив друком журнал «Наука і життя». З 1957 р. помітно розширюється перелік і зміст тем у брошурах. Із 1961 р. зростають обсяги тиражу журналу «Войовничий атеїст».

Отже, впродовж першого етапу громадсько-просвітницької діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» видавнича діяльність позначилася поширенням популярної (журнали «Наука і життя», «Наука і релігія», «Войовничий атеїст») та науково-методичної (брошури-стенограми, методичні художньо-публіцистичні видання) літератури. Вона реалізовувала

функції: пропагування серед широких верств населення ідеології будівництва комунізму, інших суспільно-політичних тем; популяризації радянської науки, освіти, культури, досягнень промисловості, сільського господарства тощо.

У ході науково-педагогічного пошуку встановлено, що на другому етапі громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР особливої популярності набуває журнал «Войовничий атеїст». Зокрема, у 1963–1964 рр., на цьому акцентував увагу заступник голови правління Товариства Г. Кузовкін. Так, тираж журналу «Войовничий атеїст» у першому півріччі 1963 р. досяг 55 тис. примірників, що на 10 тис. примірників більше, ніж у 1962 р. [170, арк. 88]. Динаміку видавничої діяльності цього журналу представлено у таблиці 2.2. У 1967 р. цей журнал було перейменовано на «Людина і світ». Товариство «Знання» УРСР почало його видавати спільно з АН УРСР [126].

Вивчення архівних джерел [152; 171; 184] та історико-педагогічної літератури [33; 39; 43; 47; 48; 49; 123] засвідчило, що на другому етапі відбулися зміни у видавничій діяльності журналу «Наука і життя» (див. Додаток М). З 1965 р. цей журнал став виходити під назвою «Наука і суспільство» (див. Додаток Н). Додалися рубрики, присвячені розвитку таких галузей наукових знань, як: математика, фізика, астрономія, хімія, біологія. Провідними темами рубрик стали: роль науки у створенні нових технологій та технік у виробництві і на промисловості, важливість розвитку народного господарства. Актуальними стали теми розбудови атомних електростанцій, літакобудування, конструювання залізничних локомотивів, космічних кораблів, автотранспорту тощо. Зміст публікацій торкався питань електрифікації, телефонії та радіозв'язку. Актуальними залишалися статті, присвячені розвитку народного господарства, зокрема, с/г (див. табл. 2.2, с. 139) [4, с. 10-13].

Крім вищезгаданих рубрик, починаючи з 1970-х років, на сторінках цього журналу висвітлювалася педагогічна проблематика: наукові знання з окремих навчальних предметів, організація освітнього процесу у вищій школі (висвітлювалися теми точних наук у навчальних програмах технічних і сільськогосподарських ЗВО тощо), самоосвіта дорослих, педагогічна просвіта

батьків, навчання і виховання дітей дошкільного та шкільного віку. У статтях пропагувалася обов'язковість отримання загальної середньої освіти дорослим населенням, активно здійснювалася профорієнтаційна робота серед дітей та молоді з орієнтуванням на робітничі професії. На сторінках журналу впродовж 1970–1980-тих років акцентувалась увага на ролі піонерської організації у вихованні дітей.

Зауважимо, що основним завдання редакції журналу «Наука і суспільство» на цьому етапі була «наступальна пропаганда природничо-наукових знань, які формували в читача матеріалістичне світосприйняття, розкривали антирелігійну політику радянської влади та її ідеологічні погляди на державний устрій і суспільне життя» [152, арк. 98-100].

Утім наприкінці 1980-х років висвітлення педагогічної та ідеологічної проблематики на шпальтах журналу знизилося, що пов'язано з «перебудовою» і політикою гласності. Відбувся помітний перехід від позитивної оцінки соціалістичного шляху розвитку держави до негативної. Натомість, у статтях більше уваги стали приділяти морально-етичним темам.

Однак, починаючи з 1990 р., динаміка статей присвячена педагогічній просвіті на шпальтах журналу стала знову зростати. Змістове наповнення зосереджувалося на обговоренні педагогічних тем у національному контексті, що пов'язано з поступом України в бік незалежності. Також додалися статті про історію українського народу, культуру, традиції, видатних українців та політику в дусі демократії [137, с. 17-26].

Водночас, на етапі, що досліджується, Товариство «Знання» УРСР у 1965 р. започаткувало видання науково-методичного щомісячного журналу «Трибуна лектора» (див. Додаток О). На шпальтах цього журналу пропагувався радянський устрій, ідеологія КПРС, спрямована на окремі верстви населення: жінок, молодь, робітників підприємств, колгоспників, освітян тощо.

Окрім цього, журнал «Трибуна лектора» містив методичні матеріали для лекторів, пропагандистів та агітаторів. До методичних рубрик журналу належали такі: «На допомогу пропагандистам і слухачам системи політичної й економічної освіти», «Лекційна пропаганда: кроки перебудови», «Добре слово про лектора»,

«Програма школи юний лектор». У методичному матеріалі увага акцентувалася на змісті лекцій, які мали поширюватися лекторами, агітаторами про розвинений соціалізм, технічну революцію та її соціальні наслідки. У кінці 1980-х років у змісті статей відбулися суттєві зміни. Для лекторів у методичній рубриці журналу почали друкувати зразки нових інтерактивних форм лекційної діяльності: вечори запитань і відповідей, «круглі столи» за участю представників різних галузей, лекції-диспути. Окремо подавалися рубрики «Ваше здоров'я», «Лікувальник», присвячені профілактиці й лікуванню народними засобами різних захворювань та здоров'ю в цілому. Наприклад, у 1970–1980-х роках тематика присвячена здоров'ю була такою: «Рецепти лікування: астми, опіків на руках і ногах, остеохондрозу, відкладення солей», «Рецепти лікування: легенів, хребта, невритів, алергії», «Поради американського лікаря Д. Джарвиса. Високий кров'яний тиск (гіпертонія)», «Лікувальні властивості квасолі» тощо [123]. Окрім цього, журнал мав також рубрику «Сторінка гумору».

З'ясовано, що в 1966 р. Товариство «Знання» УРСР спільно з НАН України організувало друк науково-популярного щорічного журналу «Україна. Наука і культура» [184 арк. 25] (див. Додаток П). Його проблематика охоплювала розповіді, міркування, гіпотези в галузі науки, культури, мистецтва. Авторами були радянські вчені, літератори, митці.

Отже, що на відміну від першого етапу, на другому етапі видавнича діяльність Товариства «Знання» УРСР характеризувалася посиленою атеїстичною пропагандою в журналі «Войовничий атеїст» (з 1967 р. «Людина і світ»). Відбулися зміни в рубриках журналу «Наука і суспільство». У цьому журналі зросли обсяги статей присвячені науковим знанням з математики, фізики, астрономії, хімії, біології.

На другому етапі посиленою стала педагогічна просвіта. Зокрема, через публіцистичну діяльність журналу «Наука і суспільство» та науково-публіцистичні брошури, де висвітлювалася педагогічна проблематика, пов'язана з науковими знаннями окремих навчальних предметів, організація освітнього процесу в закладах вищої освіти, самоосвіта дорослих, навчання, виховання, фізіологічні особливості,

розвиток пам'яті, уваги, формування характеру дітей різних вікових категорій тощо. Також започатковано педагогічну серію видань. Її включено до тематичного плану Товариства «Знання» УРСР, чого не було на першому етапі. Відтепер тематичний план формувався так, щоб задовольнити запити батьків, школярів, учителів, молоді, як-от: «Естетичне виховання» (к. пед. н. Н. Артеменко), «Вчися на прикладах старших!» (зав. сектором ЦК КПУ С. Заволока), «Досвід виробничого навчання в школах УРСР» (директор інституту педагогіки Міністерства освіти О. Русько), «Формування основ наукового світогляду у школярів» (к. іст. н. В. Якубовський), «Молоді про видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави» (проф. Я. Блудов), «Твій найперший обов'язок. (Про виховання молоді в дусі готовності до захисту Вітчизни)» (к. пед. н. О. Кірпа), тощо [171, арк. 19-22].

Окрім цього, на другому етапі з'явилися змістовно конкретизовані методичні рекомендації для лекторів, які були включені до тематичного видавничого плану під рубрикою «Бібліотека лектора»: «Про культуру мови лектора», «Техніка мови», «Методика підготовки і читання лекцій на педагогічні теми», «Як провести диспут на тему: «Якою повинна бути людина комуністичного суспільства»» тощо [171].

На другому етапі Товариством «Знання» УРСР започатковано видання науково-методичного журналу «Трибуна лектора» з метою пропагування радянського устрою життя та ідеології КПРС спрямованої на різні верстви населення.

Динаміку видавничої діяльності Товариства «Знання» УРСР на другому етапі наведено у таблиці 2.6 (див. табл. 2.6 на с. 211).

Таблиця 2.6

**Динаміка видавничої діяльності Товариства «Знання» УРСР
1963–1967 рр. [184, арк. 25].**

Рік	Науков о- популяр ні брошур и (кількіс ть тем)	Тираж тис/ прим.	Журнал «Наука і суспіль ство» (кільк. один.)	Тираж тис/ прим.	Журнал «Людин а і світ» (кільк. один.)	Тираж тис/ прим.	Журнал «Україна. Наука і культура » (кільк. один.)	Тираж тис/прим.
1963	182	3423	12	348	12	642	-	
1964	154	3128	12	455	12	750	-	

продовження Таблиці 2.6

1965	134	3453	12	564	12	1025	-	
1966	138	4605	12	560	12	1148	1	90
1967	134	5000	12	581	12	1320	1	70

Дані таблиці 2.6 засвідчують швидке зростання тиражу журналів «Наука і суспільство» та «Людина і світ».

Аналіз архівних джерел [171; 179; 180] засвідчує той факт, що впродовж другого етапу було підготовлено і розповсюджено підписну науково-популярну серію брошур з педагогіки та психології (див. Додаток Р). Такі брошури видавалися щомісячно як республіканським Товариством, так і Всесоюзним Товариством «Знання» УРСР і поширювалися територією республіки. Зміст брошур охоплював питання основ педагогіки, ролі виховання у розвитку особистості, важливості розумового, морального, естетичного виховання, політехнічної освіти. Особлива увага відводилася сімейному вихованню, авторитету дорослих, вихованню в колективі тощо.

Отже, другий етап громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР характеризується активною видавничою діяльністю, розширенням переліку видань і поглибленням їх змісту.

Як свідчить аналіз архівних матеріалів [223; 224; 240; 247], на третьому етапі видавнича діяльність Товариства «Знання» України, вже як самостійної громадської організації, зазнає докорінних змін у визначеній тематиці, а також неабияких організаційних і фінансових труднощів. Так, у 1992 р. було скорочено штат видавничого відділу у зв'язку зі зменшенням обсягу друкованої продукції, значним підвищенням цін на поліграфічні, поштові послуги та папір (Рішення № 46 редколегії видавничого відділу Товариства «Знання» України від 20 січня 1992 р.) [247].

Для подолання цих та інших труднощів, у 1993 р. Товариством було розроблено «Концепцію відновлення і розвитку Товариства «Знання» України в сучасних умовах» [224], а також програму до цієї концепції «Інтелектуальний потенціал нації

як основа реального економічного і соціального прогресу України». Програма передбачала участь і співучасть Товариства «Знання» України у здійсненні національних науково-освітніх програм за такими напрямками:

- духовне відродження України;
- економіка, підготовка до ринкових відносин;
- екологія, екологічна грамотність населення;
- право, новітнє законодавство України;
- здоров'я нації;
- міжнародні відносини, національна безпека України.

Виконання вищезазначеної програми передбачалося здійснювати через розширену видавничу діяльність Товариства.

У ході науково-педагогічного пошуку встановлено, що, на окресленому етапі (1990–2018 рр.), видавнича діяльність Товариства «Знання» України реалізовувалася через власні поліграфічні бази: видавництво «Знання України» та Інформаційно-видавничий центр [10], а також через підготовку і друк науково-популярних журналів, газет, брошур, науково-методичного матеріалу, книг, посібників тощо. Поліграфічні бази Товариства друкували власні видання, а також за їх участю проводилася комерційна діяльність Товариства «Знання» України.

Зауважимо, що поліпшенню видавничої діяльності Товариства сприяла підтримка з боку влади, як-от: розпорядження (№ 72/96-рп від 28 березня 1996 р.) Президента України «Про заходи щодо підвищення рівня інформованості населення України про основні напрями державної політики» [76]. Цим нормативно-правовим актом передбачалося здійснювати регулярну підготовку й забезпечувати широкі верстви населення друкованими матеріалами з метою поширення та роз'яснення інформації про внутрішню та зовнішню політику України. У п. 4 цього розпорядження вказано на необхідність для міських та районних адміністрацій залучати до проведення інформаційної роботи громадських товариств, як-от: Товариство «Знання» України, «Просвіта», «Україна», а також інші громадські об'єднання, відомих учених, діячів культури й мистецтва, в тому числі на платній основі [76]. У 2001 р. Товариство «Знання» України зініціювало підготовку й

оприлюднення Указу Президента України «Про заходи щодо державної політики розвитку науково-просвітницької діяльності громадських організацій» № 316/2001 від 16 травня 2001 р.) [77], де зазначалося таке: «Підтримати ініціативу Товариства «Знання» України щодо активізації та підвищення ролі науково-просвітницької діяльності громадських організацій, повного використання їх організаційного, творчого та інтелектуального потенціалу». У свою чергу Кабінет Міністрів України 13 грудня 2001 р. видав розпорядження № 564-р «Про заходи щодо державної науково-просвітницької діяльності громадських організацій на період до 2004 р.» [78]. Це передбачало започаткування видання серії науково-просвітницької літератури з метою популяризації досягнень вітчизняної та світової науки, участі Товариства «Знання» України у щорічній виставці науково-популярних видань, фінансову підтримку. Це покращило поліграфічну базу Товариства та активізувало його видавничу діяльність.

У такий спосіб Товариством «Знання» України було налагоджено співпрацю з Кабінетом Міністрів України, обласними державними адміністраціями, НАН України, державними науковими та освітніми установами. [77; 226].

З 1991 р. Товариство «Знання» України поновило видання науково-популярного журналу «Наука і суспільство» [235; 236; 237; 238]. Однак, зміст статей журналу змінився. Пропаганду радянського світогляду і суспільного життя було замінено на популяризацію і пропаганду наукового потенціалу України, підтримку вчених та наукової молоді, праці яких сприяють утвердженню української державності та розвитку духовного потенціалу людини [235]. Водночас, починаючи з 1991 р., на сторінках журналу стали друкувати матеріали, які стосувалися розбудови української державності, національної системи освіти, науки, літератури, культурного відродження українських традицій. У статтях пропонувався новий підхід до вивчення історії України. Новим виявилось ставлення до релігії, підлягала критиці псевдонаука про знахарів, екстрасенсів, уфологів тощо. Започатковано рубрику «Біблія. Розділи з Нового завіту».

Утім, на початку 2000-х років ця рубрика зникає, журнал уникає публікацій статей на релігійну тематику. Наведемо приклади статей журналу «Наука і

суспільство»: «Українська держава. Якою їй бути?» (1991 р.), «Шлях у цивілізаційний світ» (1991 р.), «Січові стрільці в українській революції» (1992 р.), «До вшанування великого Кобзаря» (1992 р.), «Про трагічну долю української художниці Софії Зарицької» (1992 р.), «Перші кроки національної школи» (1993 р.) [49].

Наголосимо, що впродовж 1990-х – початку 2000-х років цей журнал зберігав рубрику присвячену педагогічній просвіті батьків. Автори розкривали проблеми СНІДу та профілактики цього захворювання, наркоманії та її наслідків серед дітей та молоді. Також на сторінках цього журналу Товариство інформувало громадськість про впорядкування особистого статевого життя молоді, виховання поваги до батьків, сімейних цінностей, збереження весільних, святкових, побутових традицій. Водночас з'являється рекламна інформація про семінари, навчальні курси (з отриманням сертифікатів міжнародного зразка) з менеджменту, бухгалтерії, системного адміністрування, маркетингу, іміджмейкерства тощо [137].

Упродовж 2000–2018 рр. журнал «Наука і суспільство» значно розширив тематику, поглибив зміст статей за такими рубриками: історія України; особистісний вимір; духовний світ України й українців: історичні витоки і виклики сьогодення; людина й довкілля; екологічна культура й екологічне виховання нації; фізичне здоров'я нації і проблеми медицини; знання: особистісний і суспільний вимір; інтеграція України в єдиний європейський союз та світовий суспільний простір; філософське-світоглядне осягнення світу і місце людини в ньому; історико-філософські розвідки; дослідження питань філософії культури, релігії, права, політики та соціальної філософії; конституційне право та проблеми державотворення; зміст і особливості цивільного, адміністративного, господарчого, фінансового, міжнародного права; реформування й інтенсифікація агропромислового виробництва; наука й виробництво тощо [236; 237; 238]. Так, на сторінках журналу було розміщено статті: «День державного прапора України», «Останній гетьман України» (2009 р.), «Євромайдан. Рік потому», «Європа як філософська тема і політична проблема», «Сучасні підходи до гуманізації та

гуманітаризації освіти» (2015 р.). Популярністю у читачів користувалися рубрики: «Гостра тема», «Постаті: Герої нації», «Перлини України» [227].

Зазначимо, що авторами журналу «Наука і суспільство» протягом третього етапу виступали вчені, викладачі, вчителі, діячі культури й мистецтва, професійні журналісти, громадські діячі та ін.

В аспекті досліджуваного питання науковий інтерес викликає той факт, що на цьому етапі припинилася співпраця Товариства «Знання» України з журналом «Наука і життя». Його видавництво перейшло до Товариства «Знання» Російської федерації.

Утім виявлено, що Товариству «Знання» України вдалося продовжити видавничу діяльність науково-методичного щомісячного журналу «Трибуна лектора», який з 1991 р. перейменовано на журнал «Трибуна». На третьому етапі його діяльність стала віддаленою від політики. У журналі друкувалися статті, присвячені досягненням українських учених у різних галузях знань, відкриття, біографії вчених, досвід роботи виробничих колективів, а також нариси про корифеїв української та світової науки. Матеріали розміщувалися під рубриками: «Актуальна тема», «Думка вченого», «Розповіді на ваше прохання», «Твої люди, Україно!», «Наша обкладинка», «Особистості нашої науки», «Ефективні лікарські рослини» та ін. [227]. Наведемо приклади статей, які розміщувалися у журналі на цьому етапі: «Працюємо, щоб воскресла Україна» (нарис М. Жулинського, 1991 р.), «Чи діждемося Вашингтона з новим і праведним законом? А діждемось колись...» (В. Чорновол, 1991 р.), «На вічній дорозі пошуку» (В. Симоненко, 2005 р.), «У В. Г. Кременя – ювілей» (2007 р.), «До 200-річчя генія землі української Т. Шевченка» (Л. Нікітюк, 2014 р.) [46; 124].

Зауважимо, що, у межах третього етапу, Товариство «Знання» України намагалось розширювати й налагоджувати співпрацю з різними державними установами. Так, спільно з НАН України та Інститутом української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України продовжили випуск щорічного журналу «Наука і культура» у друкованому та електронному форматах. Серед авторів статей були митці української культури, вчені, освітяни, літератори,

які порушували питання буття української науки, освіти, культури, літератури тощо. Наприклад, серед статей зустрічаємо такі: «Що ми знаємо про самих себе» (І. Дзюба, 2008 р.), «Українці в Узбекистані» (Я. Дашкевич, 2008 р.), «Жити в світі математики» (О. Сергієнко, 2008 р.), «Етичний кодекс ученого України» (П. Мовчан, М. Жулинський та ін., 2009 р.), «Микола Боголюбів людина і вчений» (А. Загородній, В. Хряпа, 2009 р.), «Мікрохвильові, телекомунікаційні технології та біологічна безпека» (М. Ільченко, Т. Наритник, 2009 р.) [50; 51].

Установлено, що новим у видавничій діяльності Товариства «Знання» України на цьому етапі стало започаткування фахових та періодичних видань. Наприклад, у 1995 р. Київською обласною організацією Товариства «Знання» України засновано новий науково-практичний журнал «Банківська справа». Журнал розкривав питання становлення, перспектив розвитку фінансової та банківської системи України, організації системи міжбанківських комунікацій, застосування методів обробки фінансових показників, принципи діяльності та використання структури банку, а також досліджувався досвід функціонування банківської системи провідних держав світу та можливість використання цього досвіду в Україні тощо [248]. У цьому ж році Київською обласною організацією Товариства «Знання» України засновано газету «English learner's Digest» («Дайджест для тих хто вивчає англійську мову») та розроблено серію посібників для вивчення англійської мови, які було рекомендовано до використання в процесі вивчення англійської мови Міністерством освіти і науки України. Газета «English learner's Digest» була орієнтована на самостійне вивчення англійської мови учнями, студентами, дорослим населенням, а також як допоміжний матеріал викладачам.

З 1998 р. Товариство «Знання» України спільно з Інститутом філософії імені Г. С. Сковороди НАН України видає щомісячний філософський альманах «Мультиверсум», де висвітлювалися філософські дискусії щодо актуальних проблем людського буття, життя соціуму, культури, релігійного життя, екологічних та аксіологічних проблем, глобалізації та інформатизації суспільства.

У 2009 р. цей перелік доповнили окремі фахові видання – «Суспільство і наука» (правничі науки) та «Людина і суспільство» (філософські науки) [233].

Варто підкреслити, що видавнича діяльність Товариства «Знання» України в межах третього етапу вирізнялася пошуком нових шляхів комунікації з дітьми та молоддю. Прикладом слугує заснована в 1999 р. студентська газета «Альма матер», читачами й авторами якої стали студенти України, вчені, викладачі [225].

Ще одним прикладом видавничої діяльності Товариства «Знання» України, що спрямоване на підвищення освіченості і загальної культури молодого покоління слугує заснований 2002 р. науково-популярний журнал «Наше небо» [37; 226]. Журнал розрахований на дитячу аудиторію, розширення її знань про астрономію, всесвіт, космос тощо. Журнал виходив у друкованому та електронному форматах, містив декілька рубрик, як-от: «Астроновини» (розкривалися теми національної та світової спільноти про галактику, супутники, астероїди, сучасні астрономічні установки); «Планетарії» (присвячена роботі та історії планетаріїв України та світу); «Методика» (подавалися теми методики, стан, проблеми та перспективи навчання астрономії у школах та освітній галузі України; «Підручники» (юному читачу пропонувалися сучасні навчальні посібники з астрономії, в тому числі в онлайн-версіях); «Проекти» та «Форум» (розміщувалася інформація про культурні та освітні заходи (семінари, майстер-класи, конференції, фестивалі, олімпіади тощо) у галузі астрономії для школярів та освітян). Авторами статей журналу були українські вчені в галузі фізики, астрономії, літератори, а також аспіранти, студенти й самі школярі [4, с. 78-81]. Для унаочнення наведемо приклади статей опублікованих у журналі: «Небо України» (І. Петренко, 2006 р.), «Оріон» (І. Конотоп, 2006 р.), «Сонячна активність» (А. Азімов, 2007 р.), «NASA відправить корабель до атмосфери Сонця» (В. Ягодинський, 2008 р.), «Імена зір» (Є. Левітан, 2009 р.), «Корисні копалини на Місяці» (К. Чурюмов, 2011 р.) [54; 55; 56; 57; 58]. Наголосимо, що діяльність журналу «Наше небо» відзначена Міністерством освіти і науки України як вдалий приклад науково-популярного видання, що відповідав суспільним науковим викликам 2000-х років [4, с. 78-81].

Наголосимо, що з 2018 р. Товариство «Знання» України здійснює випуск студентського інтернет-журналу «Редакторське око». До авторства цього журналу залучають переважно студентів, які вивчають журналістику, видавничу справу та

редагування. На шпальтах цього журналу студенти розміщують статті критичного характеру на різні теми суспільного життя, а також вірші, твори різних жанрів, замітки про конференції, семінари, творчі читання тощо [118; 119].

Варто звернути увагу й на те, що Товариство «Знання» України на третьому етапі зберегло традицію підготовки друкованого матеріалу для лекторів у вигляді науково-популярних брошур, які орієнтовані здебільшого на освіту дорослих. Товариством збережено радянську традицію щодо затвердження тематичного плану на рік Бюро президії правління Товариства. Однак відмінною ознакою від попередніх двох етапів стала тематика брошур, їх змістове наповнення. Вона розширилася й набула демократичного забарвлення. Так, починаючи з 1991 р., тематика охоплює питання Запорізької Січі, козацтва та громадських рухів в Україні. Чільне місце посідають історичні постаті українських митців, філософів, культурних, громадських діячів. Висвітлюються питання вітчизняної та іноземної демократії, ролі і місця церкви у державі й суспільстві тощо. Наприклад, «І. Мазепа», «Г. Сковорода», «Києво-печерська лавра», «Християнські свята», «Історія козацтва», «Економічна свобода» (1992 р.), «Менеджмент: конкурентоспроможність і ефективність», «Художній світ Івана Драча» (1993 р.). Зокрема, упродовж 1992 р. було видано 156 брошур [216]. Ця динаміка щорічно стабільно зростала.

Поряд із розширенням тематики, осучаснювався і поглиблювався зміст брошур. У ході дослідження встановлено, що впродовж 2000–2018 рр. видавнича діяльність Товариства «Знання» України спрямовувалася на інформаційно-пропагандистське забезпечення курсу економічних реформ та політичних перетворень в Україні, пропаганду ідеології державотворення та шляхи національної консолідації українського суспільства, поширення фундаментальних природничих знань, правову освіту та правове виховання населення України, поширення економічних знань, виховання екологічної культури населення, популяризацію регіональної політики та розвитку місцевого самоврядування, популяризацію культурних міжнаціональних і міжетнічних відносин та соціального порозуміння, сприяння розвитку комп'ютерної

грамотності населення, популяризацію безперервної освіти дорослих та подолання функціональної неграмотності тощо [242; 243; 244; 245].

Виявлено, що, починаючи з 2000-х років, Товариство «Знання» України, виходячи з положень «Комплексної цільової програми діяльності й розвитку Товариства до 2010 р.» [246], нарощувало видавництво науково-популярних брошур, книг, підручників та посібників.

Проведений науково-педагогічний пошук свідчить про те, що видавнича діяльність Товариства на початку 2000-х років відбулася в рамках державного Закону України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні в 2007–2015 рр.» (№ 537-V від 9 січня 2007 р.) [100]. Водночас, Президентом Товариства В. Кременем, налагоджувалася комерційна співпраця з керівниками держави, Автономної Республіки Крим, обласних адміністрацій України, обласних рад тощо.

Також у ході нашого дослідження встановлено, що на початку 2000-х років важливою для підтримки і розвитку видавничої діяльності Товариства «Знання» України стала участь у грантах та тендерах, присвячених видавничій справі в Україні. Так, у 2007 р. Товариство виграло тендер програми Європейської безпеки та випустило 18 брошур під рубрикою «Євроатлантичний вибір України», призначених передусім для лекторського активу. У цьому ж році Товариство «Знання» України спільно з Департаментом міжнародного співробітництва та євроінтеграції Міністерства освіти і науки України підготувало та видало довідник-каталог англійською мовою «Higher education in Ukraine», в якому подано інформацію про Україну, описано систему вищої освіти, умови вступу іноземних громадян до закладів вищої освіти (ЗВО) нашої держави, вказано повний перелік ЗВО України, які мали ліцензії на навчання іноземних громадян. Цей довідник-каталог безкоштовно розповсюджувався через Міністерство закордонних справ України, а також серед іноземних фірм, які опікуються набором студентів до ЗВО України [231].

Зауважимо, що на етапі, який досліджується, друк книг, посібників, підручників став новим, важливим і престижним напрямом видавничої діяльності

Товариства. Так, у 1992 р. було видано низку книг, які користувалися попитом серед читачів. Це «Практичний російсько-український словник», «Історія України для дітей», «Історія української Конституції» тощо [224].

Зокрема, в 1998 р. Товариство «Знання» України надрукувало серію книг з економіки, які поповнили Книжкову палату України – це 50 видань тиражем 200 тис. примірників. У цьому ж році розгорнуто видавництво навчальних історичних, правових та економічних посібників, які мали попит у ЗВО та середніх спеціальних навчальних закладах України. Також було надруковано книги, що сприяли збагаченню національної свідомості, культури і духовності, як наприклад, «Духовні скарби України» (50 томів), «Українська соціологічна думка» (15 томів), «Історія релігії в Україні» (10 томів), «Етнос буття», «Феномен нації» (1999 р.) тощо. Зауважимо, що 90 % книг, навчальних посібників, підручників, що видавалися Товариством на третьому етапі, були україномовними [225].

У процесі дослідної роботи з'ясовано, що, керуючись нормативно-правовими актами, як-от: Закони України «Про інформацію» (2000 р.) [72], «Про Національну програму інформатизації» (2001) [95], «Про концепцію Національної програми інформатизації» (2006) [86], з метою якісно нового оперативного і всебічного задоволення інформаційно-освітніх потреб суспільства, правління Товариства «Знання» України на початку 2000-х років прийняло рішення наростити обсяги видавничої продукції.

Так, впродовж 2007 р. Товариством «Знання» України видано понад 450 найменувань книг, серед яких 18 підручників і посібників, загальним тиражем 192 тис. примірників. Серед них – книги «Філософія управління» (В. Кремень, С. Пазиніч, О. Пономарьов), «Людина і цивілізація в контексті Біблії та інших Першокниг» (Ю. Канигін, В. Кушерець), підручники «Російська мова, 7 клас» (Н. Баландіна, К. Дегтярьова, С. Лебеденко), навчальний посібник «Економіка підприємства», А. Калина, А. Котвицький, О. Стожок), багатотомне видання М. Драгоманова «Вибрані праці» [231]. Зокрема, як зазначав голова Товариства на IV пленумі правління (18 січня 2008 р.) В. Кушерець: «...кожен десятий підручник або посібник в Україні виданий видавництвом Товариства «Знання» України» [231].

Водночас, у доповнення вищезазначеної газети «English learner's Digest» Товариством «Знання» України розроблено серію книг «English Library», що була орієнтована на позакласне читання та вивчення англійської мови дітьми і дорослими. Зокрема, видано серію книг «Бібліотечка для тих, хто вивчає англійську», яка виходила друком з 1995 р. по 2012 р. Після, серію «English Library» поповнила книжкова серія «Lego ergo vivo» (6 книг англійською мовою) та книжкова серія «Скарби», які виходили друком протягом 2013 р. Ці серії книг включали в себе американські казки та оповідання. Наприклад, серія «Скарби» містила вперше перекладені та надруковані українською мовою твори Е. Гаскела, С. Крейна, Н. Готорна, Л. Баума та інших). Упродовж 2015–2018 рр. серію «English Library» поповнювали книги англійських, американських, шотландських, ірландських письменників (Марка Твена, Чарльза Діккенса, Едгара Аллана По, Джека Лондона, Артура Конан Дойла, Майн Ріда та ін.), які було видано двома мовами (англійською та українською) [225; 227].

У 2010 р. Товариством «Знання» України спільно з НАПН України, Асоціацією ректорів педагогічних університетів України, Асоціацією ректорів педагогічних університетів Європи, Інституту вищої освіти НАПН України було підготовлено багатотомне видання «Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку», а також історичні видання про Рівненську, Івано-Франківську, Черкаську, Миколаївську, Херсонську області [233]. Цього ж року Товариством «Знання» України видано ще 5 томів «Історія релігії в Україні» та 2 томи «Історія української соціологічної думки». У 2011 р. додано історичні видання про Тернопільську, Чернівецьку, Дніпропетровську області. Також вийшли друком навчальні посібники «Податкова політика України», «Антропологія права», підручник «Організація та регулювання дорожнього руху», книга «Справа життя» тощо [227].

Варто зазначити, що, впродовж визначеного етапу, завдяки видавничій діяльності Товариства «Знання» України широко пропагувалася філософська спадщина України. Зокрема, підготовлено до перевидання твори академіка В. Шинкарука (5 томів), праці П. Юркевича, С. Оріховського, І. Франка. Вийшли

друком кращі твори європейських і світових філософів, соціологів, дослідників політичної та економічної науки. Серед них – праці Реймона Арона «Вступ до філософії історії», Жана-Люка Нансі «Досвід свободи», Венсана Декомба «Інституції сенсу» та інших. Нарощувалося видавництво різнопланової інформаційно-публіцистичної і художньої літератури, наукових монографій, посібників, календарів тощо. Так, видано унікальну літературну серію «Український історичний роман» (41 книга), «Програма спасіння. Біблія в сучасному представленні», «Філософія людиноцентризму в освітньому просторі» та ін. [233].

Варто наголосити, що працівники видавництва «Знання України» та Інформаційно-видавничого центру впродовж визначеного етапу постійно підвищували свою кваліфікацію, брали участь у міжнародних навчальних програмах Гете-Інституту, методичних семінарах Асоціації видавців та книгорозповсюджувачів України, конференціях Книжкової палати України тощо [218].

Отже, на третьому етапі видавнича діяльність Товариства «Знання» України реалізовувалася через власні поліграфічні бази (видавництво «Знання України» та Інформаційно-видавничий центр), які друкували власні видання та проводили комерційну діяльність, що стало відмінним на цьому етапі від двох попередніх.

На цьому етапі Товариство «Знання» України продовжило видавничу діяльність журналів «Наука і суспільство», «Трибуна лектора» (з 1991 р. «Трибуна») та «Наука і культура». Їх діяльність стала віддаленою від політики, зміст статей змінився з пропаганди радянського світогляду і суспільного життя на популяризацію й пропаганду розбудови української державності, національної системи освіти, науки, літератури, культурного відродження українських традицій, досягнень українських учених в різних галузях знань тощо.

Утім на цьому етапі припинилася співпраця Товариства «Знання» України з журналом «Наука і життя», його видавництво перейшло до Товариства «Знання» Російської федерації.

Новим у видавничій діяльності Товариства «Знання» України на цьому етапі стало започаткування фахових та періодичних видань (журнали «Банківська

справа», «Мультиверсум», фахові видання – «Суспільство і наука» (правничі науки) та «Людина і суспільство» (філософські науки), газета «English learner's Digest»).

Також новим, важливим і престижним напрямом видавничої діяльності Товариства став друк книг, посібників, підручників.

У межах третього етапу видавнича діяльність Товариства «Знання» України вирізнялася пошуком нових шляхів комунікації з дітьми та молоддю, що здійснювалася через газети «Альма матер» та журнали «Наше небо», «Редакторське око».

Товариство «Знання» України на третьому етапі зберегло традицію підготовки друкованого матеріалу для лекторів у вигляді науково-популярних брошур. Відмінними ознаками від попередніх двох етапів стали зміна тематики та змісту брошур. Вони спрямовувалися на інформаційно-пропагандистське забезпечення курсу економічних реформ та політичних перетворень в Україні; пропаганду ідеології державотворення та шляхи національної консолідації українського суспільства; поширення фундаментальних природничих знань; правову освіту та правове виховання населення України; поширення економічних знань; виховання екологічної культури населення; популяризацію регіональної політики та розвитку місцевого самоврядування; популяризацію культурних міжнаціональних і міжетнічних відносин та соціального порозуміння; сприяння розвитку комп'ютерної грамотності населення; популяризацію безперервної освіти дорослих тощо.

2.4. Прогностичні тенденції розвитку громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні в сучасних умовах

Укріплення демократії, розбудова громадянського суспільства, поступ до євроінтеграції – усе це в Україні було б неможливим без діяльності демократичних інституцій. До таких інституцій належать громадські організації (товариства), які

допомагають громадянам реалізувати свої права, свободи, здійснити реалізацію інтелектуальних, освітніх, культурних, наукових потреб тощо.

В Україні право на об'єднання, здійснення захисту прав, свобод та задоволення економічних, політичних та інших інтересів громадян передбачено ст. 36 Конституції України [30]. Водночас ця стаття встановлює рівність усіх об'єднань громадян перед законом. Законодавчою основою регулювання діяльності громадських товариств є: Цивільний кодекс України, Закони України «Про громадські об'єднання» (редакція від 28.04.2020 р.) [68], «Про благодійництво та благодійні організації» (редакція від 27.02.2020 р.) [65], «Про соціальні послуги» (17.01.2019 р.) [111], «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (01.01.2016 р.) [90], «Про професійних, творчих працівників та творчі спілки» (редакція від 04.11.2018 р.) [109] тощо.

Діяльність громадських організацій безпосередньо регламентується постановами Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг» (2011 р.) [84], «Про затвердження положення «Про порядок легалізації об'єднань громадян» (2013 р.) [105], Міністерства юстиції України «Про взаємодію держави та інститутів громадянського суспільства» (2011 р.) [67], «Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» (2012 р.) [113], «Про порядок затвердження Положення «Про порядок державної реєстрації благодійних організацій» (2013 р.) [106], «Про порядок справляння та розміри збору за реєстрацію об'єднань громадян» (2013 р.) [107], «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (2019 р.) [80] та іншими нормативно-правовими актами, що регулюють суспільні відносини у цій сфері.

Пріоритети стосовно ролі держави у сприянні розвитку громадянського суспільства викладено в «Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки» (далі Стратегія) (Указ Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» (2016 р.) [112]. План на 2020 р. щодо реалізації цієї Стратегії передбачає заходи зі створення

сприятливих умов для розвитку інститутів громадянського суспільства, сприяння участі громадськості у формуванні й реалізації державної, регіональної політики, вирішенні питань місцевого значення, стимулювання участі інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України [21].

Згідно Аналітичній доповіді «Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні» за 2019 р. [21] громадські організації викликають високий рівень довіри у громадян. Він є значним, порівняно з аналогічним показником щодо інститутів влади. Цей факт доводять дані дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова в жовтні 2019 р. Саме громадські товариства мають 45,7 % довіри опитаних громадян, і цей показник суттєво вищий за довіру до органів влади (4%) [20, с. 18; 21, с. 10-11].

Утім простежується диспропорція: з одного боку громадянське суспільство підтримує залучення громадських організацій до процесу проведення реформ та контролю за органами влади, з іншого – більшість громадян обирає пасивну участь у громадських організаціях, займаючи очікувальну позицію щодо вирішення суспільних проблем.

У контексті виконання міжнародних зобов'язань, закріплених в Угоді про Асоціацію між Україною та ЄС, українська влада має реалізувати реформи, які сприятимуть розвитку громадських організацій. У свою чергу, активна діяльність громадських організацій є запорукою позитивних соціальних, економічних та політичних зрушень у суспільстві. Наприклад, це громадські організації, що спрямовані на підвищення рівня учнівської та молодіжної громадянської освіти, громадські організації, що спрямовані на міжнародну донорську допомогу (займаються підготовкою політичної та управлінської еліти, навчанням молодих політичних лідерів, громадського активу, підвищенням рівня громадської освіти серед молоді) [20; 21].

Також сучасні напрями розвитку громадських організацій показують, що вони беруть участь і здатні відстоювати права громадян України на свободу та гідне життя. Наприклад, це громадські організації, що здійснюють допомогу незалежним

адвокатським кампаніям, беруть участь у роботі комісій з відбору на посади високопоставлених держслужбовців тощо.

Окремі громадські організації виступають за дотримання гендерної рівності, зокрема сприяють реалізації діалогу між суспільством, владою та місцевими територіальними громадами тощо. На важливість участі громадських організацій у реформуванні державної системи управління вказують й експерти міжнародної неурядової організації *Freedom House* [136]. При цьому варто відмітити й негативний аспект, який може полягати у використанні громадських організацій для політичних маніпуляцій громадською думкою. Зокрема, деякі політики використовують громадську діяльність для лобіювання власних та/або партійних інтересів. Наприклад, організовують проплачені політичні протести, мітинги, маніпулюють консультативно-дорадчими структурами при органах влади тощо [20; 21].

Варто зазначити, що в останнє десятиріччя суттєво активізувалася діяльність громадських молодіжних організацій, а саме посилилась їх участь у прийнятті управлінських рішень та вирішенні проблем місцевих громад, що пов'язано з реформою децентралізації виконавчої влади. Зокрема, деякі громадські молодіжні організації брали активну участь в реалізації програми «Молодіжний працівник», яка є складовою «Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки» Міністерства молоді та спорту України. Зазначимо, що основним завданням програми є формування системи неформальної освіти з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців, які працюють з молоддю. Міністерство молоді та спорту України здійснює фінансову, нормативну і методичну підтримку молодіжних організацій, які переймаються питаннями розвитку молодих людей, громадянської освіти, популяризації здорового способу життя, волонтерства, молодіжного підприємництва, підвищення рівня мобільності молоді тощо [21].

Особливого значення на сучасному етапі набула діяльність громадських організацій, що сприяють боротьбі з корупцією та хабарництвом. Їх участь регулюється Законами України «Про запобігання корупції» (ст. 14, 21) (редакція від

2020 р.) [75] та «Про Національне антикорупційне бюро України» (ст. 31) (редакція від 2020 р.) [92], «Про громадські об'єднання» (редакція від 2020 р.) [68], «Про доступ до публічної інформації» (редакція від 2020 р.) [71], «Про звернення громадян» (редакція від 2020 р.) [74] та зумовлена реалізацією державної «Антикорупційної стратегії на 2018–2020 роки» (законопроект Кабінету Міністрів України, 2018 р.) [64]. Основними напрямками діяльності громадських організацій у здійсненні протидії корупції є: розроблення рекомендацій щодо вдосконалення законодавства у цьому аспекті, захист конституційних прав громадян, участь у роботі громадських рад на місцевому рівні, просвітництво населення з питання протидії корупції тощо [20; 21]. Утім негативними аспектами при цьому є відсутність правових механізмів, що регулюють права та гарантії захисту ініціатив громадських організацій. Введення обтяжливих законодавчих ініціатив для антикорупційних організацій, що уможливлюють тиск на них з боку держави.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства активністю вирізняються волонтерські та благодійні організації, зорієнтовані переважно на допомогу українським військовим та постраждалим внаслідок військового конфлікту на Сході України, вимушеним переселенцям. Зокрема, проблемами цих груп населення переймається більшість правозахисних організацій України (здійснюють правову допомогу), організацій (асоціацій) учасників і ветеранів АТО/ООС (сприяють адаптації та інтеграції в суспільне життя учасників бойових дій, організовують медико-психологічну допомогу, сприяють вирішенню соціально-побутових проблем тощо).

Ще одним напрямом діяльності громадських організацій є сприяння реалізації конституційного права людини на освіту, передбаченого Законом України «Про освіту» (2017 р.) [116]. Зокрема, права на здобуття освіти, у тому числі в неформальний та інформальний спосіб [9; 11; 31; 44; 59]. Підвищення рівня освіти в Україні є одним з пріоритетних державних та суспільних завдань. Про це йдеться у розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки» (2020 р.) [52]. Відмітимо, що на сьогодні питання

формальної освіти – це відповідальність Міністерства освіти і науки України, у той час як неформальна та інформальна освіта забезпечується відповідно до програм Міністерства молоді і спорту України [20, с. 104].

Відповідно до ст. 8 (Види освіти) Закону України «Про освіту» (2017р.) [116]:

формальна освіта – це освіта, яка здобувається за освітніми програмами відповідно до визначених законодавством рівнів освіти, галузей знань, спеціальностей (професій) і передбачає досягнення здобувачами освіти визначених стандартами освіти результатів навчання відповідного рівня освіти та здобуття кваліфікацій, що визнаються державою;

неформальна освіта – це освіта, яка здобувається, як правило, за освітніми програмами та не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти, але може завершуватися присвоєнням професійних та/або присудженням часткових освітніх кваліфікацій;

інформальна освіта (самоосвіта) – це освіта, яка передбачає самоорганізоване здобуття особою певних компетентностей, зокрема під час повсякденної діяльності, пов'язаної з професійною, громадською або іншою діяльністю, родиною чи дозвіллям [116].

Отже, на сучасному етапі неформальна та інформальна освіта розглядається як будь-яка організована системна освітня діяльність, здійснювана за межами формальної освіти. Участь громадських організацій у здійсненні неформальної та інформальної освіти формується на сучасних запитах, як-от:

- забезпеченні навчанням різних категорій населення;
- нетрадиційному підході до організації навчально-пізнавальної діяльності;
- гнучкості й різноманітності форм навчання;
- тісному зв'язку з професійним і соціально-культурним середовищем;
- всебічному стимулюванні самоосвіти, самовиховання та саморозвитку людини.

У зв'язку з інтеграційними процесами України, громадські організації сприяють розвитку неформальної та інформальної освіти на рівні підготовки конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та

інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечують потреби суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях. Ці процеси регулюють такі нормативно-правові акти, як: Закони України «Про вищу освіту» (редакція від 24.07.2020 р.) [31; 44, с. 83; 66] та «Про професійну (професійно-технічну) освіту» (редакція від 01.01.2021 р.) [31; 44, с. 83; 99].

Водночас громадські організації сприяють реалізації суспільного запиту на інтелектуальний прогрес, який забезпечується розвитком науки і техніки – джерела економічного зростання, складової національної культури й освіти. Громадські організації можуть ефективно впливати на цей процес у межах визначених Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (редакція від 03.07.2020 р.) [31; 44; 91].

З огляду на зазначене, розвитку громадських організацій на загальнодержавному рівні сприятимуть такі кроки:

- розроблення й удосконалення законодавчої бази;
- впровадження механізмів фінансової підтримки, що полягає у наданні громадянам права на власний розсуд розпоряджатися прибутком на користь обраних ними громадських організацій (відсоткова філантропія);
- скасування обтяжливих ініціатив у законодавстві, завдяки яким влада може чинити тиск на громадські організації;
- формування й розвиток цілісної системи освіти, дієвого механізму для сприяння поширення демократичних цінностей, громадянської свідомості;
- налагодження системного діалогу органів влади із зацікавленими громадськими організаціями з різних сфер діяльності;
- зміцнення демократії на всіх рівнях влади, а особливо на місцевому рівні, активізація ініціативи громад у вирішенні власних проблем [9; 11; 20; 21; 31; 44; 59].

Виходячи з багаторічного досвіду громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні, накреслимо розвиток тенденцій її прогресивного поступу з урахуванням запитів держави і суспільства.

Однією з тенденцій громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України на сучасному етапі є посилення популяризації інноваційних та цифрових

технологій, процесів діджиталізації. Діджиталізація – це сукупність технологічних процесів, які ведуть до трансформації господарчої діяльності через впровадження в ній цифрових технологій, з метою оптимізації, автоматизації та покращення комунікаційних зв'язків тощо. Суть трансформацій полягає в пошуку нових підходів та управлінських компетенцій для вирішення широкого кола завдань, зокрема бізнес-завдань. Діджиталізація охоплює такі технології:

- 3D-друк – технологія створення тривимірного об'єкту, шляхом накладання послідовних шарів матеріалу за даними цифрової моделі;
- роботизація – процес впровадження складних систем автоматизації технологічних процесів з метою уникнення важкої та монотонної праці людиною;
- великі дані – технології та методи, що дають можливість аналізувати та обробляти набори інформації, як структурованої, так і не структурованої, задля отримання якісних та нових знань. Через досить великий об'єм, ці дані не піддаються обробці традиційними способами.
- Internet of Things (IoT – Інтернет речей) – глобальна мережа пристроїв підключених до Інтернету, а саме «речей» із вбудованими сенсорами, датчиками, здатними передавати та обмінюватися інформацією через спільні центри контролю, управління та обробки інформації [40].

Іншою тенденцією громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України є поглиблення співпраці з профільними міністерствами, місцевою владою, академічними інституціями та громадськими організаціями. Зокрема, 21 вересня 2020 р. між Товариством «Знання» України та громадською організацією «Громадська рада з питань культури, молоді та спорту України» підписано «Меморандум про взаєморозуміння і співпрацю». Метою цього Меморандуму є встановлення партнерських відносин, координація та об'єднання зусиль по комплексному запровадженню дієвих заходів щодо реалізації ініціатив, спрямованих на розвиток культури і спорту в Україні, виховання молодого покоління країни у патріотичному дусі, на основі високих морально-етичних цінностей [45].

Наразі Товариство «Знання» України, беручи до уваги багаторічний досвід лекційної пропаганди і всеобучу, всіляко сприяє розвитку неформальної та інформальної освіти. Так, в особі його президента В. Кременя, Товариство брало участь у розробці та просуванні законопроекту України «Про освіту дорослих» (2020 р.) [117]. При цьому Товариством «Знання» України накреслено перспективи співпраці із закладами освіти України. Зокрема, Національною академією педагогічних наук України, Університетом менеджменту освіти, Інститутом педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України, Українською асоціацією освіти дорослих, Українським відкритим університетом післядипломної освіти та іншими.

Водночас Товариство «Знання» України має прогресивний досвід організації неформальної та інформальної освіти, який використовує й до сьогодні – це відкриття госпрозрахункових науково-просвітницьких центрів (НПЦ), які задовольняють найсучаснішим запитам суспільства та держави. НПЦ надають інформаційно-просвітницькі та освітні послуги громадянам України. Зокрема, опікуються питаннями патріотичного, екологічного, правового виховання, сприяють формуванню наукового світогляду, опануванню інформаційно-інноваційними технологіями, популяризують державну регіональну політику та сприяють розвитку місцевого самоврядування тощо. Саме НПЦ мають багаторічний досвід організації освіти дорослих в Україні. При НПЦ для дорослих системно проводяться вебінари, конференції, відкриті лекції, діють курси підготовки та перепідготовки фахівців з різних галузей, які отримують сертифікати державного зразка тощо.

Також Товариство «Знання» України має успішний досвід заснування приватного вищого навчального закладу – Університету Сучасних Знань. Наразі діють декілька філій у регіонах України (Вінницькій, Житомирській, Донецькій, Волинській, Київській областях) та освітні центри (Радивилів (Червоноармійськ), Запоріжжя). Товариство «Знання» України має перспективи розвитку всеукраїнської мережі таких філій та освітніх центрів цього Університету з метою сприяння розвитку громадянської освіти.

Окрім цього Товариство «Знання» України багато років тісно співпрацює з Національною радіокомпанією України. Розвиваючи цей напрям і далі, тим самим вибудовується просвітницька робота серед широких верств населення з актуальних питань державотворення, управління, освіти, культури тощо. Наразі Товариство «Знання» України має офіційний YouTube-канал, що дозволяє реалізувати низку просвітницьких ініціатив. Зокрема, для широкого загалу публікуються відео-лекції, творчі вечори, зустрічі, інтерв'ю тощо.

На наше переконання, громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» України має бути спроектована в таких локальних напрямках:

- науково-просвітницький;
- соціальний;
- здоров'язбережувальний;
- навчально-педагогічний;
- громадсько-політичний.

Вважаємо, що перспективи розвитку *науково-просвітницького напрямку* діяльності Товариства на сучасному етапі полягають у *відновленні роботи «Батьківських університетів» та створенні «Університетів третього віку»* для людей пізньої дорослості.

Реалізації цього напрямку сприятиме *відкриття осередків Товариства при закладах вищої освіти та інституціях підвищення кваліфікації.*

Паралельно з тим, прогресивною тенденцією розвитку науково-просвітницького напрямку діяльності Товариства має стати *популяризація академічної мобільності та грантово-проектної діяльності шляхом запровадження курсів (у т.ч. онлайн-курсів) із написання грантових заявок, пошуку джерел фінансування тощо.* Системного характеру має набути популяризація цих форм діяльності, особливо в онлайн-режимі (проведення вебінарів, зустрічей, семінарів, конференцій, із застосуванням сучасних онлайн-платформ таких як Google Meet, Zoom тощо).

Також науково-просвітницький напрям громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України має широкі перспективи для *організації та створення*

відкритого порталу з інформування про стажування і навчання громадян України за кордоном.

На сучасному етапі розвитку Товариства «Знання» України не менш прогресивною тенденцією науково-просвітницького напрямку є *організація експедицій мальовничими, історичними, заповідними місцями України.*

На наше переконання, варто звернути увагу на *відновлення та активізацію видавничої діяльності Товариства щодо поширення науково-популярних видань у сучасному форматі.* Водночас, маючи у своєму складі науковців, академіків наук, професорів, кандидатів наук з різних галузей знань, Товариству доцільно використати цей науковий потенціал для створення загальнодоступної вільної багатомовної онлайн-енциклопедії – Вікіпедія. Перш за все, з метою наповнення достовірними науковими фактами з різних галузей знань та поширення вітчизняної науки серед широкого світового загалу.

Наступною прогресивною тенденцією розвитку громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України на сучасному етапі є посилення **соціального напрямку**. Пропонуємо звернути увагу на *заснування і відкриття клубів за інтересами.* Наприклад, при обласних, районних чи сільських бібліотеках, на виробництвах, в офісах та в онлайн-формі. Це можуть бути клуби для дорослих, зокрема для людей пізньої дорослості (60+) (наприклад, поетів, художників, музикантів, кухарів, рукоділля, садівництва тощо), для молоді (інженерів-електроніків, ІТ-спеціалістів тощо). Враховуючи нагальну потребу України у піднятті рівня культури дискусії, варіантом клубів за інтересами можуть бути дискусійні. Такі клуби дозволять розширити коло спілкування та отримати задоволення природної потреби в змістовному дозвіллі людей. Для людей пізньої дорослості це дасть можливість проявити себе, відчувати значущість та власну важливість. Такі клуби зроблять життя людей пізнього віку активним і насиченим, сприятимуть подоланню психологічних проблем, які з'являються у людини після припинення активної професійної діяльності. Оскільки більшість людей пізнього віку незадоволені рівнем свого життя (матеріальним становищем, житловими умовами, відсутністю повноцінного відпочинку, станом здоров'я, відсутністю

можливостей спілкування тощо). Подальше життя ними вбачається лише у старінні, самотності, самоізоляції, втраті друзів тощо. Це посилює необхідність відкриття *клубів за інтересами* для людей похилого віку.

Варто наголосити на тому, що *клуби за інтересами* є важливою складовою для забезпечення дозвілля категорії населення з особливими потребами. Це дасть змогу забезпечити реалізацію потенційних здібностей дітей і молоді з інвалідністю та членів їх сімей, сприятиме соціалізації та інтеграції в суспільство на умовах повноцінного спілкування з іншими громадянами. Такі клуби можуть забезпечити різнопланові заняття з арт-терапії, кінотерапії, казкотерапії, пісочної терапії, художнього та музичного мистецтва, комунікативних тренінгових занять, організувати майстерні навчання життєво необхідних умінь та навичок, просвітницькі заходи тощо.

Особливої актуальності у соціальному напрямі розвитку громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України на сучасному етапі набуває *сприяння розв'язанню проблем соціального захисту населення України*. Це обумовлено низкою економічних, політичних і соціальних перетворень в українському соціумі. Зокрема, інфляцією, що позначилася на зниженні платоспроможності громадян, наслідком чого є зниження якості та рівня їхнього життя, зростання безробіття тощо. Також за роки російсько-української війни та нестабільних реформаторських перетворень у державі зросла кількість соціально незахищених прошарків населення (безпритульних, безробітних, непрацевдатних), які потребують організації ефективної соціальної підтримки з отримання соціальних гарантій. Тож на часі є *відкриття юридичної онлайн-платформи з питань соціального захисту населення*. Це дасть змогу забезпечити високий рівень захисту прав людини, створити передумови для розширення своєї діяльності громадянам, а також сприятиме налагодженню діалогу між Міністерством соціальної політики України та громадянами в цілому.

В українському соціумі важливою ланкою громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України є *здоров'язберезувальний напрям* – *сприяння утвердженню здорового способу життя* населення України. Товариство

«Знання» України має потужний арсенал засобів організації і проведення спортивно-масових та фізкультурно-оздоровчих заходів на стадіонах, тренувальних базах та клубах, забезпечення доступу широких верств населення до спортивних об'єктів, пропагування здорового харчування тощо. Громадсько-просвітницька робота в цьому напрямі може бути реалізована Товариством «Знання» України через ЗМІ (телебачення, радіомовлення, інтернет-сторінки, рекламні інтернет-ролики тощо), розроблення Державної програми сприяння здоровому способу життя, удосконалення нормативно-правової бази (зокрема, законів України «Про громадські об'єднання», «Про благодійництво і благодійні організації», «Про порядок організації і проведення мирних заходів», «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України», «Про благодійництво і благодійні організації», «Про волонтерську діяльність» тощо).

В умовах розвитку інформаційних технологій і комунікацій перспективним видається розвиток *навчально-педагогічного напрямку* громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України. На нашу думку, це має бути оновлений, стрижневий напрям, в основу якого має бути покладено *підготовку інтерактивної науково-пізнавальної літератури* (книг, журналів, газет, брошур, каталогів, презентацій, інструкцій тощо) для дітей та роботи з дітьми, для молоді і дорослих. Сучасна науково-пізнавальна література – це та література, сторінки якої оживають, розмовляють, співають, показують пізнавальні відео, фото, анімацію, 3D-елементи на екранах електронних приладів. Така діджиталізація дасть змогу підлаштуватися під сучасного читача та сприяти розширенню його кругозору з різних галузей знань (наприклад, з мистецтва, спорту, філософії, педагогіки, психології, міжнародних відносин, кіно, музики тощо), підвищить медіаграмотність, оптимізує навчальний процес тощо.

Наразі затребуваним у суспільстві є *поширення віртуальних екскурсій музеями, галереями та створення мобільних додатків* для їх реалізації. Розвиток такої громадсько-просвітницької діяльності з боку Товариства «Знання» України викликаний освітньо-просвітницькою функцією та рекламними цілями, аби заклади освіти і культури всебічно могли представити свій продукт на широкий загал.

Не менш прогресивним і важливим є *оцифровування (переведення паперових видань в електронний вигляд) україномовної літератури, документів, архівних матеріалів*. Це вимагає залучень значної кількості людей до цього процесу, адже у суспільстві є попит на українську класичну та світову літературу, історичні документи та архівні матеріали. Це може не лише задовольнити попит читача, інтернет-користувача, які отримують зручний доступ до інформації, а й скоротити внутрішні трудові витрати персоналу (наприклад, архівів, фондів тощо), скоротити корисну площу офісного простору. Результатом таких надбань може стати *онлайн-бібліотека Товариства «Знання» України*.

З метою виховання науково орієнтованої молоді, вияву талановитих дослідників, інноваторів прогресивним шляхом громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України є *урізноманітнення форми популяризації науки серед дітей і молоді*. Цьому сприятиме створення інтерактивно-наукового курсу за декількома напрямками, наприклад світ довкілля, світ космосу та світ людини. Важливим у цьому аспекті є створення навчального курсу з використання інтерактивних лекцій, лекцій-дискусій, проблемних лекцій, ярмарків майстерності, представлення наукових фактів у формі коміксів, коротких відео-роликів у соціальних мережах (Facebook, Instagram, Tik-Tok, Youtube), STEM-проєктів, аналіз і розбір ситуацій, «мозковий штурм», параметричний практикум, виконання індивідуальних і групових вправ тощо. Такий курс сприятиме можливості опрацювання великого масиву інформації, мобілізації мислення, знань та умінь, реалізації інтерактивних методів навчання тощо. У свою чергу інтерактивні методи активізують самостійність процесу навчання та прийняття рішень у дітей і молоді, сприяють постійній груповій взаємодії. Перевагою популяризації науки у такий спосіб є те, що отримані знання та уміння більш глибокі, систематизовані, міцніше запам'ятовуються та підвищують інтерес до науки.

На сучасному етапі громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України в науково-педагогічному напрямі вбачаємо активне сприяння неформальній та інформальній освіті дорослих. При цьому варто врахувати можливі несприятливі умови загальнонаціонального характеру, зокрема епідемії, стихійні

лиха тощо, що вимагає запровадження і розвитку гнучкої системи неформальної та інформальної освіти. Пропонуємо *створити масштабну мережу альтернативних шкіл дистанційної неформальної освіти дорослих*, де будуть діяти програми професійного та особистісного росту, онлайн-перекваліфікацій, соціально-психологічних тренінгів тощо.

Зауважимо, що в навчально-педагогічному напрямі Товариству «Знання» України доцільно зосередити зусилля на *міжнародно-науковій співпраці із закладами освіти різних рівнів та громадськими організаціями*. З метою розширення наявних та налагодження нових міжнародних науково-освітніх зв'язків, обговорення сучасних проблем освіти, розроблення спільних проєктів тощо.

Як відомо, невід'ємною складовою громадянського суспільства є участь громадських організацій у громадсько-політичному житті країни. Громадські організації «активно сприяють процесам політичної демократизації, набуттю державою ознак правової, матеріальній і духовній незалежності людини від держави, вимагаючи гарантій такої незалежності, захисту приватних і суспільних інтересів людей» [13]. Більш того, сучасне суспільство постмодерну спрямоване на модернізацію взаємодії громадянського суспільства і держави. У свою чергу, держава гарантує створення нових форм впливу громадян на державотворчі, управлінські процеси та їх участь у громадсько-політичному житті суспільства. Тож громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» України на сучасному етапі має розвиватися у *громадсько-політичному напрямі*. Саме Товариство «Знання» України як всеукраїнська громадська організація, здатна забезпечити діалог між громадськістю та державою. Передумовами розвитку цього напрямку має стати реалізація таких функцій:

- *аналітико-прогностичної* (вивчення думки та запитів різних верств населення; інформування громадян та спостереження за їх реакцією на ті чи інші суспільно-значущі події тощо);

- *планування* (визначення й формування основних напрямів, цілей та методів діяльності влади згідно з інтересами громадськості);

- *представництва* (проведення публічних заходів, поширення інформації серед населення);
- *інституційно-роз'яснювальної* (представляти громадськість та пояснювати дії влади на різних рівнях – місцевому, загальнодержавному);
- *координаційної* (налагодження й підтримка постійних зв'язків із громадськістю).

Отже, умовою розвитку громадсько-політичного напрямку діяльності Товариства «Знання» України є налагодження діалогу громадськості з державою, шляхом проведення аналітико-прогностичної роботи. Етапами такої діяльності мають стати: аналіз і виявлення проблем та запитів населення, розробка програм дій, координація та виконання проєктів, контроль, моніторинг подій та результату, підбиття підсумків. Застосування такої практики сприятиме не лише підвищенню поінформованості громадськості, а й налагодженню відкритого, побудованого на засадах партнерства, діалогу влади та громадян.

Ураховуючи досвід громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України, з метою забезпечення взаємодії влади та громадян, пропонуємо впроваджувати такі форми роботи:

- *інформування громадян* (через ЗМІ, аудіо- та відеоматеріали у соціальних мережах, публіцистичну літературу (журнали, газети, оголошення, брошури, факт-листи), збори, зустрічі та бесіди з громадянами, поширення прес-релізів та проведення прес-конференцій, демонстрації, мітинги, масові заходи, дні відкритих дверей, виставки, акції тощо);
- *різноманітні консультації* (очні, телефонні, письмові, «гарячі лінії» тощо);
- *громадські слухання* (інформування широких верств населення, вільне обговорення різних точок зору на ту чи іншу проблему, ухвалення компромісних, взаємоприйнятних рішень, підписання рекомендацій для владних структур різного рівня);
- *круглі столи* (відкрита дискусія з метою прийняття компромісних рішень або підписання підсумкових документів);

- *школа соціальної та громадської освіти* (системне поширення знань серед громадян про їхні права та обов'язки, шляхи вирішення проблем суспільного життя, про політичну систему, інститути державного врядування та способи взаємодії з ними тощо);

- *залучення громадян до реалізації громадських проєктів* (у межах територіальних громад);

- *демонстраційні проєкти* (активне та відкрите поширення успішних проєктів з просвітницькою метою).

Отже, враховуючи прогресивний досвід громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України у період другої половини XX ст. – початку XXI ст., до *прогресивних тенденцій відносимо такі*: поширення інформації про інноваційні та цифрові технології; сприяння розвитку неформальної та інформальної освіти; посилення співпраці з профільними міністерствами, місцевою владою, академічними інституціями та громадськими організаціями; відкриття філій закладу вищої освіти; поглиблення співпраці з Національною радіокомпанією України та розвиток сучасних просвітницьких інформаційних ресурсів (зокрема, YouTube та інших соціальних мереж).

Також визначено *прогресивні тенденції* діяльності Товариства «Знання» України за такими напрямками:

- *науково-просвітницький* (відновлення роботи «Батьківських університетів» та створення «Університетів третього віку»; відкриття осередків Товариства при закладах вищої освіти та інституціях підвищення кваліфікації; популяризація академічної, грантово-проєктної мобільності та пошук джерел їх фінансування; організація та створення відкритого порталу з інформування про стажування і навчання громадян України за кордоном; організація експедицій мальовничими, історичними, заповідними місцями України; відновлення та активізація видавничої діяльності науково-популярних видань у сучасному форматі);

- *соціальний* (заснування і відкриття клубів за інтересами; відкриття юридичної онлайн-платформи з питань соціального захисту населення);

- *здоров'язбережувальний* (сприяння утвердженню здорового способу життя);

- *навчально-педагогічний* (підготовка інтерактивної науково-пізнавальної літератури; поширення віртуальних екскурсій музеями, галереями та створення мобільних додатків для його реалізації; оцифровування україномовної літератури, документів, архівних матеріалів; створення онлайн-бібліотеки Товариства «Знання» України; популяризація наукових відкриттів серед дітей і молоді; створення масштабної мережі альтернативних шкіл дистанційної неформальної освіти дорослих; сприяння міжнародно-науковій співпраці із закладами освіти різних рівнів та громадськими організаціями);

- *громадсько-політичний* (інформування та консультування громадян щодо їх прав та обов'язків, громадянська освіта, залучення до реалізації громадських проєктів (у межах територіальних громад); активне та відкрите поширення успішних проєктів з просвітницькою метою (демонстраційні проєкти) тощо).

Висновки до розділу 2

На основі поглибленого аналізу історико-педагогічної літератури та архівних джерел дійшли таких висновків:

1. Упродовж другої половини XX – початку XXI ст. провідним напрямом громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні була лекційна діяльність. *На першому етапі* лекційна діяльність узгоджувалася з ідеологічною політикою влади. Характеризувалася активним залученням учених різних галузей знань, діячів культури, мистецтва до лекційної роботи; посиленням зв'язків з галузевими академіями, міністерствами, відомствами; налагодженням роботи «Київського будинку науково-технічної пропаганди», започаткуванням роботи планетаріїв з метою пропаганди політичних та науково-технічних знань серед широких верств населення. *На другому етапі* характерними ознаками організації лекційної діяльності стали: підвищені вимоги до змісту лекцій та лекторського складу; масове відкриття «Народних університетів»; започаткування роботи «Шкіл

молодих лекторів», «Шкіл лекторів міжнародників», «Університетів лекторської майстерності», Республіканських курсів лекторів з питань методики усної пропаганди та лекторської майстерності. Лекційна діяльність та пропаганда політичних і наукових знань Товариства «Знання» УРСР супроводжувалася переглядом кінофільмів, кінофестивалями, бібліотечною роботою, діяльністю жіночих клубів тощо. Серед недоліків у лекційній діяльності *на перших двох етапах* були: прямий вплив КПРС та відсутність індивідуального підходу в організації лекційної діяльності, нав'язування ідеологічної пропаганди, відсутність достатнього навчально-методичного забезпечення. *У межах третього етапу* лекційна діяльність позначилася зміною пропаганди марксистсько-ленінського вчення, популяризації радянського способу життя та досягнень радянської науки, освіти, культури тощо на поширення в українському суспільстві ідей національного відродження. Вона реалізовувалася через науково-просвітницькі центри («Українознавство», «Політичний менеджмент», «Міжнародна політика», «Право», «Економікс», «Знання – круїз», «Вивчення та переклад мов», «Технології охорони довкілля та медицини», «Український центр духовної культури» та ін.), приватний ЗВО України та його філії у регіонах України, курси і школи підвищення кваліфікації та перекваліфікації за різними професійними напрямками з метою сприяння реалізації державних та громадських програм (освітніх, соціальних, культурних тощо) та поширення досягнень науки, культури, освіти, техніки, виробництва України і світу тощо. На цьому етапі збереглися провідні форми (бесіди, консультації, тематичні вечори, круглі столи, клуби декламацій, лекторії («Народний університет українознавства», «Невідома Україна» та ін.) та з'явилися нові форми (юридичні консультаційні пункти, клуби юного українознавця, дискусійні клуби, «Дні презентацій» та ін.) лекційної діяльності. Недоліками в організації лекційної діяльності на третьому етапі стали: різке зменшення лекторського складу, потреба у забезпеченні лекторів новими навчально-методичними матеріалами, суттєве скорочення фінансової підтримки з боку держави.

2. У процесі дослідження виявлено, що громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» в Україні у другій половини ХХ – на початку ХХІ ст.

зосереджувалася також на педагогічному всеобучу батьків. *На двох перших етапах* цим питанням опікувалася секція педагогіки та психології «Товариства з поширення політичних і наукових знань» (з 1963 р. Товариства «Знання» УРСР). Педагогічний всеобуч батьків було організовано з урахуванням нормативно-правових документів СРСР та УРСР (рішень XIX (1952 р.) з'їзду КПРС, XX (1956 р.) з'їзду КПРС, XIX з'їзду КП України (1956 р.), Закон СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958 р.), Програма КПРС (1961 р.) тощо). У цілому це позитивно позначилося на динаміці педагогічного всеобучу батьків, однак негативною стороною була заангажованість змісту лекцій ідеологією владної партії. Установлено, що *на першому етапі* запроваджено такі форми роботи, як: батьківські лекторії, «Батьківські університети», читання лекцій на підприємствах та в освітніх установах УРСР, показ та перегляд кінофільмів, педагогічний всеобуч через ЗМІ.

Другий етап характеризувався *поширенням набутих* (батьківські лекторії, «Народні університети педагогічних знань», показ та перегляд кінофільмів, педагогічний всеобуч через ЗМІ та ін.) *та появою нових* («Школи молоді матері», «Школи для батьків», консультаційні пункти при дитячих і жіночих консультаціях, консультації при жіночих клубах, конференції для батьків, бібліографічні огляди на теми виховання, вечори запитань-відповідей, тематичні сімейні вечори, вечори молоді сім'ї, вечори усної пропаганди, диспути) *форм роботи*, що сприяло залученню значно більшої кількості батьків до педагогічного всеобучу та зростанню кількості прочитаних лекцій; *поглибленням змісту лекцій* (актуальними стали питання вікових особливостей, фізіологічних етапів розвитку, потреб, інтересів, цінностей дитини, необхідності забезпечення психологічно-здорової атмосфери в сім'ї, концепція дитиноцентризму в сімейному вихованні, проблеми побудови змісту загальної освіти та реалізації форм і методів навчання, організації політехнічної освіти тощо).

Принципова відмінність реалізації педагогічного всеобучу батьків Товариством спостерігається *на третьому етапі*, характерними ознаками якого стали: *відмова від радянського способу організації педагогічного всеобучу батьків*, що

спостерігався на першому та другому етапах; *занепад окремих форм* («Шкіл молоді матері», «Шкіл для батьків», консультаційних пунктів при дитячих і жіночих консультаціях, консультації при жіночих клубах), *реорганізація набутих* (батьківські лекторії) та *поширення нових* (вебінари, семінари-практикуми, майстер-класи, педагогіко-психологічні консультації для батьків та майбутніх батьків) *форм роботи*; *наповнення педагогічного всеобучу батьків новим змістом*, що був пов'язаний з демократичними трансформаціями, національним відродженням, розвитком гуманістичних ідей та розвитком громадянського суспільства в Україні. Виявлено, що суспільно-політична та соціально-економічна нестабільність на початку цього етапу викликала труднощі під час організації педагогічного всеобучу батьків. Саме це сприяло занепаду окремих форм педагогічного всеобучу батьків та започаткуванню комерційних форм роботи, що в результаті звузило батьківську аудиторію та знизило динаміку прочитаних лекцій на педагогічну тематику.

3. У процесі дослідження проаналізовано підготовку та друк науково-популярних і літературно-художніх видань Товариством «Знання» в Україні, що характеризувалися: *на першому етапі* – поширенням популярної (журнали «Наука і життя», «Наука і релігія», «Войовничий атеїст») та науково-методичної (брошури-стенограми, методичні художньо-публіцистичні видання) літератури. Вона реалізовувала функції: пропагування серед широких верств населення ідеології розгорнутого будівництва комунізму, інших суспільно-політичних тем; популяризації радянської науки, освіти, культури, досягнень промисловості, сільського господарства тощо. *На другому етапі* цей напрям діяльності Товариства позначився активною видавничою діяльністю; розширенням переліку журналів («Наука і суспільство», «Людина і світ», «Трибуна лектора», «Україна. Наука і культура»); посиленням атеїстичної пропаганди, зокрема друку статей в журналі «Войовничий атеїст» (з 1967 р. «Людина і світ»). Позитивною ознакою цього етапу стало оновлення рубрик журналу «Наука і суспільство», присвячених науковим досягненням у галузі математики, фізики, астрономії, хімії, біології; посилення педагогічної просвіти через публіцистичну діяльність журналу «Наука і суспільство», науково-публіцистичні брошури, педагогічну серію видань

«Педагогіка і психологія», де порушувалася проблематика методів і засобів навчання окремих предметів, ефективної організації освітнього процесу в закладах вищої освіти, самоосвіти дорослих, психофізіологічних особливостей дітей дошкільного й шкільного віку, розвитку їх пам'яті, уваги, формуванню характеру тощо.

У результаті систематизації й узагальнення історико-педагогічних та архівних матеріалів виявлено відмінності у підготовці й опублікуванні науково-популярних і літературно-художніх видань *на третьому етапі*, який характеризувався зміною тематики з пропаганди розвинутого соціалізму на питання пов'язані з демократичними трансформаціями України та її національним відродженням, розвитком національної освіти, науки, літератури, культури, розбудовою громадянського суспільства тощо; поглибленням змісту публікацій у журналах «Наука і суспільство», «Трибуна», «Наука і культура» та науково-популярних брошурах; появою фахових та періодичних видань (журнали «Банківська справа», «Мультиверсум», «Суспільство і наука» (правничі науки) та «Людина і суспільство» (філософські науки), газета «English learner's Digest»); розвитком книговидавництва – друк книг, посібників, підручників.

4. У процесі дослідження накреслено прогностичні тенденції розвитку громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України на сучасному етапі за такими напрями: *науково-просвітницький* (відновлення роботи «Батьківських університетів» та створення «Університетів третього віку»; відкриття осередків Товариства при закладах вищої освіти та інституціях підвищення кваліфікації; популяризація академічної, грантово-проектної мобільності та пошук джерел їх фінансування; організація та створення відкритого порталу з інформування про стажування і навчання громадян України за кордоном; організація експедицій мальовничими, історичними, заповідними місцями України; відновлення та активізація видавничої діяльності науково-популярних видань у сучасному форматі); *соціальний* (заснування і відкриття клубів за інтересами; відкриття юридичної онлайн-платформи з питань соціального захисту населення); *здоров'язбережувальний* (сприяння утвердженню здорового способу життя);

навчально-педагогічний (підготовка інтерактивної науково-пізнавальної літератури; поширення віртуальних екскурсій музеями, галереями та створення мобільних додатків для його реалізації; оцифровування україномовної літератури, документів, архівних матеріалів; створення онлайн-бібліотеки Товариства «Знання» України; популяризація наукових відкриттів серед дітей і молоді; створення масштабної мережі альтернативних шкіл дистанційної неформальної освіти дорослих; сприяння міжнародно-науковій співпраці із закладами освіти різних рівнів та громадськими організаціями); *громадсько-правовий* (інформування та консультування громадян щодо їх прав та обов'язків, громадянська освіта, залучення до реалізації громадських проєктів (у межах територіальних громад), активне та відкрите поширення успішних проєктів з просвітницькою метою (демонстраційні проєкти) тощо).

Матеріали розділу відображено в таких публікаціях автора [3; 4; 5; 6; 7; 8; 133; 134; 135; 137].

Список використаних джерел до розділу 2

1. Артинов М. М. Досвід роботи організації Товариства «Знання» Київського державного університет ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1978. 85 с.
2. Башкір О. І. Науково-педагогічна діяльність кафедр педагогіки у вищих педагогічних навчальних закладах України: історико-педагогічний аспект : монографія. Харків : Видавництво Іванченка І. С., 2017. 518 с.
3. Бондар Т. В. Заснування та діяльність Київського будинку науково-технічної пропаганди товариства «Знання» України (1957–1968 роки). *Традиції та новації у сфері педагогіки та психології* : матеріали Міжнар. наук-практ. конф., 6–7 груд. 2019 р. Київ : Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2019. С. 10–13.
4. Бондар Т. В. Видавнича діяльність науково-просвітницького Товариства «Знання» в Україні як джерело освітньої та суспільно-політичної просвіти (середина ХХ – початок ХХІ століття). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2019. Вип. 72, т. 1. С. 78–81.
5. Бондар Т. В. Діяльність, напрями та форми роботи Харківської секції педагогіки та психології Товариства «Знання» України (1949–1990-х роках). *Теоретичні та практичні аспекти розвитку сучасної педагогіки та психології* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 21–22 червн. 2019 р. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2019. С. 66–68.
6. Бондар Т. В. Наукові підходи до розв’язання проблем організаційно-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.). *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика* : матеріали ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф., 12 груд. 2019. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2019. С. 6–9.
7. Бондар Т. В. Організація неформальної освіти дорослих Товариством

«Знання» в Україні (кінець XX – початок XXI ст.). *Наука та освіта в дослідженнях молодих учених* : матеріали усеукр. наук.-практ. конф., 14 трав. 2020 р. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2020. С. 35–38.

8. Бондар Т. В. Громадсько-просвітницька-діяльність Товариства «Знання» в Україні: педагогічний всеобуч батьків (1947–1990 роки). *Актуальні проблеми навчання і виховання в умовах інтеграційних процесів в освітньому та науковому просторах* : матеріали Всеукраїн. наук.-пед. інтернет-конф., 06 листоп. 2020 р. Мукачево, С. 331–332.

9. Боярська-Хоменко А. В. Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI столітті : міжнародна колективна монографія / за заг. ред. проф. В. П. Баби́ча, проф. Л. С. Рибалко. Харків : Вид. ВННОТ, 2019. с. 271–273.

10. Васи́лашко В. Ф. Доповідь на тему: Системні форми науково-просвітницької роботи в діяльності Товариства «Знання» України. Форум «Європейський союз – Україна: освіта дорослих» : веб-сайт. URL: <http://znannya.org.ua/index.php/forum-evropejskij-soyuz-ukrajina-osvita-doroslikh/668-vasilashko-vasil-fedorovich-sistemni-formi-naukovo-prosvitnitskoji-roboti-v-diyalnosti-tovaristva-znannya-ukrajini> (дата звернення: 06.08.2020).

11. Вихрущ В.О. Андрагогічна парадигма: загальнонауковий контекст : монографія. Тернопіль : Крок, 2019. 417 с.

12. Великий енциклопедичний юридичний словник / За заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2012. 2-ге вид., переробл. і доповн. 1020 с.

13. Взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства: Роз’яснення Міністерства Юстиції України від 03.02.2011 р. № п0018323. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 18.11.2020).

14. Воднік В. Д. Проблеми профілактики алкоголізму в умовах побудови громадянського суспільства в Україні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. № 3 (22). С. 239–255.

15. Войовничий атеїст. *Науково-популярний журнал*. Київ, 1960–1979 рр.
16. Гончаренко М., Кушерець В., Недольный И. Лекционная пропаганда и общественное мнение. Київ, 1983. 144 с.
17. Грицкова Ю. В. Проблема формування педагогічної культури батьків у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Х., 2009. 14 с.
18. Грицкова Ю. В. Проблема формування педагогічної культури батьків у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХХ століття : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Харків. нац. пед. унів. ім. Г. С. Сковороди. Х., 2009. 239 с.
19. Громадянська освіта : посібник / за заг. ред. О. В. Літвінова. Дніпро : ТАМАРИСК, 2017. 100 с.
20. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики : аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень / за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2018. 128 с.
21. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації : аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень / за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. 112 с.
22. Енциклопедія сучасної України : Beta-версія. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42912. (дата звернення: 30.06.2020).
23. Запорожець О. О. Питання просвіти батьків засобами масової інформації в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. пед. наук : 13.00.01. Х., 2019. 20 с.
24. Запорожець О. О. Питання просвіти батьків засобами масової інформації в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Харків. нац. пед. унів. ім. Г. С. Сковороди, Х., 2019. 251 с.
25. Зеленська Л. Д. Правова освіта дорослих як напрям діяльності Товариства

«Знання» в Україні (1990–2012 рр.). *Інноваційна педагогіка*. 2020. Вип. 22, т.1. С. 20–24.

26. Зеленська Л., Лупаренко С. Громадсько-педагогічна діяльність кафедри педагогіки Харківського педагогічного інституту ім. Г. С. Сковороди (середина 40-х початок – 60-х років ХХ ст.). *Педагогіка та психологія* : зб. наук. праць. 2015. Вип. 49. С. 267–277.

27. Івашко В. Проблеми вдосконалення лекційної пропаганди. З досвіду Харківської обласної партійної організації. Москва : Політвидав. 1985. 64 с.

28. Ковпак Л. В. Палладін Олександр Володимирович. *Інститут Історії України НАНУ* : веб-сайт. URL : <http://resource.history.org.ua> (дата звернення: 20.01.2021).

29. Комісаренко В. П. Життєвий і творчий шлях / за ред. М. Д. Тронька. Київ : Авіцена, 2007. 144 с.

30. Конституція України, 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed19960628#Text>. (дата звернення: 30.06.2020).

31. Концепція освіти дорослих в Україні / Укл. : Лук'янова Л. Б. Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2011. 24 с.

32. Концепція сімейного виховання в системі освіти України «Щаслива родина 2012–2021», К. 2012 р.

33. Коропатник М. М. Діяльність організацій товариства «Знання» України (1976–1985рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : 07.00.02. Київ, 1995. 23 с.

34. Коротков П. А. Конділенко Іван Іванович. *Енциклопедія Сучасної України*. URL : <http://esu.com.ua> (дата звернення: 20.01.2021).

35. Кравчук Л. М. Управление качеством лекционной пропаганды. Москва : Политиздат, 1984. 65 с.

36. Круглова Л. Товариство «Знання» Київського університету та його внесок у розвиток інтелектуального потенціалу України. *Етнічна історія народів Європи*. 2012. Вип. 37. С. 95–98.

37. Крячко І. «Наше небо» : веб-сайт. URL : <http://www.astroosvita.kiev.ua/nashe%20nebo/nashe%20nebo.php> (дата звернення: 20.01.2021).

38. Клунко Р. Ю. Підготовка майбутніх учителів до формування правової культури учнів загальноосвітніх шкіл України (друга половина XX – початок XXI століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ніжинськ. держ. унів. ім. Миколи Гоголя. Київ, 2019. 254 с.

39. Кушерець В. І. Час нового просвітництва. Київ : «Знання» України, 2018. 291 с.

40. Лазоренко Т, Шолом І. Диджиталізація як основний фактор розвитку бізнесу. *Бізнес, перспективи, менеджмент: проблеми та перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 23 квітня 2020. Київ : Київськ. Політех. ін-т ім. І. Сікорського. URL : <http://confmanagement.kpi.ua/proc/article/view/201186> (дата звернення: 20.01.2021).

41. Ларкова Л. Педагогические аспекты лекционной пропаганды. Київ, 1981. 46 с.

42. Лихолат А. О., Лихолат О. В. Розвиток освітньої і наукової галузей України у XX – на початку XXI ст. : навч. посіб. з курсів «Історія України» та «Історія української культури». Київ : НТУУ «КПІ», 2011. 148 с.

43. Логвинюк Т. Журнал «Наука і суспільство» в духовному житті України радянської доби. *Переяславський літопис*. 2014. Вип. 5. С. 69–74.

44. Марчук А. Андрогогіка : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 300 с.

45. Меморандум про взаєморозуміння і співпрацю Товариства «Знання» України та громадською організацією «Громадська рада з питань культури, молоді та спорту України» від 21 вер. 2020 р. URL: <http://znannya.org.ua/>. (дата звернення:

07.01.2021).

46. Меншун В. «Трибуна» – одне з найстаріших українських видань для вчених і про вчених. *Товариство «Знання» України* : веб-сайт. URL : <http://znannya.org.ua> (дата звернення: 20.01.2021).

47. Наука і життя. *Науково-популярний журнал*. Київ, 1951–1964 рр.

48. Наука і суспільство. *Науково-популярний і літературно-художній журнал*. Київ, 1965–1990 рр.

49. Наука і суспільство. *Науково-популярний і літературно-художній журнал*. Київ, 1991–1999 рр.

50. Наука і культура. Україна. *Науково-популярний журнал*. Київ, 2000–2009 рр.

51. Наука і культура. Україна. *Науково-популярний журнал*. Київ, 2000–2009 рр.

52. Наука і суспільство. *Науково-популярний і літературно-художній журнал*. Київ, 2000–2018 рр.

53. Наука і релігія. *Науково-популярний журнал*. Київ, 1955 р.

54. Наше небо. *Науково-популярний журнал Товариства «Знання» України*. Київ, 2006. URL: <http://astroosvita.kiev.ua/nashe%20nebo/nashe%20nebo.php> (дата звернення: 30.01.2020).

55. Наше небо. *Науково-популярний журнал Товариства «Знання» України*. Київ., 2007. URL: <http://astroosvita.kiev.ua/nashe%20nebo/nashe%20nebo.php> (дата звернення: 30.01.2020).

56. Наше небо. *Науково-популярний журнал Товариства «Знання» України*. Київ, 2008. URL: <http://astroosvita.kiev.ua/nashe%20nebo/nashe%20nebo.php> (дата звернення: 30.01.2020).

57. Наше небо. *Науково-популярний журнал Товариства «Знання» України*. Київ, 2009. URL: <http://astroosvita.kiev.ua/nashe%20nebo/nashe%20nebo.php> (дата

звернення: 30.01.2020).

58. Наше небо. *Науково-популярний журнал Товариства «Знання» України*. Київ, 2011. URL: <http://astroosvita.kiev.ua/nashe%20nebo/nashe%20nebo.php> (дата звернення: 30.01.2020).

59. Огієнко О. І. Андрагогічний підхід у неперервній освіті дорослих : метод. рекомендації. Київ, 2007. 39 с.

60. Онищенко О. С. Науково-просвітницький центр «Політичний менеджмент». Товариство «Знання» України. Київ : [б. в.], 2000. 9 с.

61. Онищенко О. С. Програма курсів підвищення кваліфікації національних кадрів з українознавства. Товариство «Знання» України, Центр «Українознавство» та ін. Київ : [б. в.], 2000. 25 с.

62. Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту. 1973. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T742778.html. (дата звернення: 28 липня 2020).

63. Половець В. М. Воспитываем патриотов интернационалистов. *Серия 10 : Теория и практика коммунистического воспитания*. Киев. : Знание УССР, 1984. № 2. 47 с.

64. Про антикорупційну стратегію на 2018–2020 роки : законопроект Кабінету Міністрів України від 26 квіт. 2018 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63942 (дата звернення: 08.01.2021).

65. Про благодійництво та благодійні організації : Закон України редакція від 27 лют. 2020 р. № 465-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text> (дата звернення: 07.01.2021).

66. Про вищу освіту : Закон України. Редакція від 25 вер. 2020 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 08.01.2021).

67. Про взаємодію держави та інститутів громадянського суспільства : постанова Міністерства юстиції України від 3 лют. 2011 р. № п0018323-11. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0018323-11#Text>. (дата звернення: 07.01.2021).

68. Про громадські об'єднання : Закон України редакція від 28 квіт. 2020 р. № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (дата звернення: 07.01.2021).

69. Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21 лист. 1992 р. № 2811-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12/ed19921121#Text>. (дата звернення: 6.08.2020).

70. Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики : Указ Президента України від 29 бер. 2001 № 221/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/221/2001#Text>. (дата звернення: 28.07.2020).

71. Про доступ до публічної інформації : Закон України. Редакція 24 жовт. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>. (дата звернення: 08.01.2021).

72. Про інформацію : Закон України. 2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12/ed20000506#Text>. (дата звернення: 28.07.2020).

73. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки : розпорядження : Розпорядження Кабінету Міністрів від 14 серп. 2019 р. № 657-2019-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/657-2019-%D1%80#Text> (дата звернення: 08.01.2021).

74. Про звернення громадян : Закон України. Редакція від 1 січ. 2020 р. № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 08.01.2021).

75. Про запобігання корупції : Закон України. Редакція від 30 груд. 2020 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 08.01.2021).

76. Про заходи щодо підвищення рівня інформованості населення України про основні напрями державної політики : Розпорядження Президента України від 28 березня 1996 р. № 72/96-рп.

77. Про заходи щодо державної політики розвитку науково-просвітницької діяльності громадських організацій : Указ Президента України від 16 трав. 2001 р. № 316/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316/2001#Text> (дата звернення: 06.08.2020).

78. Про заходи щодо державної науково-просвітницької діяльності громадських організацій на період до 2004 р. : Розпорядження Кабінету Міністрів від 13 груд. 2001 р. № 564-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2001-%D1%80#Text> (дата звернення: 06.08.2020).

79. Про заходи подальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи : Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 8 груд. 1966 р. № 900. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/38-87-%D0%BF#Text> (дата звернення: 06.08.2020).

80. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : постанова Кабінету Міністрів України від 7 трав. 2019 р. № 996-2010-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.01.2021).

81. Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і подальший розвиток загальноосвітньої школи : Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 7 лип. 1972 р. № 326. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP730302.html (дата звернення: 6.08.2020).

82. Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 вер. 1999 р. № 1697. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99-%D0%BF#Text> (дата звернення: 06.08.2020).

83. Про затвердження кваліфікаційних характеристик професій (посад) педагогічних та науково-педагогічних працівників навчальних закладів, основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів : Наказ МОН України від 1 черв. 2013 р. № 665. URL: <https://osvita.ua/legislation/other/37302/> (дата звернення: 06.08.2020).

84. Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 лип. 2011 № 1895-2003-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1895-2003-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 07.01.2021).

85. Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні : Указ Президента України від 3 лют. 2002 р. № 5/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2002#Text>. (дата звернення: 06.08.2020).

86. Про концепцію Національної програми інформатизації : Закон України. 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/98-%D0%B2%D1%80/ed20060303#Text> (дата звернення: 28.07.2020).

87. Про концепцію державної сімейної політики : Постанова ВР України від 17 вер. 1999 р. № 1063-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1063-14#Text>. (дата звернення: 02.08.2020).

88. Про концепцію розвитку освіти на період 2015–2025 року : проєкт МОН України. URL: <https://osvita.ua/news/43501/>. (дата звернення: 06.08.2020).

89. Про концептуальні засади розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір : Наказ МОН України від 31 грудня 2004 р. № 988. URL: https://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/3145/. (дата звернення: 06.08.2020).

90. Про молодіжні та дитячі громадські організації : Закон України від 01 січ. 2016 р. № 281-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-14#Text> (дата звернення: 07.01.2021).

91. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України. Редакція від 16 жовт. 2020 р. № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> (дата звернення: 08.01.2021).

92. Про національне антикорупційне бюро України : Закон України. Редакція від 16 вер. 2010 р. № 1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text> (дата звернення: 08.01.2021).

93. Про національну доктрину розвитку освіти : Указ Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 347/2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text> (дата звернення: 06.08.2020).

94. Про національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001–2005 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 трав. 2001 р. № 479. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479-2001-%D0%BF#Text> (дата звернення: 06.08.2020).

95. Про національну програму інформатизації : Закон України від 16 жовт. 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80/ed20011016#Text> (дата звернення: 28.07.2020).

96. Про національну програму «Діти України» : Указ Президента України від 18 січ. 1996 р. № 63/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63/96#Text>. (дата звернення: 06.08.2020).

97. Про національну програму правової освіти населення : Указ Президента України від 18 жовт. 2001 р. № 992/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001#Text> (дата звернення: 07.08.2020).

98. Про проголошення незалежної України : Постанова ВР УРСР від 24 серп. 1991 р. №1427-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1427%D12> (дата звернення: 29.04.2020).

99. Про професійну (професійно-технічну) освіту : Закон України. Редакція від

01 січ. 2021 р. № 103/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 08.01.2021).

100. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні в 2007–2015 рр. : Закон України від 9 січ. 2007 р. № 537-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text> (дата звернення: 06.08.2020).

101. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14/ed20010426#Text>. (дата звернення: 06.08.2020).

102. Про подальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл та їх підготовки до праці : Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 22 груд. 1977 р. № 1111. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 14.02.2021).

103. Про попередження насильства в сім'ї : Закон України від 15 лист. 2001 р. № 2789-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2789-14/ed20011115#Text>. (дата звернення: 06.08.2020).

104. Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи : Постанова ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР від 10 лип. 1984 р. № 281 http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP840281.html (дата звернення: 03.04.2020).

105. Про порядок легалізації об'єднань громадян : постанова Кабінету Міністрів України від 01 січ. 2013 р. № 140-93-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/140-93-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.01.2021).

106. Про порядок затвердження Положення «Про порядок державної реєстрації благодійних організацій : постанова Кабінету Міністрів України від 18 черв. 2013 р. № 382-98-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/382-98-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 07.01.2021).

107. Про порядок справляння та розміри збору за реєстрацію об'єднань

громадян : постанова Кабінету Міністрів України від 01 січ. 2013 р. № 143-93-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/143-93-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.01.2021).

108. Про програму правової освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 трав. 1995 р. № 366. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-95-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 07.08.2020).

109. Про професійних, творчих працівників та творчі спілки : Закон України від 4 лист. 2018 р. № 554/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554/97-%D0%B2%D1%80#Text>. (дата звернення: 07.01.2021).

110. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Сімейна політика України – цілі та завдання» : Постанова ВР України від 8 груд. 2015 р. № 854-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/854-19#Text>. (дата звернення: 02.08.2020).

111. Про соціальні послуги : Закон України від 17 січ. 2019 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 07.01.2021).

112. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 26 лют. 2016 р. № 68/2018. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/682016-19805>. (дата звернення: 07.01.2021).

113. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства : Кабінет Міністрів України від 20 черв. 2020 р. № 1035-2007-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80#Text>. (дата звернення: 07.01.2021).

114. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні : Кабінет Міністрів України від 3 жовт. 2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80/ed20181003#Text>. (дата звернення: 02.08.2020).

115. Проєкт Концепції громадянської освіти та виховання в Україні : Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України від 05 січ. 2013 р. URL: <http://osvita.khpg.org/index.php?id=1357391226> (дата звернення: 04.08.2020).

116. Про освіту : Закон України від 02 квіт.2020 р. № 2145-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 21.04.2020).

117. Про освіту дорослих : Законопроект Міністерства освіти і науки України від 07 вер. 2020 р. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-zakonoprojekt-pro-osvitu-doroslih> (дата звернення: 08.01.2021).

118. Редакторське око. *Студентський інтернет-журнал Товариства «Знання» України*. Київ, 2018. Вип. 1. URL: https://drive.google.com/file/d/1Ob5L2w7Ovg8WuC_cpzK8SOVxS-rqRoEF/view (дата звернення: 06.08.2020).

119. Редакторське око. *Студентський інтернет-журнал Товариства «Знання» України*. Київ, 2018 Вип. 2. URL: <http://znannya.org.ua/images/Files/Rizne/OKO/red-oko-compressed.pdf> (дата звернення: 06.08.2020).

120. Сергієнко І. В., Ляшко С. І., Грищенко О. Ю. Іван Іванович Ляшко (до 90-річчя з дня народження). *Український математичний журнал*. 2012. № 11, т. 64. С. 1569–1571.

121. Стельмашук Ж. Г. Роль газети «Радянська освіта» в організації виховання дисциплінованості. *Інноватика у вихованні* : зб. наук. праць Рівненського державного університету. 2015. Вип. 2. С. 229–237.

122. Тимошик М. С. Еволюція видавничої мережі радянського типу. *Електронна бібліотека Інституту журналістики* : веб-сайт. URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1522> (дата звернення: 20.05.2020).

123. Трибуна лектора. *Науково-методичний журнал Товариства «Знання» України*. Київ, 1965 – 1990.

124. Трибуна. *Науково-методичний журнал Товариства «Знання» України*. Київ, 1990 – 2018.

125. Третья программа КПСС. Ч. 2. Задачи коммунистической партии Советского Союза по строительству коммунистического комплекса. URL :

http://aleksandr-kommari.narod.ru/kpss_programma_1961.htm (дата звернення: 17.07.2020).

126. Українська радянська енциклопедія : в 12 т. / Гол. ред. М. П. Бажан. К. : Голов. ред. УРЕ, 1982. Т. 7. 526 с.

127. Ульберг З.Р., Лебовка М. І. Я вибрав свій складний і нелегкий шлях...(до 100-річчя з дня народження академіка НАН України Ф. Д. Овчаренка). *Вісник НАН України*. 2013. № 2. С. 84–88.

128. Устав Всесоюзного общества по распространению политических и научных знаний. М. : Изд-во Академии наук СССР, 1947. 15 с.

129. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні. Київ : Вища школа, 2002. 195 с.

130. Федченко П. М. Сиваченко і його наукова спадщина. *Київська старовина*. 2000. Вип. 36 (336). С. 150–158.

131. Хохліна І. Просвітницька діяльність Товариства «Знання» в Україні (70-80-ті роки ХХ століття). *Освіта дорослих : теорія, досвід, перспективи*. 2016. Вип. 1 (2). С. 103–111.

132. Шлемкевич Л. П. Словом натхненням. Львів. 1982. 63 с.

133. Bondar T. Activity of «Knowledge» Society in Ukraine providing pedagogical education of parents 1947–1991. *Український психолого-педагогічний науковий збірник*. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота». 2019. Вип. 17. С. 9–13.

134. Bondar T.V. Current of development and the «Knowledge» company in Ukraine. *Балканско научно обозрение*. 2019. № 1 (3), т. 3 С. 15–17. URL: <https://balkan-sci-review.com/>

135. Bondar T. Pedagogical education in the context of non-normal education: historical aspect. *Educational challenges*. 2020. Vol. 25. P. 21–30.

136. *Nations in Transit 2018 Confronting illiberalism*. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2018/ukraine> 1 (дата звернення: 20.05.

2020).

137. Zelenska L., Bondar T., Bondar O. Historical and pedagogical aspects as a subject of content analysis of popular science publication. *Pedagogy and education manegement review*. 2020. № 2. P. 17–26. DOI: <https://doi.org/10.36690/2733-2039-2020-2-17>

**Державний архів Харківської області Фонд Р.-6113 Харківське
обласне відділення товариства з поширення політичних та наукових
знань Української РСР. м. Харків.**

138. Протоколи засідань справа організаційного комітету Харківського відділення. *ДАХО* (Держ. архів Харк. Обл.). Ф. Р.–6113. Оп. 1. Спр. 7078. Арк. 1–24.

139. Протоколи №1-6 засідань організаційного комітету Харківського відділення. *ДАХО* (Держ. архів Харк. Обл.). Ф. Р.–6113. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7–8, 14, 42.

140. Протоколи засідань бюро секції медичних наук. 1948 р. *ДАХО* (Держ. архів Харк. Обл.). Ф. Р.–6113. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1–6.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України Фонд 4618 «Товариство з поширення наукових і
політичних знань УРСР»**

141. Протоколи засідань бюро секції педагогіки та психології. 1948 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 7.

142. Протоколи засідань бюро підсекції залізничного транспорту. 1948 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1–8.

143. Протоколи засідань президії правління Всесоюзного товариства. 30 серпня – 27 грудня 1949 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп.1. Спр. 28. Арк. 1–2, 18.

144. Накази апарату Республіканського Товариства. 1949 р. *ЦДАВО України*

(Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп.1. Спр. 35. Арк. 1–103.

145. Протоколи засідань бюро секції педагогіки та психології. 1 лютого –10 грудня 1949 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 3–22, 28–29, 31–32, 35, 133, 22–226.

146. Протоколи засідань бюро і плани робіт секції літератури та мистецтва. 29 січня – 9 грудня 1949 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 3–5.

147. Постанови президії правління Всесоюзного товариства з поширення наукових і політичних знань. 10 січня – 28 грудня 1950 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 18, 123, 133, 222–226.

148. Накази апарату Республіканського Товариства. 1950 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп.1. Спр. 59. Арк. 1–235.

149. Протоколи засідань бюро секції педагогіки та психології. 25 лютого –14 грудня 1950 рр.). *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 1–38.

150. Постанови Ради Міністрів УРСР з основної діяльності Республіканського Товариства. 17 січня 9 квітня 1951 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1, Спр. 76. Арк. 61.

151. Протоколи засідань бюро і плани робіт секції педагогіки та психології. 19 січня –8 грудня 1951 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 1–99.

152. Стенограма Республіканського засідання відповідальних секретарів правління обласних відділень Товариства. 25 червня 1952 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 28, 98–100.

153. Накази апарату Республіканського Товариства. 1953 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп.1. Спр. 160. Арк. 1–193.

154. Постанови президії правління Всесоюзного товариства. 19 січня 1954–19 серпня 1954 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 2–6, 10, 12, 23, 30–32, 34–35, 57–63, 87, 96, 146–148.

155. Постанови президії правління Всесоюзного Товариства. 12 січня –13 грудня 1955 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 164.

156. Стенограма роботи Республіканського семінару керівників секції історії КПРС. 1955 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 1–110.

157. Стенограма обговорення результатів Республіканських семінарів з питань науково-природничої пропаганди. 1955 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 251. Арк. 1–38.

158. Постанови президії правління Всесоюзного товариства з поширення наукових і політичних знань 4 січня – 15 вересня 1957 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 1–305.

159. Річний звіт обласних відділень Товариства з поширення наукових і політичних знань УРСР про лекційну діяльність. 1957 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 306. Арк. 1–242.

160. Довідка про роботу Товариства за період з 1948–1958 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 1А, 2, 14.

161. Стенограма семінару очільників обласних секцій фізичної культури та спорту. 27 березня 1959 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 369. Арк. 1–72.

162. Конференція читачів журналу «Міжнародне життя». 12 вересня 1959 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 376. Арк. 1–43.

163. Протоколи і постанови президії правління Всесоюзного товариства. 11 лютого 1960–12 травня 1960 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 407. Арк. 76.

164. Стенограма роботи семінару очільників бюро секції медичних наук, головних лікарів і методистів медичної просвіти. 24–25 травня 1960 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 436. Арк. 1–57.

165. Стенограма секції медичних наук. 25 травня 1960 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 1–120.

166. Стенограма семінару-наради з питань економії торгівлі. 24–25 квітня 1961 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 491. Арк. 1–116.

167. Листування з ЦК КПУ про скорочення складу, виконання постанови ЦК КПУ «Про покращення роботи Товариства» та з ін. Питань». 6 січня 1960–20 грудня 1960 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 27, 30–32, 36–38, 101, 128–129, 150–151.

168. Постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР за 1962 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження). Спр. 547. Арк. 28.

169. Стенограма читацької конференції, секція фіз-ри та спорту, семінар із засідання XXII з'їзду КПРС. 1962 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1962–1966 рр.). Спр. 599. Арк. 1–84.

170. Листування з Всесоюзним Товариством з питань лекційної діяльності.

1963 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 653. Арк. 1–37, 54, 84–88, 115.

171. Тематичний план видань на 1963 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1962–1966 рр.). Спр. 663. Арк. 19–22.

172. Протоколи засідань бюро секції політекономії. 18 січня–13 квітня 1964 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1962–1966 рр.). Спр. 743. Арк. 1–18.

173. Постанови Ради Міністрів УРСР та президії Верховної Ради УРСР з основної діяльності Товариства. 1965 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 768. Арк. 1–17.

174. Постанови та розпорядження Ради Міністрів УРСР з основної діяльності Товариства за 1966 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 850. Арк. 1–129.

175. Постанови президії та організаційно-виконавчого бюро президії правління Всесоюзного товариства. Том I. За 1966 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 851. Арк. 33–39.

176. Статистичний звіт про лекційну діяльність Товариства за 1966 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 887. Арк. 1–11.

177. Стенограма Республіканського семінару з атеїстичної пропаганди серед віруючих жінок. Січень, 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 967. Арк. 1–237.

178. Протоколи засідань атеїстичної секції та бюро науково-методичної ради з пропаганди педагогічних знань. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 969. Арк. 1–11.

179. Стенограма Республіканського семінару з питань педагогічної пропаганди. 17–19 квітня 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 970. Арк. 9–10, 14–15.

180. Стенограма Республіканського семінару-наради з питань педагогічної пропаганди шкільної секції. 19 квітня 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 971. Арк. 4.

181. Стенограма Республіканського семінару-наради з питань педагогічної пропаганди дошкільної секції. 19 квітня 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 972. Арк. 1–75.

182. Матеріали/звіти, довідки, інформація / підвідомчих організацій з лекційної пропаганди серед молоді за 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 974. Арк. 1–125.

183. Протоколи засідань комісії з лекційної пропаганди серед жінок за 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 992. Арк. 1–9.

184. Статистичний збірник про діяльність Товариства за 1947–1967 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 1010. Арк. 11–25.

185. Протоколи засідань бюро науково-методичної ради з пропаганди педагогічних знань. 1968 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 1062. Арк. 1–17.

186. Протоколи засідань бюро науково-методичної ради з пропаганди педагогічних знань. 1968 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 1063. Арк. 1–22.

187. Протоколи засідань секції та бюро комісії з лекційної пропаганди серед жінок. 1968 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 1081. Арк. 1–13.

188. Стенограма Республіканського семінару очільників комісії з лекційної

пропаганди серед жінок і лекторів від 12 серпня 1968 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 1082. Арк. 1–128.

189. Протоколи засідань бюро та науково-методичного кабінету. 1968 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 1085. Арк. 1–36.

190. Протоколи засідань бюро науково-методичної ради з пропаганди педагогічних знань. 1969 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр.). Спр. 1164. Арк. 1–14.

191. Протоколи засідань науково-методичної Ради та бюро з пропаганди економіки с/г за 1969 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр. Спр. 1169. Арк. 8.

192. Протоколи загальних зборів та засідань бюро секції з наукової організації праці за 1969 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр. Спр. 1192. Арк. 1–22.

193. Протоколи засідань бюро науково-методичної Ради з пропаганди педагогічних знань за 1969 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1967–1969 рр. Спр. 1164 Арк. 1–14.

194. Протоколи засідань комісії та бюро з лекційної пропаганди серед жінок за 1970 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 1283. Арк. 1–10.

195. Документи, плани, програми, звіти про роботу Товариства. 1970 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 1300 Арк. 1–59.

196. Розпорядження №№7–208 замісника голови Товариства (продовження 1970–1971 рр.). *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 1315. Арк. 25, 31.

197. Список брошур виданих Товариством 1970–1971 рр. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 1359. Арк.

3–9.

198. Приблизний навчальний план і програма народного університету з пропаганди педагогічних знань для вчителів. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1 (продовження 1970–1971 рр.). Спр. 1360. Арк. 1–15.

199. Листування з Всесоюзним Товариством «Знання» з лекційної пропаганди. 1971 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 1400. 106 арк.

Фонд 5134 Будинок науково-технічної пропаганди Київської міської організації з поширення політичних та наукових знань Товариства «Знання УРСР» (КБНТП), м. Київ.

200. Будинок науково-технічної пропаганди Київської міської організації з поширення політичних та наукових знань Товариства «Знання УРСР» (КБНТП). *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1 (1957–1979 рр.). Арк. 1–86.

201. Стенограма виробничо-технічних зборів з покращення роботи вантажного автотранспорту м. Києва у зв'язку з укріпленням автогосподарства. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1–54.

202. Звіт про роботу КБНТП. 1958 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–9.

203. Тематичні плани та плани роботи кабінетів, відділів КБНТП на 1959 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 1–71.

204. План заходів з науково-технічної пропаганди на 1962 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1 Спр. 56 Арк. 1–73.

205. Звіти відділів енергетики та зв'язку, масових заходів, винаходів та

раціоналізаторства за 1962 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 1–33.

206. Протоколи засідань науково-методичної ради КБНТП. 1963 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 1–6.

207. План заходів з науково-технічної пропаганди на 1964 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 1–48.

208. Звіт про роботу КБНТП. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 103–105.

209. Накази №№4–242 з основної діяльності КБНТП. 1967 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 1–91.

210. Протокол №1 засідання науково-технічних зборів КБНТП та документи до них. 1972 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 1–130.

211. Протокол №1 та документи засідання науково-методичної ради КБНТП. 27 листопада 1972 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 191. Арк. 4.

212. Протоколи засідань науково-методичної ради КБНТП. 1973 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 2–11.

213. Бухгалтерський звіт КБНТП. 1973 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 1–28.

214. Протоколи №№1–11 засідань наукових проблем управління КБНТП. 1975 р. *ЦДАВО України* (Центр. Держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 5134. Оп. 1. Спр. 259. Арк. 1–46.

215. Видавничий відділ. Тематичний план. К, 1992 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1–40.

**Поточний архів Товариства «Знання» України, м. Київ. Фонд 1
Матеріали Товариства «Знання» України (1990–2018 рр.).**

216. Звітна доповідь «Про роботу правління Товариства «Знання» України за 1990–1993 рр. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1–25.

217. Звітна доповідь «Про роботу правління Товариства «Знання» України за 2009–2016 рр. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1–28.

218. Інформація про основні напрями діяльності Товариства «Знання» України в період між I та II пленарними засіданнями правління 1999–2000 рр. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–5.

219. Інформація про основні напрями діяльності Товариства «Знання» України в період між II та III пленумами правління 2000–2004 рр. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 1–23.

220. Інформація про основні напрями діяльності Товариства «Знання» України в період між III та IV пленумами правління 2006–2008 рр. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1–22.

221. Інформація про основні напрями діяльності Товариства «Знання» України в період між III та IV пленумами правління 2010–2012 рр. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1–20.

222. Матеріали Установчого З'їзду Товариства «Знання» України. Київ, 1990. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–46.

223. Матеріали II З'їзду Товариства «Знання» України. Київ, 1993. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–38.

224. Матеріали III З'їзду Товариства «Знання» України. Київ, 1999. *Поточний*

архів Товариства «Знання» України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–33.

225. Матеріали IV З'їзду Товариства «Знання» України. Київ, 2004. *Поточний архів Товариства «Знання» України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–44.*

226. Матеріали V З'їзду Товариства «Знання» України. Київ, 2008. *Поточний архів Товариства «Знання» України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–39.*

227. Матеріали VI З'їзду Товариства «Знання» України. Київ, 2012. *Поточний архів Товариства «Знання» України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–41.*

228. Матеріали засідання Бюро президії Товариства «Знання» України. Київ., 1991 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1–126.*

229. Матеріали засідання Бюро президії Товариства «Знання» України. Київ, 1992 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1–6, 8–15, 17–30.*

230. Матеріали IV Пленуму правління Товариства «Знання» України. Київ, 2008 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1–69.*

231. Матеріали IV Пленуму правління Товариства «Знання» України. Київ, 2012 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1–3, 9–10, 14–15.*

232. Матеріали III Пленуму Президії Товариства «Знання» України. Київ, 2009–2010 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1–64.*

233. Основні напрями діяльності Товариства «Знання» України між I та II пленумами Правління Товариства (1999–2000 рр.). Київ, 2000 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 1–7.*

234. Положення про науково-популярний і літературно-художній журнал «Наука і суспільство», 1994 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України. Ф. 1.*

Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1–9.

235. Положення про науково-популярного і літературно-художнього журналу «Наука і суспільство», 2000 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 1–8.

236. Положення про науково-популярний і літературно-художній журнал «Наука і суспільство», 2010 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 1–8.

237. Положення про науково-популярний і літературно-художній журнал «Наука і суспільство», 2018 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1–10.

238. Програма інформаційно-освітньої та науково-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України 2000–2004 рр. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1–18.

239. Протоколи правління Товариства «Знання» України. Київ, 1995 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–6.

240. Програма інтелектуального потенціалу нації як основи реального економічного і соціального прогресу України» (1993). *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1–12.

241. Програма інформаційно-освітньої та науково-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України на 2000–2004 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 1–18.

242. Програма інформаційно-освітньої та науково-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України на 2005–2009 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 1–17.

243. Програма інформаційно-освітньої та науково-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України на 2009–2013 р. Арк. 1–19.

244. Програма інформаційно-освітньої та науково-просвітницької діяльності

Товариства «Знання» України на 2014–2018 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 1–16.

245. Програма комплексної цільової діяльності і розвитку Товариства до 2010 р.г ,Київ, 2000. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 1–20.

246. Рішення № 46 редколегії видавничого відділу Товариства «Знання» України від 20.01.92 «Про скорочення штату відділу зв'язку із зменшенням обсягу друкованої продукції». Київ, 1992 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1–2.

247. Стенограма III З'їзду Товариства «Знання» України. Київ, 1999 р. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 1–8.

248. Статут Товариства «Знання» України. Київ, 1990. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1. 15 с.

249. Статут Товариства «Знання». Київ, 1993. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2. 17 с.

250. Статут Товариства «Знання». Київ, 2018. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 33. 15 с.

251. Устав Всесоюзного общества по распространению политических и научных знаний. Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1955. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1.

252. Устав Всесоюзного общества по распространению политических и научных знаний. Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1964г. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1.

253. Устав Всесоюзного общества «Знание». Москва : «Знание», 1968г. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1.

254. Устав Всесоюзного общества «Знание». Москва : «Знание», 1975г. *Поточний архів Товариства «Знання» України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1.

255. Устав Всесоюзного общества «Знание». Москва : «Знание», 1982г.

Поточний архів Товариства «Знання» України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1.

ВИСНОВКИ

1. Згідно з концепцією дослідження уточнено суть базових понять, що дало змогу розглядати «громадсько-просвітницьку діяльність Товариства «Знання» в Україні» як діяльність громадської організації, що спрямована на формування світогляду, забезпечення і задоволення інтересів, потреб (освітніх, культурних, творчих, вікових, соціальних тощо) громадськості та поширення знань (наукових, культурних, політичних, економічних, педагогічних, релігійних тощо) серед різних верств населення.

2. На основі аналізу історико-педагогічної літератури з'ясовано, що появу Товариства «Знання» в Україні обумовили такі чинники: *суспільно-політичні* – тривала відсутність державності в українських землях, підпорядкування їх владі Австрійської та Російської імперій, прагнення останніх зберегти класово-становий устрій, намагання державних чиновників підпорядкувати науковий, освітній, культурний розвиток населення українських земель політичним інтересам й ідеологічним настановам імперій у кінці XVII – XVIII ст., перехід від феодальної системи відносин до капіталістичної, упровадження низки реформ (адміністративної, земської, аграрної, освітньої тощо) на українських землях Австрійської та Російської імперій у XIX ст., комуністична ідеологія з тоталітарною системою у 1920–1940 рр.; *соціокультурні* – відсутність доступу широких прошарків населення до здобуття освіти; потреба в розвитку національної освіти, культури, науки; діяльність перших в українських землях громадських (просвітницьких, наукових, культурних, педагогічних, спортивних, політичних) товариств у період кінця XVII ст. – початку XX ст.; прагнення українських діячів науки, культури, освіти до розв'язання національних питань (боротьба з масовою неписьменністю, заборона української мови й українських видань); рух за національно-культурне відродження кінця XIX – початку XX ст.; репресії, заборона діяльності громадських (просвітницьких, культурних, наукових, педагогічних) товариств радянською владою; започаткування діяльності товариств ідеологічного спрямування в УСРР.

3. На основі аналізу історико-педагогічних джерел та архівних матеріалів обґрунтовано етапи та визначено провідні напрями громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні у другій половини ХХ – на початку ХХІ ст.:

I етап (1947–1962 рр.) – етап започаткування діяльності «Українського товариства з поширення політичних і наукових знань» як суспільного інституту в умовах радянської політичної системи – ознаменувався відбудовою народного господарства та економіки після Другої світової війни; антирелігійною пропагандою та впровадженням соціальних реформ; партійним контролем за життєдіяльністю громадян УРСР; оформленням структури Товариства; відкриттям обласних, міських, районних відділень; прийняттям статутів (1947 р., 1955 р.); визначенням мети (розповсюдження політичних та наукових знань серед населення СРСР, зокрема УРСР) і провідних напрямів діяльності – лекційний напрям, налагодження роботи закладів пропагандистського спрямування («Київського будинку науково-технічної пропаганди», планетаріїв), видавничий напрям.

II етап (1963–1989 рр.) – етап розширення напрямів, започаткування нових форм та поглиблення змісту громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» УРСР у контексті реалізації засадничих положень політики розвинутого соціалізму – характеризувався посиленням централізованого управління у період «застою» (1964–1985 рр.); кризою в економіці, соціальній та політичній сферах; спробами змінити радянський устрій у період «перебудови» (1985–1990 рр.); реорганізацією Товариства, що пов'язано з уточненням мети його діяльності (ідеологічними засобами сприяти втіленню у життя програм КПРС та розповсюджувати серед народів СРСР знання на основі марксизму-ленінізму в різних галузях); розширенням чинних і появою нових напрямів діяльності (сприяння роботі бібліотек, загальноосвітніх шкіл та ЗВО, розвиток кіномереж, спеціалізований туризм за кордон, організація жіночих клубів), поглибленням змісту педагогічної пропаганди для дорослих і поширенням нових форм роботи за цим напрямом («Школи молоді матері», «Школи для батьків»; конференції для батьків, педагогічні радіолекторії, вечори запитань-відповідей, диспути тощо).

III етап (1990–2018 рр.) – етап реорганізації змісту, напрямів, форм громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» України. Його суттєвими ознаками стали проголошення незалежності України, прийняття Конституції України, що посприяло реорганізації Товариства «Знання» УРСР у самостійне громадсько-просвітницьке Товариство «Знання» України; прийняття статутів (1990 р., 1993 р., 2018 р.), зміна мети діяльності (сприяння духовному, політичному, економічному, соціальному розвитку України, зміцненню держави, утвердженню в суспільстві загальнолюдських цінностей, ідеалів свободи і справедливості, поширенню серед трудящих наукових, культурних досягнень України та світової цивілізації); оновленням лекційного, розширенням видавничого напрямів (підготовка й друк науково-популярних і літературно-художніх видань), поглибленням співпраці з державними органами, установами, освітніми закладами та появою нових напрямів діяльності (створення осередків неформальної та інформальної освіти дорослих – науково-просвітницьких центрів, відкриття приватного ЗВО, організація підвищення кваліфікації працівників різних галузей, міжнародна західноєвропейська співпраця з установами, освітніми закладами, громадськими організаціями).

4. Узагальнено досвід громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні та накреслено прогностичні тенденції розвитку названого Товариства в сучасних умовах за такими напрямками: *науково-просвітницький* (відновлення роботи «Батьківських університетів» та створення «Університетів третього віку»; відкриття осередків Товариства при закладах вищої освіти та інституціях підвищення кваліфікації; популяризація академічної, грантово-проектної мобільності та пошук джерел їх фінансування; організація та створення відкритого порталу з інформування про стажування і навчання громадян України за кордоном, організація експедицій мальовничими, історичними, заповідними місцями України; відновлення та активізація видавничої діяльності науково-популярних видань у сучасному форматі); *соціальний* (заснування і відкриття клубів за інтересами; відкриття юридичної онлайн-платформи з питань соціального захисту населення); *здоров'язберезувальний* (сприяння утвердженню здорового способу

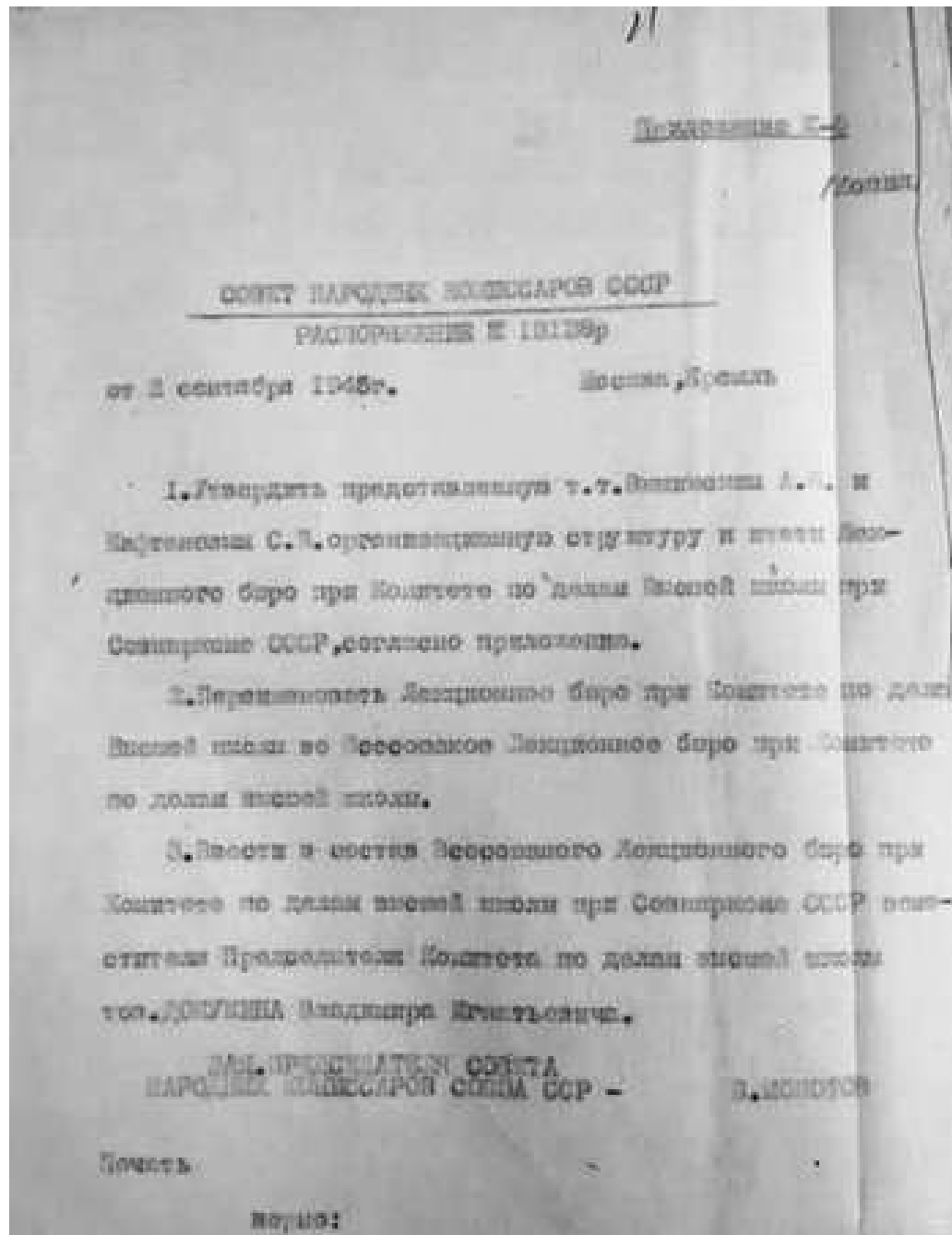
життя); *навчально-педагогічний* (підготовка інтерактивної науково-пізнавальної літератури; поширення віртуальних екскурсій музеями, галереями та створення мобільних додатків для його реалізації; оцифровування україномовної літератури, документів, архівних матеріалів; створення онлайн-бібліотеки Товариства «Знання» України; популяризація наукових відкриттів серед дітей і молоді; створення масштабної мережі альтернативних шкіл дистанційної неформальної освіти дорослих; сприяння міжнародно-науковій співпраці з закладами освіти різних рівнів та громадськими організаціями); *громадсько-правовий* (інформування та консультування громадян щодо їх прав та обов'язків, громадянська освіта, залучення до реалізації громадських проєктів (у межах територіальних громад), активне та відкрите поширення успішних проєктів з просвітницькою метою (демонстраційні проєкти) тощо).

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Серед перспективної тематики подальшого науково-педагогічного дослідження проблеми визначено: виявлення специфіки громадсько-просвітницької діяльності рівневих організацій Товариства «Знання» в Україні, висвітлення внеску окремих персоналій у розвиток громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні в конкретно-історичний період, проведення порівняльного аналізу громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні й інших громадських організацій.

ДОДАТКИ

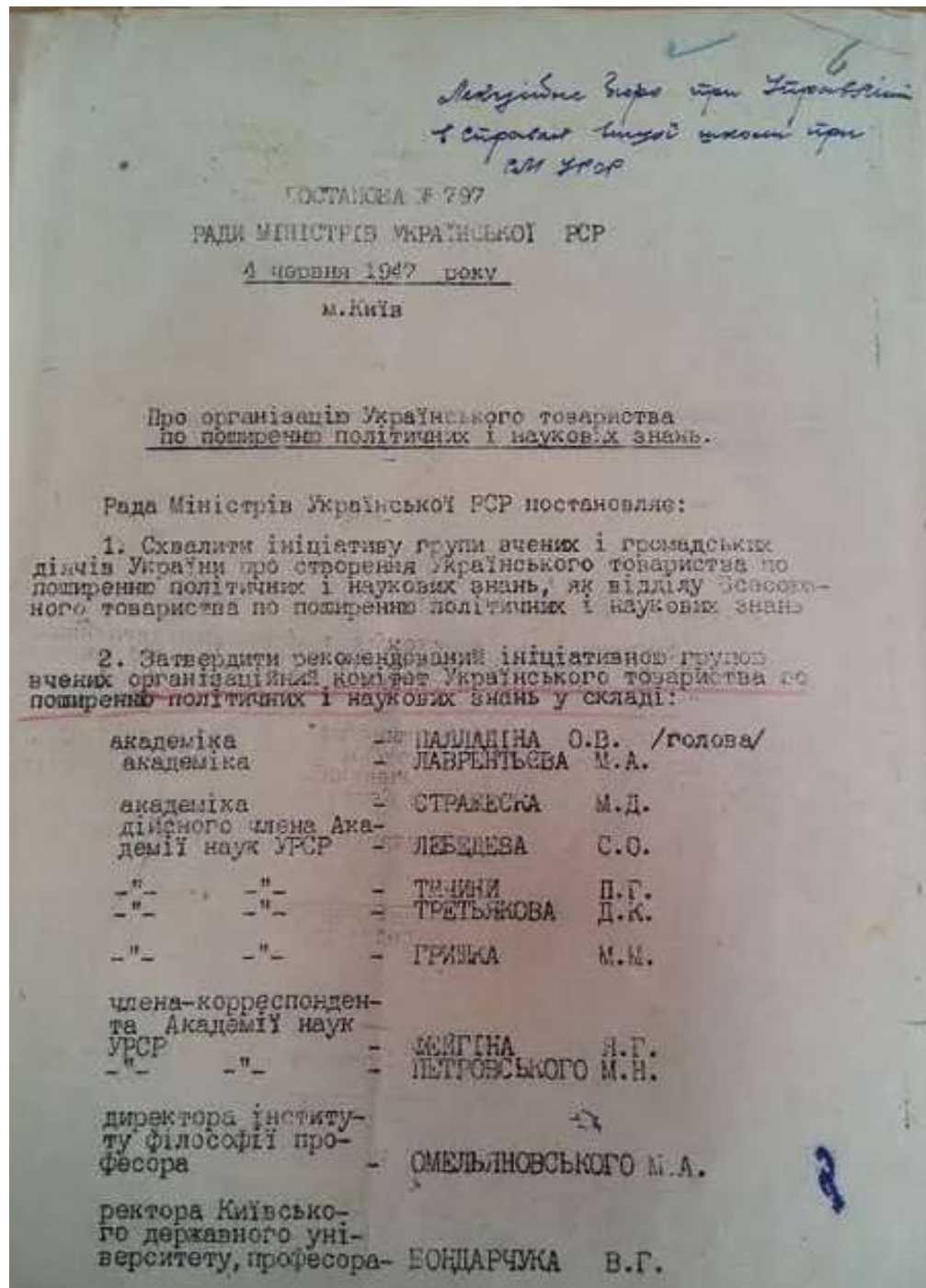
Додаток А

**Розпорядження Ради Народних Комісарів СРСР про перейменування
Лекційного бюро при Комітеті Вищої школи на Всесоюзне Лекційне бюро**

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України [219, арк. 11].**

Постанова Ради Міністрів УРСР про створення Українського товариства з поширення політичних і наукових знань, 1947 р.
Центральний державний архів вищих органів влади та управління України [219, арк. 6].

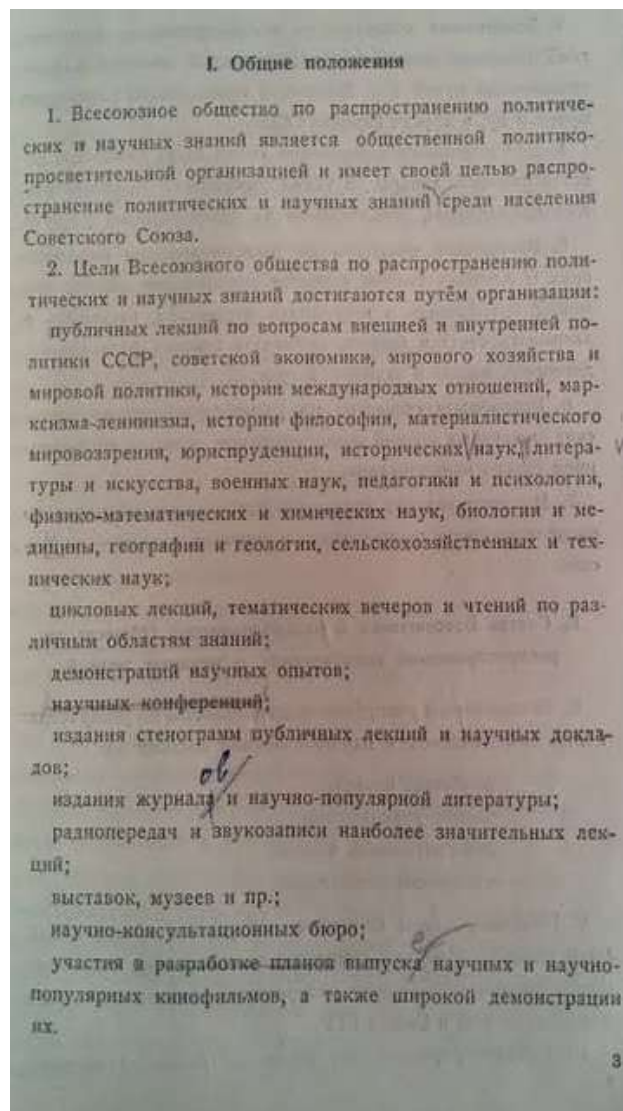
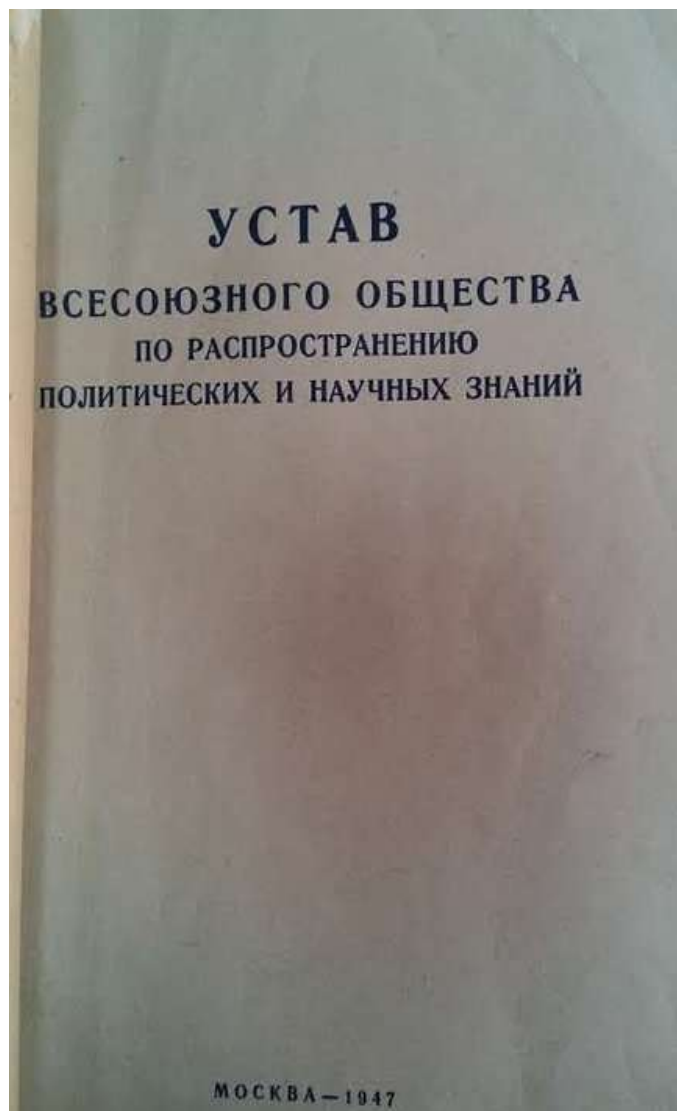
С П И С О К
членов Оргкомитета Украинского Общества по распространению
политических и научных знаний.

Фамилия, имя и отчество.	Место работы и занимаемая должность.
1. ПАЛЛАДИН Александр Владимирович	АН УССР - Президент.
2. ЛАВРЕНТЬЕВ Михаил Алексеевич	Академик.
3. СТРАЖЕСКО Николай Дмитриевич	Академик.
4. ЛЕБЕДЕВ Сергей Алексеевич	Директор Ин-та электротех- ники, д.чл.АН УССР.
5. ТИЧИНА Павел Григорьевич	Министр просвещения УССР.
6. ТРЕТЬЯКОВ Дмитрий Константинович	Директор Ин-та зоологии, действ.чл.АН УССР.
7. ГРИШКО Николай Николаевич	Директор Ботанич.сада АН УССР, действ.чл.АН УССР.
8. БИЛИН Яков Григорьевич	Член-корресп.АН УССР.
9. ПЕТРОВСКИЙ Николай Неонович	Член-корресп.АН УССР.
10. ОМЕЛЬЯНОВСКИЙ Михаил Эразмович	Директор Ин-та философии, профессор.
11. БОНДАРЧУК Владимир Гаврилович	Ректор Киевск.Университета, профессор.
12. ОБАНДЕР Николай Эдуардович	Институт философии, зам. директора.
13. КОРЕЦКИЙ Владимир Михайлович	Профессор Харьк.Гидич. Института.
14. БЕРЕЗОВСКАЯ Фени Израилевна	Профессор Днепропетровск. Гос.университета.
15. ЛЕУТСКИЙ Корней Матвеевич	Профессор Львовского Гос. Университета.
16. ОБЧАРЕНКО Порфирий Макарович	Председатель Комитета по делам культ.-просветит.уч- реждений.
17. БУХАЛО Сергей Максимович	Нач.Управления по делам высшей школы.
18. КОЛЕБАНОВ Анатолий Георгиевич	Уполномоч.ВЦСПС по Украине
19. МЕЛАНОВАС Василий Павлович	Зам.Командующего войсками Киев.Воен.Окр., генерал- лейтенант.
20. ЗИМИНОВ Алексей Михайлович	Зам.Министра просвещения.
21. ПОМЕНКО Георгий Яковлевич	Зам.Председ.Оргкомит.Укр. Общества.

Список членів організаційного комітету при створенні Українського товариства з поширення політичних і наукових знань, 1947 р.
Центральний державний архів вищих органів влади та управління України [219, арк. 4].

**Статут Всесоюзного товариства з поширення наукових та політичних
знань, 1947 р.**

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України [128; 219, арк. 20А].**

Очільники Товариства «Знання» в Україні
у досліджуваний період [28; 29; 34; 39; 120; 127; 130]

	Олександр Володимирович Палладін (10 вересня 1885, Москва – 6 грудня 1972 Київ). Вчений-біохімік. Обіймав посаду очільника у Товаристві «Знання» в Україні у 1947 – 1949 рр. [28].
	Василь Павлович Комісаренко (14 січня 1907 – 7 квітня 1993 рр.) – видатний вчений-патофізіолог, ендокринолог. Обіймав посаду очільника у Товаристві «Знання» в Україні у 1948 – 1954 рр. [29].
	Лідія Іванівна Кухаренко (17 лютого (3 березня) 1906 р. Цесарська Слобода – 10 березня 1971 р. Київ. Економістка громадська діячка, професорка. Обіймала посаду керівника у Товаристві «Знання» в Україні у 1953 – 1964 р. [39].

Федір Данилович Овчаренко (8 лютого 1913 р. Василівщина – 25 грудня 1996 р.). Вчений у галузі колоїдної хімії.

Обіймав посаду очільника у Товаристві «Знання» в Україні у 1964 – 1968 рр. [127].

Микола Єфремович Сиваченко (22 листопада 1920 р. – 7 жовтня 1988 р.) – український літературознавець і фольклорист. Директор інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР (з 1964 р.). Обіймав посаду очільника у Товаристві «Знання» в Україні у 1968 – 1970 рр. [130].

Іван Іванович Конділенко (21 травня 1919 р. – 18 жовтня 1993, м.Київ). Радянський науковець, фізик.

Обіймав посаду очільника у Товаристві «Знання» в Україні у 1970 – 1977 рр. [34].

Іван Іванович Ляшко (9 вересня 1922 р. – 29 березня 2008 р.). Академік НАН України, доктор фізико-математичних наук України. Обіймав посаду очільника у Товаристві «Знання» в Україні у 1977 – 1984 рр. [120].

Володимир Іларіонович Шинкарук (22 квітня 1928 р. – 29 листопада 2001 р.). Філософ, професор. Обіймав посаду очільника у Товаристві «Знання» в Україні у 1984 – 1999 рр. [39].

Василь Григорович Кремень (25 червня 1947 р. 5-й Міністр освіти і науки України, президент НАПН України (з 1997 р.). Обіймає посаду очільника у Товаристві «Знання» в Україні з 1999 р. по теперішній час [39].

Додаток Е

Довідка-відповідь Служби безпеки України, на запит щодо інформації про співпрацю керівного складу Товариства «Знання» в Україні з репресивними органами СРСР (КДБ)

Книга пошани Товариства «Знання» України [233]

Фотоальбом «Харківська обласна організація Товариства «Знання» УРСР
1979 – 1980 рр.» [217]

Харківська обласна організація Товариства «Знання» УРСР 1979 – 1980 рр.

[217]

Будинок правління Харківської обласної організації Товариства «Знання»

УРСР 1979 – 1980 рр. [217]

**Науково-методичний кабінет Харківської обласної організації Товариства
«Знання» УРСР у другій половині XX ст. [217]**

**Навчально-методичні комплекси Харківської обласної організації
Товариства «Знання» УРСР 1979 – 1980 рр. [217]**

**Фотолабораторія навчально-методичного комплексу Харківської обласної
організації Товариства «Знання» УРСР 1979 – 1980 рр. [217]**

Додаток Ж6

Кабінет методики оснащений методичною, довідковою літературою та рекомендаціями, 1979 – 1980 рр. [217]

Додаток Ж7

Кабінет технічних засобів пропаганди (ТЗП) Харківської обласної організації Товариства «Знання» в Україні у другій половині XX ст. [217]

Екранна стіна для демонстрації лекцій [217]

Інформаційний фонд кабінету ТЗП Харківської обласної організації Товариства «Знання» в Україні (1979 – 1980 рр.) [217]

Запис кращих лекцій, доповідей, виступів [217]

Актова зала Харківської обласної організації Товариства «Знання» в Україні у другій половині ХХ ст. (м. Харків) [217]

Кількість лекцій прочитаних Товариством «Знання» в Україні в розрізі тематики (1947 – 1958 рр.) [163, арк. 8].

**5. КІЛЬКІСТЬ ЛЕКЦІЙ, ПРОЧИТАНИХ ТОВАРИСТВОМ «ЗНАННЯ» ДЛЯ ПОШИРЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ І НАУКОВИХ ЗНАНЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
В РОЗРІЗІ ТЕМАТИКИ З 1947 РОКУ ПО 1.VII-1958 РОКУ**

	1947 і 1948 рр.		1949 р.		1950 р.		1951 р.		1952 р.		1953 р.		1954 р.		1955 р.		1956 р.		1957 р.		на 1.VII-1958 р.		Всього з 1947 року по 1.VII-1958 р.
	прочитано	%	прочитано	%	прочитано	%	прочитано	%	прочитано	%	прочитано	%	прочитано	%	прочитано	%	прочитано	%	прочитано	%	прочитано	%	
Історія КПРС			7000	8,9	16707	8,1	20156	7,9	20256	10,0	44105	17,2	21042	8,4	42916	10,1	65381	12,9	205698	17,4	130547	14,3	503121
Історія СРСР і загальна історія			6577	10,7	20349	9,8	16131	6,3	29101	7,3	15704	7,7	45371	12,4	27308	6,4	28354	5,8	130561	11,1	92227	10,2	467965
Філософія			5034	6,3	7004	3,5	9475	3,7	27149	4,9	7947	3,1	11375	3,2	13125	3,1	18320	3,4	24844	2,1	20764	2,3	131708
Політико-економічна історія																	18000	1,6	11396	1,4			32125
Економіка крайового будів. і транспорту			3310	4,1	8355	4,1	17476	6,8	10001	8,4	35476	13,8	11790	3,2	23709	4,9	4101	7,8	26755	2,2	11440	1,5	48230
Економіка с/г.																		21632	2,4	27769	3,0		54424
Міжнародні відносини			17210	21,6	54225	25,2	66861	26,0	61321	27,0	45444	17,7	55109	15,2	82086	19,3	90194	17,5	148717	12,4	89853	9,8	701382
Література			5835	12,4	13415	5,6	14451	5,5	17644	6,8	12152	4,7	15169	4,1	15814	3,7	24133	4,9	32007	2,4	29137	3,2	190844
Мистецтво			1541	1,9	1425	0,7	2106	0,8	2443	1,0	1781	0,7	2584	0,5	3629	0,9	3500	0,7	7747	0,65	6018	0,7	32851
Педогогія			2711	3,4	7242	3,5	11859	4,6	13111	5,1	15309	5,4	19861	5,4	27230	6,4	37135	7,9	68471	5,8	54520	6,0	256322
Науково-технічні знання			—	—	4770	2,3	11525	4,5	11639	4,8	10451	3,9	35285	9,2	37471	6,3	23961	4,5	16984	0,4	67278	7,4	28446
Система господарств			8506	10,4	27505	13,3	22591	8,8	15336	7,2	19185	7,4	50222	13,7	36841	11,9	33388	10,0	96567	8,2	75477	8,3	423729
Про зовнішні відносини (внутр. з.г.)			—	—	—	—	2650	1,1	2553	1,1	1728	0,7	6076	1,6	7192	1,7	10708	1,2	90084	1,7	18312	2,0	70094
Біологія			4466	5,6	4305	2,2	5470	1,4	4121	1,6	3325	1,3	6344	1,7	6918	1,6	6135	1,2	33110	1,1	10525	1,1	62838
Медицина			2283	3,0	7065	3,4	12589	4,9	10444	4,8	11440	4,5	19128	5,9	24413	5,7	28615	5,4	72445	6,2	60751	6,6	252067
Географія і етнологія			732	0,9	2665	1,0	1586	0,6	1291	0,6	1983	0,4	2414	0,7	2878	0,7	3584	0,7	7973	0,6	7124	0,4	30153
Астрономія			636	0,8	1409	0,7	1310	0,5	2614	1,1	1985	0,7	7037	1,9	4365	1,1	4651	0,9	20629	1,8	15707	1,7	66671
Фізика і математика			1569	1,4	2133	1,0	5090	0,8	2074	0,8	2282	0,8	4724	1,3	6424	1,5	5161	1,1	10159	0,85	8186	0,9	44085
Хімія			510	0,7	825	0,4	844	0,3	1401	0,5	872	0,3	7771	0,5	1915	0,5	2151	0,4	5777	0,5	11961	1,3	28988
Науково-технічні знання			3043	3,9	5594	3,1	8049	3,1	9592	3,6	6968	2,4	11409	3,1	22091	5,2	24031	5,4	24097	3,4	27583	3,0	162935
Про життя народів і їхній розвиток			—	—	—	—	5025	0,8	1806	0,7	1071	0,4	1372	0,4	2036	0,4	4157	0,6	6520	0,53	4180	0,5	33144
Всесвітні знання			947	1,2	5354	2,6	1025	2,2	5281	2,2	3707	1,5	6430	1,7	9415	2,2	15713	3,0	34227	2,9	38532	4,2	126373
Фактура і шов			211	0,2	781	0,2	1075	0,4	1770	0,7	1453	0,6	2154	0,8	2284	0,5	3021	0,6	4675	0,7	3971	0,6	23221
Державна і право			2012	2,6	11151	5,4	11216	5,9	8072	3,4	12311	4,8	21031	5,7	25944	5,6	13449	4,3	74213	6,3	80450	9,2	375759
Інші	14024		—	—	3833	1,7	7840	2,9	4194	1,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24261
Всього	14024		79883		206410		257232		301331		267011		361820		425335		521199		1170214		913051		1482992

17

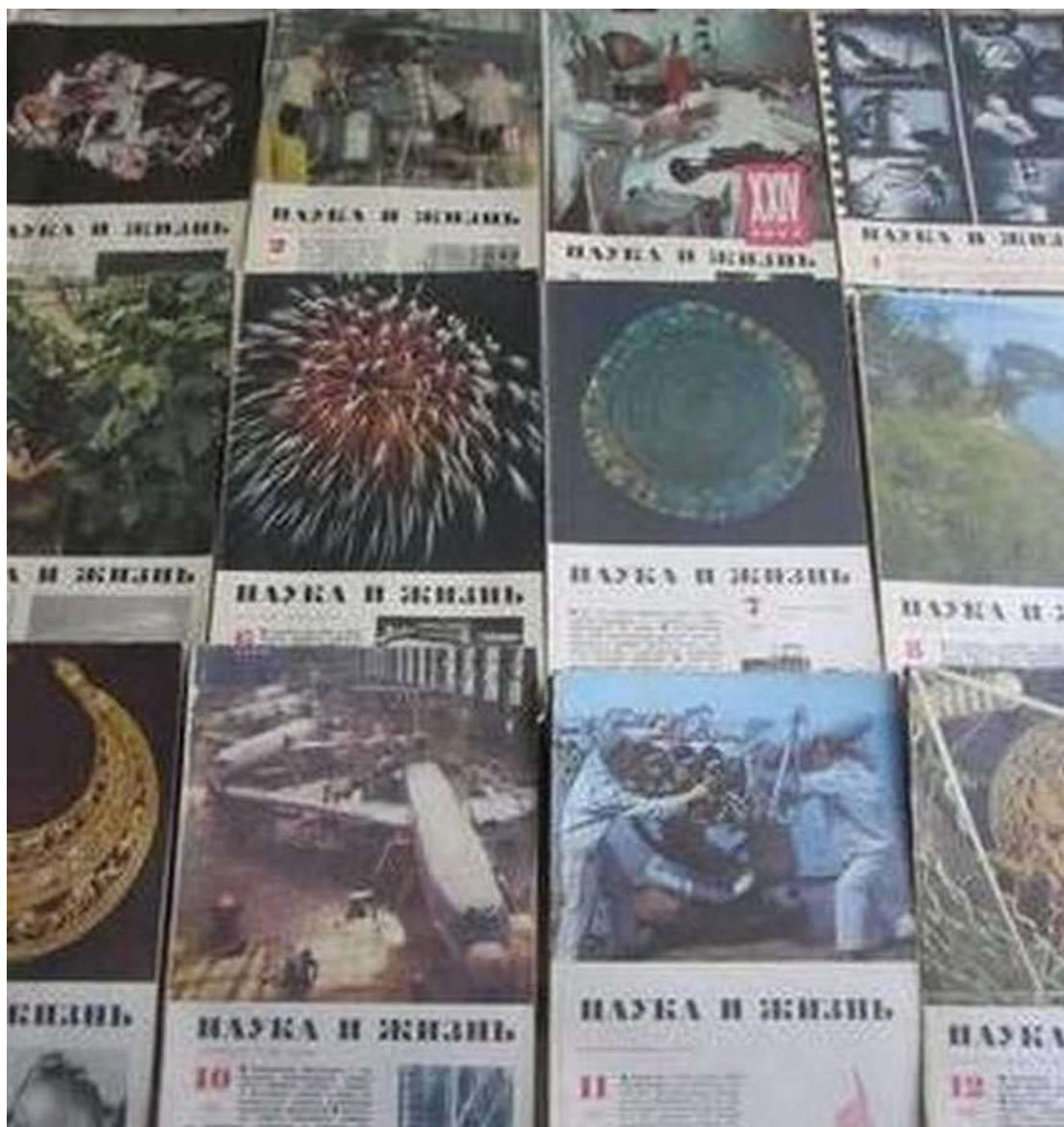
Довідка про кількість членів республіканських Всесоюзних Товариств
«Знання». Порівняльна статистика 1950 р. [163].

С В О Д К А			
о количестве членов Всесоюзного общества по распространению политических и научных знаний по состоянию на 1-е НОЯБРЯ 1950 года			
наименование республиканских обществ отделений Всесоюз- ного общества	Количество членов-кол- лективов	Количество действитель- ных членов	Количество членов-со- ревновате- лей
РСФСР	887	69042	50871
общества союзных республик			
Украинская ССР	301	26152	22762
Белорусская ССР	39	6120	8971
Таджикская ССР	51	4938	4811
Казахская ССР	170	4271	2948
Грузинская ССР	68	2745	3012
Азербайджанская ССР	37	2513	1327
Литовская ССР	16	1549	2397
Молдавская ССР	29	2057	2768
Латвийская ССР	12	1652	1285
Киргизская ССР	64	1774	3852
Одесская ССР	49	833	407
Армянская ССР	27	1383	819
Туркменская ССР	40	983	1638
Эстонская ССР	9	1231	406
Финляндская ССР	9	386	915
Итого по союзным республикам	921	58587	58318
Всего по СССР:	1808	127629	109189
отделения в РСФСР			
Районы Севера			
Ологдское	7	833	793
Охангельское	12	1736	2329
Оми АССР	6	594	396
Итого:	25	3163	3518
Районы Северо-Запада			
Ленинградское	59	3068	1023
Вгородское	4	572	279
Ковское	7	664	822
Ленинградское	3	409	80
Рманское	11	470	239
Итого:	84	5183	2443

Тематичний план видань, 1962 р. [163].

Журнал «Наука і життя» [47]

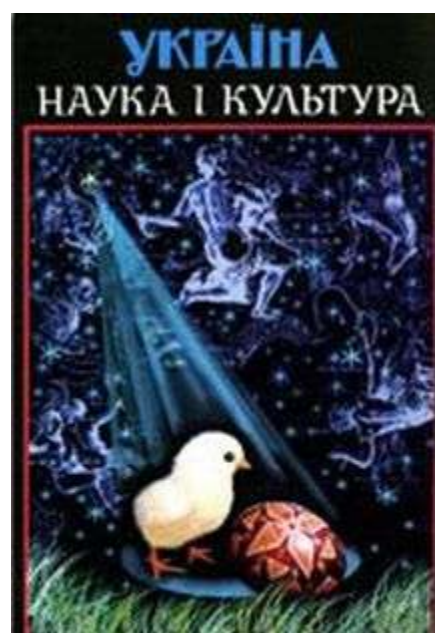
Журнал «Наука і суспільство» [48; 49]

Додаток П

УКРАЇНА
НАУКА І КУЛЬТУРА

Свої мови,
мистецтва,
свої
мрії
культури
як
життєвий
простір
людського
буття.
Як
виробництво,
і як розвиток
буття
своєю собою,
і ти
за своєю
мрією

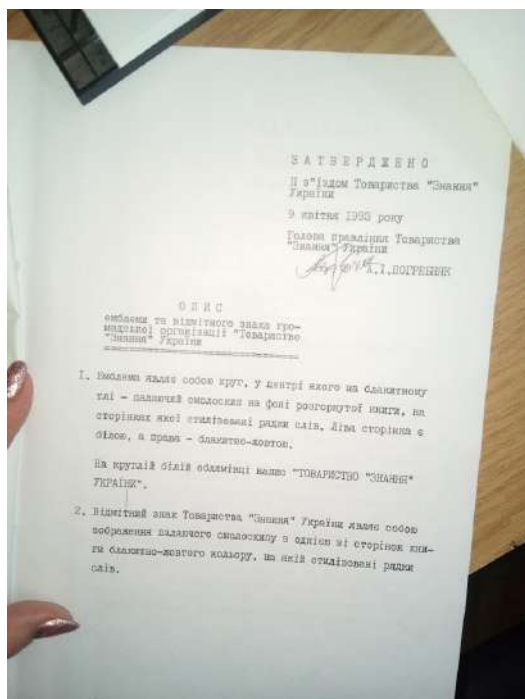

Додаток Р

Науково-популярна серія брошур з педагогіки та психології видавництва
«Знання», Москва, 1988 р. [222]

Документи про символіку Товариства «Знання» України [223]

УХВАЛЕНО вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди протокол № від «__»_____ 202_року		Система управління якістю ХНПУ імені Г.С. Сковороди ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ Основи андрагогіки	Додаток Т ЗАТВЕРДЖЕНО Ректор Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковоро ди Ю. Бойчук від «__»_____ 20__ р.
--	---	--	---

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

Основи андрагогіки
(назва навчальної дисципліни)

рівня вищої освіти	другого (магістерського)
галузі знань	(назва рівня вищої освіти) 01 Освіта/Педагогіка
спеціальності	(шифр і назва галузі знань) 011 Освітні, педагогічні науки
освітня програма	(код і назва спеціальності) Освітологія (шифр і назва)

Шифр за навчальним планом _____

Харків – 2021 рік

Розробники програми: здобувачка ступеня доктора філософії
кафедри освітології та
інноваційної педагогіки ХНПУ
імені Г. С. Сковороди.

Рецензенти: *Друганова О. М.* –
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри освітології та
інноваційної педагогіки ХНПУ
імені Г. С. Сковороди;
Боярська-Хоменко А. В. –
доктор педагогічних наук, в.о. завідувачки
кафедри освітології та інноваційної
педагогіки ХНПУ імені Г. С. Сковороди.

Обговорено та рекомендовано до затвердження вченою радою _____
факультету
протокол № ____ від. «____» _____ 202__ року

Голова ради _____ (_____)
(підпис) (прізвище та ініціали)

Схвалено центром ліцензування, акредитації і контролю якості освіти

Директор _____ (І. Єсьман)
(підпис) (прізвище та ініціали)

1. Пояснювальна записка

Програма вибіркової навчальної дисципліни Основи андрагогіки складена відповідно до освітньої програми підготовки фахівців другого «магістерського» рівня вищої освіти, галузі знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки.

Мета та завдання навчальної дисципліни

Метою викладання навчальної дисципліни «Основи андрагогіки» є формування готовності у здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти до використання знань з теорії навчання дорослих у процесі професійної діяльності, управління, спілкування та дослідження, а також розвитку таких особистісних якостей, як: здатність до рефлексії, самопізнання і саморозвитку. Вивчення навчальної дисципліни відіграє важливу роль у формуванні наукового і професійного світогляду, практично значимих здібностей, умінь і навичок магістрантів.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Основи андрагогіки» є:

- ознайомлення здобувачів з предметом, базовими поняттями, основними принципами андрагогіки;
- оволодіння методами і формами освіти дорослих;
- теоретичне ознайомлення з історією та потенціалом неперервної освіти в Україні;
- формування професійно-педагогічного мислення, творчого підходу до розв'язання теоретичних і практичних завдань.

У результаті вивчення навчальної дисципліни відповідно до освітньої програми формуються такі **компетентності**:

ЗК 1 Здатність мислити аналітично, критично, стратегічно;

ЗК3 Здатність самостійно виконувати завдання, розв'язувати професійні задачі комплексно, на міждисциплінарному рівні, адаптуватися в новій ситуації;

ЗК9 Здатність до навчання впродовж життя, проєктування особистісного і професійного розвитку;

СК18 Здатність розробляти і реалізовувати освітні й педагогічні проєкти в нових умовах з урахуванням соціального, гендерного та вікового розмаїття учасників освітнього процесу;

СК21 Здатність синтезувати інформацію про теоретичні і практичні моделі світового освітянського досвіду під час розроблення і втілення науково обґрунтованих пропозицій підвищення якості навчання і викладання в закладах формальної і неформальної освіти.

Передумови вивчення дисципліни: філософія освіти, продуктивна педагогіка, психологія розвитку особистості, адміністративний менеджмент.

Результати навчання за дисципліною

У результаті опанування змісту навчальної дисципліни здобувачі мають досягнути таких програмних результатів навчання:

ПРН7 Мислити критично, застосовувати методи науково-педагогічних досліджень у комплексі, інтерпретуючи й узагальнюючи результати професійної/дослідницької діяльності;

ПРН12 Продемонструвати вміння визначати цілі навчання, створювати освітній контент, добирати методи і засоби навчання, здійснювати науковий, методичний супровід навчально-пізнавальної діяльності здобувачів освіти і професійного розвитку колег;

ПРН14 Продемонструвати вміння проєктувати освітні програми, педагогічні технології, способи і засоби педагогічної діяльності, освітнє середовище закладу формальної та/або неформальної освіти;

ПРН15 Продемонструвати вміння визначати цілі освітніх проєктів, способи, умови, ресурси їх досягнення, прогнозувати результати і соціокультурні наслідки реалізації.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 3 кредити ЄКТС 90 годин.

2. Зміст навчальної дисципліни за модулями та темами

Модуль 1. Андрагогіка у системі сучасного людинознавства

Тема 1.1. Основи андрагогіки: предмет, система понять, основні принципи.

Тема 1.2. Доросла людина як суб'єкт освіти і навчання.

Тема 1.3. Навчання дорослих у системі безперервної освіти.

Тема 1.4. Методи і форми організації навчання дорослих.

Модуль 2. Андрагогічний потенціал неформальної освіти

Тема 2.1. Практика проєктування навчання дорослих: історія і сучасність.

Тема 2.2. Методи навчання різних категорій дорослих.

Тема 2.3. Громадські організації: потенціал для навчання і розвитку дорослих.

Тема 2.4. Науково-просвітницькі центри освіти дорослих як заклади неформальної освіти.

3. Засоби діагностики успішності навчання

Рубіжний контроль у формі співбесіди, захисту творчих робіт під час семінарських занять, оцінювання якості виконання завдань самостійної роботи, взаєморефлексія, виконання навчальних тестів.

4. Форма підсумкового контролю успішності навчання –

залік у формі тестів

5. Рекомендовані джерела

Базові

1. Бондар Т. В. Організація неформальної освіти дорослих Товариством «Знання» в Україні (кінець XX – початок XXI ст.). *Наука та освіта в дослідженнях молодих учених* : матеріали усеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 14 трав. 2020 р.). Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2020. С. 35-38.
2. Бондар Т. В. Громадсько-просвітницька-діяльність Товариства «Знання» в Україні: педагогічний всеобуч батьків (1947–1990 роки). *Актуальні проблеми навчання і виховання в умовах інтеграційних процесів в освітньому та науковому просторах* : матеріали Всеукраїн. наук.-пед. Інтернет-конф. (Мукачево, 06 лист. 2020 р.).
3. Бондар Т. В. Activiti of «Knowledge» society in Ukraine: providing pedagogical educatoin of parents. *Український психолого-педагогічний науковий збірник*, Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2019. № 17, С.9–13.
4. Вихрущ В.О. Андрагогічна парадигма: загальнонауковий контекст : монографія. Тернопіль : Крок, 2019. 417 с.
5. Енциклопедія освіти / АПН України ; [голов. Ред.. В.Г. Кремень]. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
6. Концепція освіти дорослих в Україні / Укл.: Лук'янова Л. Б. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2011. 24 с.
7. Марчук А. Андроґогіка : навч. посіб. Львів, ЛьвДУВС, 2020. 300 с.
8. Огієнко О. І. Андрагогічний підхід у неперервній освіті дорослих : метод. рекомендації. Київ ; Суми : Сумський ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. 40 с.

Допоміжні

- Архипова С. П. Основи андрагогіки : навч. посіб.. Черкаси–Ужгород : Мистецька лінія, 2002. 184 с.
- Вихрущ А. В. Загальні основи андрагогіки: навч. посіб. / Вихрущ А. В., Вихрущ В. О, Романишиної Л. М. Тернопіль : Крок, 2018. 351 с.
- Інтерактивні технології : теорія та методика: посібник для викладачів / Пометун О.І., Побірченко Н.С., Коберник Г.І., Комар О.А., Торчинська Т. А. Київ : А.С.К., 2008. 94 с.
- Лук'янова Л. Б., Аніщенко О. В. Освіта дорослих: короткий термінологічний словник. Київ, Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2014. 108 с.
- Ничкало Н. Г. Андрагогіка в системі педагогічних наук. Освіта дорослих : теорія, досвід, перспективи : зб. наук. праць. / Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України. Київ, 2009. Вип. 1. С. 7–20.
- Огієнко О. І. Тенденції розвитку освіти дорослих у скандинавських країнах. Суми : ПВП «Еллада-S», 2008. 444 с.
- Освіта впродовж життя: соціальні запити, сучасні виклики та пріоритети в реалізації : матеріали конференції. К., 22 березня 2018 року. Київ, 2018. 181 с.

Освіта дорослих : енциклопедичний словник / за ред. В. Г. Кременя, О. В. Ковбасюка; НАПН України, Нац. акад. держ. упр. при Президентові України [та ін.]. Київ : Основа, 2014.

Освіта дорослих : термінологічний словник / Лариса Лук'янова, Олена Аніщенко. Київ ; Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 2014. 125 с.

Преснер Р. Форми освіти дорослих у системі післядипломного навчання. Актуальні питання гуманітарних наук. Дрогобич : Посвіт, 2016. Вип. 15. С. 408–413.

Сігаєва Л. Є. Концепція розвитку освіти дорослих в Україні. Київ : ЕКМО, 2009. 44 с.

Тимчук Л. І. Становлення та розвиток андрагогіки як теорії і практики освіти дорослих в Україні (кінець XIX–XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : 13.00.01. Тернопіль, 2016. 38 с.

6. Додаткові ресурси

<http://www.mon.gov.ua/> – Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України;

<http://www.pu.ac.kharkov.ua/> – Сайт Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди;

<http://nbuv.gov.ua/> – Сайт Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського;

<http://www.dnrb.gov.ua/> – Сайт Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського;

<http://korolenko.kharkov.com/> – Сайт Харківської державної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка;

<http://www.osvita.org.ua/> – Освітній портал – освіта в Україні, освіта за кордоном;

<http://uis.unesco.org/en/glossary#slideoutsearch> – Освітній глосарій ЮНЕСКО;

<http://guonkh.gov.ua/> – Офіційний сайт Департаменту науки і освіти Харківської обласної державної адміністрації;

<http://www.gumer.info/> – Библиотека Гумер – гуманитарні науки.

Публікації автора за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Наукові статті у фахових (у т.ч. наукометричних) виданнях України:

1. Бондар Т. В. Напрями діяльності Харківського відділення Товариства «Знання» в 1947–1975 роках. *Актуальні питання гуманітарних наук* : міжвуз. зб. наук. праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2018. № 21, т. 1. С.121–126. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/21_2018/part_1/23.pdf

2. Бондар Т. В. Видавнича діяльність науково-просвітницького Товариства «Знання» в Україні як джерела освітньої та суспільно-політичної просвіти (середина ХХ – початок ХХІ ст.). *Наук. часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки : реалії та перспективи*. 2019. Вип. 72, т. 1. С. 78–81. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/29912>

3. Бондар Т. В. Діяльність очільників громадсько-просвітницького Товариства «Знання» в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.). *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський зб. наук. пр. молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка*. 2020. № 27, т. 1. С. 185–191. URL: <http://journals.uran.ua/index.php/2308-4855/article/view/203397>

4. Бондар Т. В. Розвиток і напрями діяльності науково-просвітницького Товариства «Знання» України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) у контексті неформальної освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі школах* : зб. наук. праць. 2020. № 68, т. 1. С.15-19. URL: http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2020/68/part_1/4.pdf

Наукові статті в міжнародних виданнях:

5. Bondar T.V. Pedagogical education in the context of non-normal education: historical aspect. *Educational challenges*. 2020. Vol. 25. P. 21–30. URL:

[http://webcache.googleusercontent.com/search?
q=cache:_NX0O4PWPVUJ:educationalchallenges.org.ua/index.php/
education_challenges/article/view/9+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:_NX0O4PWPVUJ:educationalchallenges.org.ua/index.php/education_challenges/article/view/9+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua)

Наукові статті в зарубіжних виданнях:

6. Bondar T.V. Current of development and the knowledge company in Ukraine. *Балканско научно обозрение*. 2019. № 1 (3), т. 3 С. 15–17. URL: <https://balkan-sci-review.com>

7. Zelenska L., Bondar T., Bondar O. Historical and pedagogical aspects as a subject of content analysis of popular science publication. *Pedagogy and education manegement review*. 2020 № 2. Р. 17–26. URL: <https://public.scnchub.com/perm/index.php/perm/article/view/15>

Опубліковані статті, які додатково відображають наукові результати:

8. Бондар Т. В. Activiti of «Knowledge» society in Ukraine: providing pedagogical educatoin of parents. *Український психолого-педагогічний науковий збірник*. 2019. № 17. С. 9–13.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Бондар Т. В. Напрями просвітницької діяльності педагогічних товариств в Україні. *Освіта у констеляціях постсучасності* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 5-6 груд. 2017 р. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2018. С. 42–46.

10. Бондар Т. В. Суспільно-політичні і соціокультурні передумови заснування Товариства «Знання». *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти сучасних викликів:теорія і практика* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 10 квіт. 2018 р. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2018. С. 7–10.

11. Бондар Т. В. Діяльність і розвиток секцій Товариство «Знання» України (1947–1977). *Наука та освіта у дослідженнях молодих учених* : зб. матеріалів I Всеукр. наук.-практ. конф., Харків, 22 квіт. 2019 р. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2019. С.12–15.

12. Бондар Т. В. Діяльність, напрями та форми роботи Харківської секції

педагогіки та психології Товариства «Знання» України (1949–1990-х роках). *Теоретичні та практичні аспекти розвитку сучасної педагогіки та психології* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Львів, 21–22 черв. 2019 р. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2019. С. 66–68.

13. Бондар Т. В. Заснування та діяльність Київського будинку науково-технічної пропаганди товариства «Знання» України (1957–1968 роки). *Традиції та новації у сфері педагогіки та психології* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 6–7 груд. 2019 р. Київ : Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2019. С. 10–12.

14. Бондар Т. В. Наукові підходи до розв’язання проблем організаційно-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.). *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 12 груд. 2019 р. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2019. С. 6–9.

15. Бондар Т. В. Організація неформальної освіти дорослих Товариством «Знання» в Україні (кінець XX – початок XXI ст.). *Наука та освіта в дослідженнях молодих учених* : матеріали усеукр. наук.-практ. конф., Харків, 14 трав. 2020 р. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2020. С. 35–38.

16. Бондар Т. В. Громадсько-просвітницька-діяльність Товариства «Знання» в Україні: педагогічний всеобуч батьків (1947–1990 роки). *Актуальні проблеми навчання і виховання в умовах інтеграційних процесів в освітньому та науковому просторах* : матеріали III Всеукраїн. наук.-пед. інтернет-конф., Мукачево, 06 листоп. 2020 р. С. 331–332. URL: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/10909/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%2C%20%D0%A1.%2087-90%20%D0%9E%D0%B1%D1%80%D0%B5%D0%B7.%20%281%29.pdf>

Додаток У1

Додаткові відомості про апробацію результатів дисертації:

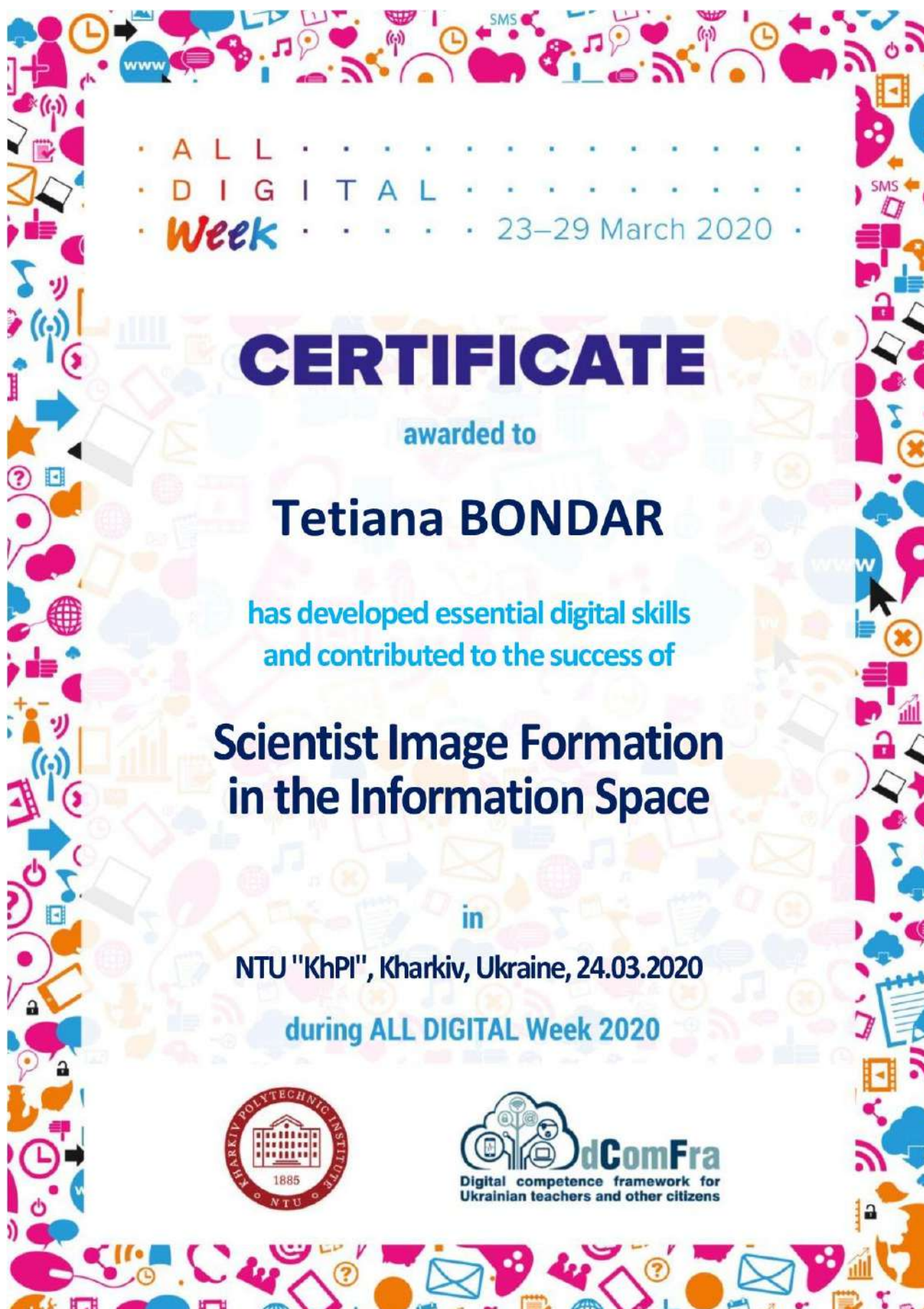
1. Бондар Т. В. Товариство «Знання» України : роль і значення в суспільстві. *Гуманістична філософія освіти як складова успішних посттоталітарних трансформацій* : матеріали V міжнар. наук.-практ. конф., (Харків, 6-7 грудня 2018 р.). Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2018. С. 42-46.

2. IV Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика». 12 грудня 2019 р. Харків. *Форма участі*: виступ з доповіддю, друк тез «Наукові підходи до розв'язання проблем організаційно-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.); участь в обговоренні».

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди Сковородинівська академія молодих вчених		H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University H.S.Skovoroda Academy of Young Scholars
СЕРТИФІКАТ	02125585 № 006/18	CERTIFICATE
підтверджує участь	this is to certify that	
Бондар Тетяни Валеріївни	Tetiana Bondar	
в осінній школі Сковородинівської академії молодих учених та оволодіння додатковими освітньо-науковими компетенціями	took part in the Autumn School of H.S. Skovoroda Academy of Young Scholars and gained extra educational and research competences	
Ректор / Rector		І.Ф. Прокопенко / Ivan Prokopenko
17-19/10/2018		

	Міністерство освіти і науки України
	ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО V. I. VERNADSKY TAURIDA NATIONAL UNIVERSITY
СЕРТИФІКАТ Certificate	
ЦЕЙ СЕРТИФІКАТ ВРУЧАЄТЬСЯ	
THIS CERTIFICATE IS PRESENTED TO	
Бондар Тетяні Валеріївни	
за участь у Міжнародній науково-практичній конференції ТРАДИЦІЇ ТА НОВАЦІЇ У СФЕРІ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ	
6-7 грудня 2019 р.	
	В. П. Казарін в.о. ректора Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, професор

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені Г.С. СКОВОРОДИ**

 вул. Алчевських, 29, м. Харків, 61002, тел. (057) 700-35-23, факс (057) 700-69-09
 e-mail: rector@hnpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125585
Від 02.07.2020 № 01/10-429

На № _____ від _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
«Громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» в Україні
(друга половина XX – початок XXI ст.)»**

БОНДАР ТЕТЯНИ ВАЛЕРІЇВНИ

**в освітній процес Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди упродовж 2019-2020 н.р.**

Матеріали дисертації Т.В. Бондар на тему «Громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.)» упроваджувалися в освітній процес Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди упродовж 2019-2020 н.р.

Теоретичні положення й висновки дисертації є актуальними, представляють науковий та практичний інтерес, що послугувало підставою для використання їх у процесі лекцій-конференції на тему «Освіта дорослих в Україні» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти українського мовно-літературного факультету імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка зі спеціальності «014 – Середня освіта (Українська мова і література)» з навчальної дисципліни «Педагогіка» (модуль «Історія педагогіки»). Під час семінарського заняття було організовано круглий стіл, де обговорювалися форми організації освіти дорослих Товариством «Знання» в Україні у період другої половини XIX – початку XX століття. У якості самостійної роботи здобувачам було запропоновано розробити навчальний проєкт «Форми взаємодії Товариства «Знання» із загальноосвітніми школами».

Теоретичне і практичне застосування результатів дисертаційної роботи Т.В. Бондар в освітній процес Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди сприяло формуванню у здобувачів умінь і навичок історико-педагогічного аналізу, порівняння, узагальнення з метою перенесення педагогічного цінного досвіду в сучасні умови, розвитку здатностей до самостійної науково-дослідницької роботи.

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри педагогіки (протокол №21 від 24 червня 2020 р.)

В.о. ректора

Ю. Д. Бойчук

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»

пл. Гоголя, 1, м. Старобільськ, 92703
тел./факс: (06461) 2-40-61, 097-567-20-45
e-mail: mail@luguniv.edu.ua, www.luguniv.edu.ua

03.04.2020 № 1/542

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
«Громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» в Україні
(друга половина XX – початок XXI ст.)»

Бондар Тетяни Валеріївни
в освітній процес

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Результати і висновки дисертаційного дослідження Т. В. Бондар на тему «Громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.)» упроваджувалися в освітній процес ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» впродовж 2019–2020 н. р.

На факультеті української філології та соціальних комунікацій, спеціальність «Реклама та зв'язки з громадськістю (у медіа галузі)», спеціалізація «Реклама» для здобувачів освітнього ступеня магістр на першому році навчання в першому семестрі під час опанування навчальної дисципліни «Теорія та історія соціальних комунікацій (наукова спеціалізація)» було прочитано цикл лекцій, як-от: «Етапи та напрями громадсько-просвітницької діяльності Товариства «Знання» в Україні у другій половині XX – початку XXI ст.», «Особливості організації освіти дорослих в Україні у другій половині XX ст.». Окрім того здобувачам під час семінарського заняття з названої навчальної дисципліни було запропоновано презентувати навчальні проекти на тему: «Педагогічна просвіта батьків різними засобами зв'язків з громадськістю» (на вибір здобувача).

Результати впровадження матеріалів дисертаційної роботи в освітній процес дають підстави для висновку про теоретичну і практичну цінність дослідження Т. В. Бондар. Їх застосування сприяло поглибленню підготовки здобувачів з теорії масових комунікацій та інформації, основ візуальної комунікації, креативних стратегій в рекламі.

Розглянуто та затверджено на засіданні кафедри педагогіки (протокол № 11 від 25.06.2020 р.).

Проректор з науково-педагогічних робіт

Леонід ВАХОВСЬКИЙ

Дудник О. М.
095 815 51 04

160550

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь, Запорізька область, Україна, 72312, тел. (0619) 44-04-64,
факс (0619) 44-03-60 E-mail: rectorat@mdpu.org.ua, www.mdpu.org.ua,

код ЄДРПОУ 02125237

23 ВЕР 2020

№ 0128/1507

На № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи

Бондар Тетяни Валеріївни

«Громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» в Україні

(друга половина XX – початок XXI ст.),

поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 011
«Освітні, педагогічні науки» в освітній процес Мелітопольського державного
педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

Результати дослідження Т. В. Бондар на тему «Громадсько-просвітницька діяльність Товариства «Знання» в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.)» впроваджувалися в освітній процес Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького впродовж 2019–2020 н.р.

Основні положення педагогічного дослідження використовувалися у процесі підготовки здобувачів першого рівня вищої освіти денної та заочної форм навчання на філологічному факультеті (спеціальність 035.01 – Середня освіта (Українська мова і література) та в навчально- науковому інституті соціально-педагогічної та мистецької освіти (спеціальність 013 – Початкова освіта).

Впровадження розробок і рекомендацій Т. В. Бондар дало змогу урізноманітнити навчання здобувачів першого рівня вищої освіти і доповнити дисципліну «Історія педагогіки» та Модуль 1 «Історія педагогіки» малодослідженими історико-педагогічними матеріалами, що висвітлюють діяльність громадського науково-просвітницького Товариства «Знання» (середина XX початок XXI ст.), демонструють невідомі та маловідомі факти щодо змісту періодичних видань, які підпорядковувалися Товариству «Знання» в Україні (друга половина XX ст.), характеризують діяльність очільників Товариства «Знання» в Україні (друга половина XX ст.). Окремі теми запропонованого історико-педагогічного нарису «Педагогічна просвіта в Україні (друга половина XX ст.)», який демонструє розвиток української педагогіки та шкільництва у XX ст. використовують викладачі кафедри педагогіки

Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького у процесі викладання педагогічних дисциплін (педагогіка, історія педагогіки).

Окрім того на філологічному факультеті та у навчально- науковому інституті соціально-педагогічної та мистецької освіти в умовах дистанційного навчання під час викладання дисципліни «Історія педагогіки» здобувачам першого року навчання у першому семестрі було проведено вебінар на тему: «Педагогічна просвіта серед жінок (друга половина XX – початок XXI ст.)», де обговорювалися питання форм та методів поширення педагогічної освіти серед жінок Товариством «Знання» в Україні.

Наукові розвідки Бондар Т. В. отримали позитивну оцінку студентів і викладачів університету та є значним внеском у розвиток педагогічної освіти і науки України. Аналіз змісту історико-педагогічних матеріалів, поданих для апробації, засвідчив, що їх використання в освітньому процесі педагогічного університету сприяє вдосконаленню змісту фахової підготовки студентів, розширює можливості для організації неформальної освіти різних категорій населення, сприяє накресленню перспектив творчого використання досвіду організації педагогічної просвіти Товариством «Знання» в Україні в умовах реформування національної освіти.

Довідку розглянуто та схвалено на засіданні кафедри педагогіки і педагогічної майстерності Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 3 від 17 . 09. 2020 р.).

Ректор

Handwritten signature in blue ink.

Анатолій СОЛОНЕНКО